

**ÂHİRET DİYALOGLARINI TASVİR EDEN ÂYETLERİN
RÂZÎ VE BURSEVÎ TEFSİRLERİNDE
KARŞILAŞTIRILMASI**

Akif KÖSE

**Yüksek Lisans Tezi
Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı
Dr. Öğr. Üyesi. Abdussamet VARLI
2022**

(Her Hakkı Saklıdır)

**T.C.
BAYBURT ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI**

**ÂHİRET DİYALOGLARINI TASVİR EDEN ÂYETLERİN RÂZÎ VE BURSEVÎ
TEFSİRLERİNDE KARŞILAŞTIRILMASI**

**(Comparison of the Verses Describing the Hereafter Dialogues in the Interpretations of
Râzî and Scholarship)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Akif KÖSE

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Abdussamet VARLI

**Bayburt
Ağustos, 2022**

ETİK VE BİLDİRİM SAYFASI

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Âhiret Diyaloglarını Tasvir Eden Âyetlerin Râzî ve Bursevî Tefsirlerinde Karşılaştırılması” başlıklı çalışmanın tarafımdan bilimsel etik ilkelere uyularak yazıldığını ve yararlandığım eserleri kaynakçada gösterdiğimi beyan ederim.

... / ... / 20..

İmza

Akif KÖSE

TEŞEKKÜR

Çalışmamızda desteklerini bizlerden esirgemeyen araştırma esnasında öneri, fikir, yönlendirme ve katkılarıyla bizleri destekleyen Doç. Dr. Mehmet SEVER ve Doç. Dr. Muhammet YILMAZ hocalarıma ve çalışma süreci boyunca her daim destekleriyle yanımızda bulunan, Dr. Öğr. Üyesi Abdussamet VARLI hocama teşekkür ederim.

ÖZ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ÂHİRET DİYALOGLARINI TASVİR EDEN ÂYETLERİN RÂZÎ VE BURSEVÎ TEFSİRLERİNDE KARŞILAŞTIRILMASI

Akif KÖSE

AĞUSTOS 2022, 109 Sayfa

Kur'an'ın tâbileri için dünya hayatını modellerken kullanmış olduğu metotlardan bir tanesi ebedî hayat algısını sürekli canlı tutmaktır. Bu sayede âhiret hayatında karşılaşılabilecek muhtemel tehlikelerden uzak kalmak ve güzel bir âhiret hayatı yaşamak için içerisinde bol miktarda âhiret tasvirlerine rastlamak mümkündür. Âhiret hayatında karşılaşılabilecek olan olayların inananların zihinlerinde doğru bir şekilde şekillenmesi noktasında müfessirler farklı yorumlar geliştirmişlerdir. Dirâyet tefsirinin en önemli temsilcilerinden biri olan Fahreddin Râzî, oldukça hacimli eserinde her konuda olduğu gibi âhiret diyaloglarında da birçok tevil ve yorumlamada bulunmuştur. Eserinde daha çok işari tefsire ait yorumlamalara yer vermiş olan İsmail Hakkı Bursevî ise âyetlerden anlaşılması gereken batını yorumlarla muhataplarına bu âyetleri nasıl anlamaları gerektiği noktasında yol göstermeye çalışmıştır. Elinizdeki bu çalışma alanının otoritelerinden olan bu iki müfessirin Kur'an'daki âhiret diyaloglarına yer veren âyetlere yaklaşımlarını konu edinmektedir.

Anahtar Kelimeler: Râzî, Bursevî, Kur'an, ahiret, diyalog.

ABSTRACT

MASTER THESIS

COMPARISON OF THE VERSES DESCRIBING THE HEREAFTER DIALOGUES IN THE INTERPRETATIONS OF RÂZÎ AND SCHOLARSHIP

Akif KÖSE

AUGUST 2022, 109 Pages

One of the methods used by the Qur'an while modeling the worldly life for its followers is to keep the perception of eternal life alive. In this way, it is possible to come across a large number of depictions of the hereafter in order to stay away from the possible dangers that may be encountered in the hereafter and to live a beautiful hereafter life. The commentators have developed different interpretations for the events that will be encountered in the Hereafter to be shaped correctly in the minds of the believers. Fahreddin Râzî, one of the most important commentators of the tafsir of wisdom, has made many interpretations and interpretations in his very voluminous work, in order to better understand the afterlife dialogues as well as every subject. İsmail Hakkı Bursevî, who mostly gave place to the interpretations of isari interpretation in his work, tried to guide his interlocutors in how they should understand these verses with the esoteric interpretations that should be understood from the verses. It deals with the approaches of these two commentators, who are the authorities of this field of study, to the verses of the Qur'an that include the afterlife dialogues.

Keywords: Razi, Bursavi, Qur'an, hereafter, dialogue.

İÇİNDEKİLER

ETİK VE BİLDİRİM SAYFASI	i
TEŞEKKÜR.....	ii
ÖZ.....	iii
ABSTRACT	iv
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR	viii
GİRİŞ	1
I. Çalışmanın Konusu	1
II. Çalışmanın Önemi	1
III. Çalışmanın Amacı	2
IV. Çalışmanın Yöntemi	2
V. Çalışmanın Sınırları.....	3
A. FAHREDDİN RÂZÎ VE HAYATI.....	5
1. Hayatı	5
2. Eserleri:.....	8
2.1. et-Tefsîru'l-Kebîr (Mefâtihu'l-Ğayb) Adlı Tefsiri	9
2.2. Tefsir Alanı Dışındaki Eserleri:	10
3. Râzî'nin İtikadî Görüşleri	11
B. BURSEVÎ VE HAYATI.....	11
1. Hayatı	11
1.1. Mesleki Hizmet ve Faaliyetleri:	12
2. Eserleri.....	13
2.1. En Meşhur Eserleri	14
2.2. Tefsir İlmine Ait Eserleri	15
2.3. Hadis İlmine Ait Eserleri	15
2.4. Fıkıh İlmine Ait Eserleri	16
2.5. Akaid-Kelam İlmine Ait Eserleri	16
2.6. Tasavvuf İlmine Ait Eserleri	16
2.7. Şiir ile İlgili Eserleri	16
3. Bursevî'nin İtikadî Görüşleri	16

3.1. İman Anlayışı	17
3.2. Allah Tasavvuru	17
3.3. Nübüvvete Bakışı	18
3.4. Âhiret Anlayışı	18
4. Ruhü'l-Beyan fî Tefsiri'l-Kur'an.....	18
4.1. Tefsirin Yazılması	18
BİRİNCİ BÖLÜM	21
1. AHİRET HAYATININ EVRELERİ.....	21
1.1. Ölüm	Error! Bookmark not defined.
1.2. Sûr.....	24
1.3. Kabir Hayatı.....	26
1.4. Yeniden Diriliş	27
1.5. Haşr.....	28
2. RÂZÎ VE BURSEVÎ TEFSİRLERİNDE KULLARIN AHİRETTE FARKLI DİYALOG TASVİRLERİ	29
2.1. Allah'ın Kullarıyla Diyalogları	29
2.1.1. Ölüm Anında	30
2.1.2. Diriliş Anında	31
2.1.3. Hesap Esnasında	35
2.2. Meleklerin İnsanlarla Konuşmaları	55
2.2.1. Meleklerin İnananlara Yaklaşımı	56
2.2.2. Meleklerin İnanmayanlarla Diyalogları	59
2.3. Kişinin Şahitler ile Yüzleşmesi.....	63
2.3.1. Peygamberlerin Şahitliği.....	63
2.3.2. Kişinin Kendisi Aleyhine Pişmanlığı	65
2.3.3. İnsan Âzalarının Kendi Aleyhine Şahitliği	70
İKİNCİ BÖLÜM.....	75
RÂZÎ VE BURSEVÎ TEFSİRLERİNDE KULLARIN KENDİ ARALARINDAKİ DİYALOGLARI	75
3.1. Kullar Arasındaki Diyaloglar.....	75
3.1.1. Cennetliklerin Kendi Aralarındaki Diyalogları.....	76
3.1.2. Cehennemliklerin Kendi Aralarındaki Konuşmaları	78

3.1.3. Cennetlikler ve Cehennemliklerin Karşılıklı Konuşmaları.....	84
3.1.4. A'râftakilerin Cennet ve Cehennemliklerle Diyalogları.....	89
3.2. Önderler ve Tâbi Olanların Diyalogları.....	93
3.2.1. Şeytan ve Aldattıkları Arasındaki Diyaloglar	94
3.2.2. Önderler ve Tâbileri Arasında Geçen Konuşmalar	96
SONUÇ.....	101
KAYNAKÇA.....	105
ÖZ GEÇMİŞ	109

KISALTMALAR

bk.	: Bakınız
Çev./çev.	: Çeviren
DiB.	: Diyanet İşleri Başkanlığı
İLAM	: İlmi Araştırmalar Merkezi
Ö./ö.	: Ölüm Tarihi
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Trc./trc.	: Tercüme Eden
ts.	: Tarihsiz
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğerleri
y.y.	: Yayıncı Yok
Yay./yay.	: Yayınları
Yy/yy	: Yüzyıl

GİRİŞ

I. Çalışmanın Konusu

Yüce kitabımız Kur'an, insanları inanç bakımından ele alırken onları mümin, kâfir, münafık, müşrik gibi sınıfsal olarak değerlendirmektedir. Kur'an-ı Kerîm bir taraftan bu insanlar inançlarını ve inançları gereği söz ve eylemlerini anlatırken; diğer taraftan da dünyadaki bu tutumlarının karşılığı olarak âhiretteki bulunacakları konumlarını açık bir şekilde gözler önüne sermektedir. Genel olarak iman ehlinin vasıfları anlatılırken onların hem kendileri hem de diğer insanlar için iyi ve güzel davranışları vesilesi ile âhirette kazanacakları müspet durumlardan ve cennet nimetlerinden bahsedilir. İnkâr ehlinin vasıfları anlatılırken de onların dünyadaki inkârlarına ve çirkin davranışlarına vurgu yapılarak âhirette karşılaşacakları sıkıntılı durumları ve varacakları yerin cehennem olduğu açıkça ifade edilir.

Aynı zamanda zikredilen bu grupların iman ve amel bakımından aynı derecede olmadıklarına da işaret edilmektedir. Yani iman ehli, kendi sınıfları içinde nimet ve derece bakımından eşit olmadıkları gibi, inkâr ehlinin de ceza ve razap bakımından eşit olmadıkları beyan edilmektedir. Biz bu çalışmamızda insanların âhiret sürecinde karşılaşacakları ahvâllerini Râzî ve Bursevî tefsirleri çerçevesinde ele almaya çalışacağız.

II. Çalışmanın Önemi

Cenab-ı Hak yüce kitabımızda peygamberleri insanlar için birer önder, ilahi kitapları da onlar için hayat rehberi olarak nitelemektedir. Özellikle Kur'an'ın hidâyet rehberi olduğu ifade edilirken kendisine tâbi olanların dünyadaki hayat nizamlarını bu ölçüler içerisinde düzenleyenlerin kazançlı çıkacakları, her iki âleme dair durumları canlı bir şekilde darb-ı mesellerle anlatılmaktadır.¹ İlahi mesajı yalanlayıp yüz çeviren, taşkınlık yapan nice kavimden ve dünyadaki acı akıbetlerinden bahsedilmiş ibret vesikaları halinde okuyanlara sunulmaktadır. Yine âhiretteki her bir merhalede hangi sıkıntılı halleri yaşayacakları adeta bir sinema sahnesi gibi bütün insanlara gösterilmektedir.

Yüce kitabımız bu anlatımıyla insanların ibret almalarını dünya hayatlarına çeki düzen verip âhirete hazırlık yapmalarını amaçlamaktadır. Dolayısıyla bu çalışmamızda

¹ Örnek için bk. Zümer 39/71-75.

insanların âhirette karşılaştıkları durumların anlatılması insanların ibret alıp kendilerine çeki düzen vermeleri ve ebedî âlem için hazırlıklı olmaları açısından son derece önemlidir.

III. Çalışmanın Amacı

Kur'an'ın indiriliş amacı hitab-ı ilahiye muhatap olan insana dünya ve âhiret hayatına yönelik rehberlik etmektir. Kur'an bu rehberliği yaparken birçok ifade yöntemi kullanmaktadır. Bu yöntemlerden birisi de çalışmamızın konusunu oluşturan âhiret hallerinin insanların nazarlarına sunulması yöntemidir. Kur'an'ın bu yönüne tefsir tarihi seyri içerisinde birçok kapsamlı ve konulu tefsirlerde değinilmiştir.

Kur'an'ın anlattığı âhiret ahvâli içinde insanların yaşayacağı şikâyetler, savunmalar, temenniler ve pişmanlıklar tabiri caizse âhiretteki merhalelerde hesap duruşmaları geniş bir yekûn tutmaktadır. Bu hesap duruşmalarının bütün tefsir türleri çerçevesinde yorum farkları ile birlikte anlatılması bu kısa çalışmamız içinde elbette ki mümkün değildir. Onun için çalışmadaki amacımız okuyanlara fayda vermesi önceliğimiz olmakla birlikte söz konusu âhiret ahvâlini Râzî ve Bursevî tefsiri çerçevesinde yorum farkları ile birlikte aktarabilmektir.

IV. Çalışmanın Yöntemi

Çalışmamızı oluşturan konuyu ve konuyla ilgili kavramları öncelikli olarak Kur'an-ı Kerîm'in işleyiş biçimini yansıtacak şekilde ele almaya çalıştık. Daha sonra konu ve kavramların Râzî ve Bursevî tefsirlerinde nasıl yorumlandığını kıyaslayarak değerlendirdik.

Söz konusu taraflar anlatılırken yine Kur'an çerçevesinde genel olarak iyiler ve kötüler hem şahıslar hem de sıfatlar zikredilerek ele alınmıştır. Kur'an'ın bizzat adıyla zikrettiği İblis, Âdem, Firavun, İsrail Oğulları vb. şahıslar, mümin-münafık, mümin-kâfir, müşrik vb. tutum ve davranışı yansıtan sıfatlar konu edilmiş ve ahvâlleri anlatılmıştır. Çalışmamızda âhiret ahvâli anlatılırken Kur'an ve sünnet ışığında İslam kültürünün benimsediği genel kabule göre âhiret safhalarından ziyade bu merhalelerde ele alınan karşılıklı konuşmaların muhatapları ele alınarak konu işlenecektir.

Çalışma ele alınırken âhiret tasvirlerinden özellikle sözsöz diyaloglar dikkate alınmış, çalışmanın hacmini aşacak olması sebebiyle diğer tasvirlerle çok fazla girilmemiştir. Kur'an'da benzer âyetlerin, ehlince malum olduğu sebeplerce, fazlaca yer almış olması sebebiyle müfessirlerin benzer, hatta aynı denilebilecek yorumlarının

tespit edilmiş olmasına matuf olarak sâdece bir kısmı incelenmiştir. Aynı vurguya sahip âyetlere müfessirlerin yaklaşımlarının ele alınması, tezin hacmini artırmaktan başka fazlaca bir faydayı ortaya çıkarmayacak olması sebebiyle terk edilme yoluna gidilmiştir.

V. Çalışmanın Sınırları

Bu çalışma, kendisinden sonra gelmiş tüm müfessirleri bir yönüyle etkilemiş olan ve kaleme almış olduğu tefsiriyle bu alanda silinmez izler bırakmış olan Râzî'nin Kur'an'daki âhiret diyaloglarına bakışı ile Kur'an'ın tefsirini işarî bir bakış açısıyla ele almış olan Bursevî'nin aynı âyetlere yaklaşımını ve bu iki alanın bir nevi karşılaştırmasını ele alacaktır. Bu çerçevede müstakil olarak yapılan çalışmalar mevcuttur. Elinizdeki çalışmayla adı geçen çalışmaların bakış açılarının ve olayı ele alma biçimlerindeki farklılıklarının daha iyi anlaşılabilmesi adına çalışmaya yakın eserler aşağıda okuyucuların dikkatlerine sunulacaktır.

Mahmut Kayış, *Kur'an'da Kötülük Önderleri ve Onlara Uyanların Âhiret Duruşması*

Yüksek Lisan çalışması olarak tamamlanmış bu çalışmada insanları dünya hayatlarında yanlış yönlendirenlerin âhirette karşılaşacak oldukları durumların Kur'an'î anlatısı ele alınmıştır. Bu çalışmada tüm tefsirler ele alınmak suretiyle insanların dünya önderleriyle olan ilişki ve bağlılıklarının âhirete yansımaları çalışmanın özünü oluşturmaktadır.

Diğer bir çalışma Zeynep Ceran tarafından, *Kur'an-ı Kerîm'de Âhiret Hayatının Aşamalarını Anlatan Kavramların Tasnif ve Tahlili* başlığı altında yapılmıştır.

Yüksek Lisans tezi olarak yapılmış söz konusu çalışma Âhiret hayatının aşamalarını anlatan Kur'an'daki terimlerin anlam boyutunu ele almış bir çalışmadır. Bu yönüyle bu çalışma terim ve ıstılah mânaları bakımından âhiret hayatı söz konusu olduğunda karşımıza çıkabilecek kavramların tahlili noktasında faydalanılabilecek bir çalışmadır.

Mehmet Çelebi, Fahreddin *er-Râzî'nin Âhiret Hayatı ile İlgili Görüşleri*

Yüksek Lisans çalışması olarak ele alınan konu genel mânada Râzî'nin âhiret hayatına yönelik yaklaşımlarını detay araştırmaya girmeden genel yaklaşım tarzıyla ele almıştır. Bu yönüyle çalışmamız esnasında başvuru kaynakları arasında da yer alabilecek bir içerik arz etmektedir.

İrfan Şensoy, *Kur'an'a göre Âhiretteki Diyaloglar*

Yüksek Lisans çalışması olarak hazırlanmış olan eser, âhiretteki tasvirlerin Kur'an'a alınıp ve arz ediliş biçimlerini ele almaktadır. Mümin, münafık, kâfir gibi gruplarla birlikte tâbi olan ve tâbi olunanların cennet, cehennem ve araftaki birbiriyle olan diyalogları ele alınmış ve bu ele alış biçimlerinin tefsirlere yansımaları okuyucuya aktarılmıştır.

Fahreddin Râzî (ö. 606/1210), *Tefsîru'l-Kebir (Mefâtihu'l-gayb)*

Çalışmamızın ana başvuru kaynaklarından olan ve Râzî'nin hayatının son döneminde kaleme almış olduğu, kendisinden sonra gelmiş tüm müfessirleri bir yönüyle etkilemiş olan hacimli ve içerik bakımından en zengin Kur'an tefsirleri arasında yer almaktadır. Dirâyet türünde kaleme alınmış olan eserde Kur'an âyetlerinin açıklamalarının kendi zamanına göre yorumunu bulmanın mümkün olduğu eser, aynı zamanda kendinden önceki ve kendi zamanındaki İslami görüş ve yaklaşımların da bir özetini barındırmaktadır. Bu yönüyle çalışmanın kayda değer bir çalışma olacağı düşünülmektedir. Eserin farklı basımları ve Türkçeye yapılmış tercümeleri olmakla birlikte bu çalışmada tefsirin, Daru ihyai't-türasi'l-Arabi yayınları arasında çıkmış olan 1420 hicri tarihli Beyrut baskısı dikkate alınıp incelenecektir.

İsmail Hakkı Bursevî (ö. 1137/1725), *Rûhu'l-beyân fi-tefsîri'l-Kur'ân*

İsmail Hakkı Bursevî'nin söz konusu eseri, işarî tefsir geleneği arasında önemli bir yer tutmaktadır. Aklî yaklaşımları çok fazla zorlamadan Kur'an âyetlerinin içsel ve manevi bağlamına dikkatleri çeken eser daha çok Müslüman bir kimsenin derunî hayatını Kur'an bağlamında nasıl düzenlemesi gerektiğini öncelemiştir. Bu açıdan çalışmamızın bir diğer yönünü oluşturan bu eserde çalışmamızı yapmamızın sebebi alanının iki devasa eserinin konuya yaklaşımındaki farklılıkları okuyucuya aktarabilmeyi amaçlamaktadır. Bursevî'nin eserinin farklı birçok basımı mevcuttur. İçerisinde Farsça şiirlerden istişhadda bulunmuş olduğu eseri ise orijinal olandır. Aynı zamanda bu eserin Türkçeye yapılmış farklı tercümeleri de mevcuttur. Elinizdeki çalışmada dikkate alınmış olan tefsir ise, Beyrut'taki daru'l-fikr yayınevi tarafından yayın tarihi olmaksızın neşredilmiş olan eserdir.

A. FAHREDDİN RÂZÎ VE HAYATI

1. Hayatı

Fahreddin Râzî'nin, 25 Ramazan 544 (5 Şubat 1150)² yılında Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun başkenti Rey³ şehrinde doğmuş olduğu rivayet edilmiştir.⁴ Tam ismi, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. el-Hüseyn b. el-Hasen b. Ali et-Teymî el-Bekrî el-Kureşî et-Taberistanî el-Mekkî er-Râzî (544-606/1150-1209) adıyla maruftur.⁵ Hz. Ebûbekir soyuna dayanıyor olması nedeniyle el-Kureşî el-Bekrî,⁶ doğum yeri sebebiyle et-Teymî et-Taberistânî şeklinde künyeleriyle anılmıştır.⁷ Mezhebine nispetle eş-Şafîî,⁸ itikadî yaklaşımına atfen, el-Eş'arî denilmiştir.⁹ Lakabı Fahreddîn¹⁰ veya Fâhru'r-Râzî olan¹¹ İmam Râzî, İbnu'l-Hatîb, el-Fakîhu's-Şafîî, Şeyhu'l-İslâm unvanlarıyla tanınmıştır.¹²

Râzî'nin babası olan Ziyâuddîn Ömer, yaşamış olduğu çevrede kelâm ve fıkıh âlimlerinden olup,¹³ “Hatîbü'r-Rey” olarak anılmıştır. İmam Beğavî'nin (ö. 516/1122) yanında eğitim almış olan Ziyâuddîn Ömer¹⁴ Eş'arî kelâmı üzerine, “*Ğayetü'l-Meram fi İlmi'l-Kelâm*” eserini kaleme almıştır.¹⁵ Râzî'nin annesinin ve eşinin kimliği

² Doğum tarihiyle ilgili bir diğer görüş ise O'nun 543 tarihinde doğmuş olduğudur. Bkz Ebû'l-Fida İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Ali Şîrî (Beyrut: Daru'ihyâi't-türâsi'l-Arabî, ts.), 13/67; Ebû'l-'Abbâs Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebi Bekr İbn Hallikân, *Vefâyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Daru's-sadr, ts.), 4/252.

³ Rey şehri, önemli şehirlerden bir tanesidir. Nîşâbü'r şehri ile arası yaklaşık 1000 km dir.

⁴ İbn Hallikân, *Vefâyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, 4/252; Ahmed b. el-Kasım b. Halife b. Yunus el-Hazrecî Muvaffakuddin Ebû'l-Abbâs İbn Ebî Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ fî tabakâti'l-etubbâ*, thk. Nizâr Rızâ (Bayrut: Dar'u mektebeti'l-hayat, ts.), 468.

⁵ Abdurrahman b. Ebibekr Celâlüddîn Süyûtî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1396), 115; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 13/66.

⁶ Süyûtî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 115.

⁷ Taberistan: Irak ve Horasan arasında, Hazar Denizi'ne yakın bölgenin adıdır. Bkz. Zekerîyya b. Muhammed b. Mahmud Kazvînî, *Âsâru'l-bilâd ve ahhâru'l-ibâd* (Bayrut: Daru's-sadr, ts.), 217; Yerel lehçede تبر (Teber) denilen baltanın, bölgeden ağaçların temizlenmesi için bolca ithal edilmiş olması sebebiyle, bu kelimeden türetilmiş olan طبر kelimesine atfen buraya طبرستان (balta beldesi) denilmiştir. Bkz. Kazvînî, *Âsâru'l-bilâd ve ahhâru'l-ibâd*, 404.

⁸ Başka bir rivayette Şafîî Fakîhi (الفاقي الشافعي) olarak da kendisinden bahsedilmektedir İbn Hallikân, *Vefâyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, 4/249.

⁹ Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî İzzeddin İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmirî (Bayrut: Daru'l-kitâbi'l-Arabî, 1997), 10/218.

¹⁰ İbn Hallikân, *Vefâyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, 4/249.

¹¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 17/11; Tâcüddin Ebu Nasr Abdülvehhab b. Takiyuddîn es-Subkî, *Tabakâtü's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, thk. Abdulfettah Muhammed el-Hulv, Mahmûd Muhammed et-Tanâhî (Kahire: Dâru'ihyâi'l-kütübi'l-Arabî, ts.), 8/81.

¹² İbn Hallikân, *Vefâyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, 4/249,250.

¹³ es-Subkî, *Tabakâtü's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, 7/33.

¹⁴ es-Subkî, *Tabakâtü's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, 7/242; İbn Ebî Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ fî tabakâti'l-etubbâ*, 465.

¹⁵ es-Subkî, *Tabakâtü's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, 7/242.

hususunda bir veriye ulaşılamamış, tek kardeşinden ve üç çocuğundan hikâye edilmiştir.¹⁶ Torunları Muhammed Cemalüddîn Aksarayî (ö.792/1390) ve Alâuddîn Musannifek (ö.875/1470) isimli âlim kişilerin, Anadolu'da sünnî düşüncenin şekillenmesinde önemli etkileri vardır.¹⁷

Râzî, ilk eğitimini ve terbiyesini babasından alarak babası vefat edene kadar yanında kalmıştır.¹⁸ Daha sonra ilim yolculuklarına başlayan Râzî ilk önce Nişabur'a gitmiş, Nişabur'un ardından yine ilim talep etmek için tekrar Rey şehrine dönmüştür.¹⁹ Râzî Nişabur'la başlamış olduğu ilim yolculuğuna ömrünün sonuna dek devam etmiştir.

Tüm alanlarda döneminin ilim otoritesi olan Râzî, ilim amacıyla yapmış olduğu ve hayatı boyunca devam eden ilim seyahatleriyle ilim dünyasında hatırı sayılır bir şöhrete kavuşmuştur.²⁰ Hayatı boyunca devam etmiş olan ilmi gayretleri, din ilimleri açısından ona "İmam" derecesinde bir yetkinlik kazandırmıştır.²¹

Belli bir birikime ulaşması ve yaşının kemale ermesi neticesinde hem birikimini kitaplaştırmak hem de öğrenci yetiştirmek kastıyla Herata'a yerleşen²² ve ömrünün sonuna kadar burada yaşayan Râzî, bu bölgede birçok talebe yetiştirmiştir.²³ Râzî, ilim dünyasında "allâme" namıyla şöhret bulmuş ender şahsiyetlerden biridir.²⁴ Hayatının sonuna kadar bulunduğu bu bölgede "Şeyhu'l-İslâm" lakabıyla anılan Râzî,²⁵ usul âlimlerince "el-İmam" olarak nam bulmuştur.²⁶ Asrının fakih, müfessir, belagatçı, filozof ve doktoru olarak kendini kabul ettirmiş olan Râzî, bunların yanı sıra astronomi,

¹⁶ Mehmet Ali Bulut, *Fahreddin Râzî'nin Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri* (İstanbul: İ.Ü.E.F. Arap-Fars Filolojisi, 1978), 13.

¹⁷ Nasrullah Hacımüftüoğlu, *Fahrüddin er-Râzî Nihâyetü'l-İcâz fî Dirâyeti'l-İcâz'ının Tahkikli Neşri ve Abdülkahir el-Cürcânî'nin Belâgat Alanındaki Eserleriyle Mukayesesi* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, 1987), 124.

¹⁸ İsmail Cerrahoğlu, "Fahreddin er-Râzî ve Tefsiri", *Ankara Üni. İlahiyat Fak. Dergisi* 2 (1977), 7.

¹⁹ İbn Hallikân, *Vefâyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, 4/250; Eşref Altaş, "Fahreddin er-Râzî'nin Hayatı, Hâmleri, İlmî ve Siyasî İlişkileri", *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*, ed. Ömer Türker (İstanbul: İSAM Yayınları, 2013), 45.

²⁰ Altaş, "Fahreddin er-Râzî'nin Hayatı, Hâmleri, İlmî ve Siyasî İlişkileri", 48.

²¹ Hacımüftüoğlu, *Fahrüddin er-Râzî Nihâyetü'l-İcâz fî Dirâyeti'l-İcâz'ının Tahkikli Neşri ve Abdülkahir el-Cürcânî'nin Belâgat Alanındaki Eserleriyle Mukayesesi*, 265.

²² Cemaleddin Ali b. Yusuf b. İbrâhîm eş-Şeybânî Kiftî, *İhbâru'l-ulema bi ihbâri'l-hukema* (Bayrut: Daru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2005), 220.

²³ Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed b. El-İmâd el- Akri İbnu'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbari min zeheb*, thk. Mahmud el- Arnavut (Dımaşk: Daru İbn Kesir, 1986), 7/40.

²⁴ Süleyman Uludağ, *Fahrettin Râzî (Hayatı, Fikirleri, Eserleri)* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991), 71.

²⁵ Salahuddin Halil b. Eybek b. 'Abdullah Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefâyât*, thk. Ahmed el-Arnauvudî (Beyrut: Dar'u ihyâi't-turâs, 2000), 4/176; Cerrahoğlu, "Fahreddin er-Râzî ve Tefsiri", 10.

²⁶ Altaş, "Fahreddin er-Râzî'nin Hayatı, Hâmleri, İlmî ve Siyasî İlişkileri", 48.

matematik ve mantık alanlarında birçok eser kaleme almıştır.²⁷ Kıftî (ö.646/1248), Râzî için; “Zamanının en faziletli kişilerinden olup, fıkıh, usul, kelam ve hikmette selefi geride bırakmıştı”²⁸ demiş, İbn Hallikan, “Râzî, yaşamış olduğu asırda tekti ve ilmi kelam ve ma’kulat’da, zamanındaki âlimlere üstün gelmişti”²⁹ övgüsüyle Râzî’den bahsetmiştir.

Râzî’nin, kendilerinden ilim tahsilinde bulunmuş olduğu âlimlerin bir kısmı şunlardır: Ebû Ali el-Cubbâî (ö.303/915), Ebû’l-Haseb el-Eş’arî (ö.321/933), Ebû’l-Haseb el-Bâhilî (ö.370/980), Ebû İshâk İbrahim el-isferâinî (ö.418/1027), Ebû Muhammed Abdullah b. Yusuf el-Cüveynî (ö.438/1046), Ebû’l-Meâlî Abdülmelik el-Cüveynî (ö.478/1085), Ebû’l-Kasım Selman b. Nâsır el-Ensârî (ö.512/1118), Ziyâeddîn Ömer (ö.559/1164),³⁰

Kendisinden ilim almış talebelerinden bazıları ise; Kutbuddîn el-Mısrî (ö.618/1221), Şemseddîn el-Hûî (ö.637/1239), Efdaluddîn el-Hucî (ö.646/1248), Şemseddîn Hüsrevşâhî (ö.652/1254), Esîruddîn el-Ebherî (ö.663/1254), Nasıruddîn et-Tûsî (ö.672/1273), Necmeddîn el-Kâtibî (ö.675/1276) gibi meşhur âlimlerdir.³¹

Yukarıda bir kısmını zikrettiğimiz birçok İslam âliminden ders almasının ve birçok önemli isme ders vermesinin yanında, felsefe ve kelâm gibi akli ilimlerde, özellikle de tıp, astronomi, edebiyat ve mantık gibi fenni ve sosyal ilimlerde zamanında temayüz etmiştir.³² Din alanında kelam ve tefsir hususunda numune haline gelmiş olan Râzî, kaleme almış olduğu “*Tefsir-i Kebîr*” adlı eseriyle kendisini takip eden âlimleri ziyadesiyle etkilemiştir.

Fahreddin Râzî, 606 (1209) yılı Ramazan Bayramı’nda ikametine devam ettiği Herat³³ ilinde, 63 yaşında vefat etmiştir. Etrafındaki düşmanlarının çokluğu sebebiyle

²⁷ Uludağ, *Fahrettin Râzî (Hayatı, Fikirleri, Eserleri)*, 71.

²⁸ Kıftî, *İhbâru’l-ulema bi ihbâri’l-hukema*, 220.

²⁹ İbn Hallikân, *Vefâyâtü’l-a’yân ve enbâu ebnâi’z-zamân*, 4/249.

³⁰ İbn Hallikân, *Vefâyâtü’l-a’yân ve enbâu ebnâi’z-zamân*, 4/252; Altaş, “Fahreddin er-Râzî’nin Hayatı, Hâmilere, İlmî ve Siyasî İlişkileri”, 61.

³¹ İbnu’l-‘Îmâd, *Şezerâtü’z-zeheb fî ahbari min zeheb*, 7/40; Altaş, “Fahreddin er-Râzî’nin Hayatı, Hâmilere, İlmî ve Siyasî İlişkileri”, 44.

³² Uludağ, *Fahrettin Râzî (Hayatı, Fikirleri, Eserleri)*, 5.

³³ Herat (هرات); Fars memleketine ait Horasan bölgesinin ilmî, ekonomik ve tarımsal faaliyetleriyle temayüz etmiş önemli bir şehirdir. Bkz. Ebu Abdullah Yakut b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu’cemu’l-buldân* (Bayrut: Daru’s-sadr, 1977), 5/397.

yapmış olduğu vasiyeti dikkate alınarak ³⁴ Muzdahan (Tanrıevi)³⁵ köyünde bir dağın eteğinde kendisi için ayrılan kabirde defnolunmuştur.³⁶ Ölüm sebebinin kendileri ile fikri düşmanlıkları bulunan ³⁷ Kerrâmîler tarafından zehirlenmesi olduğu rivayet edilmiştir. Kerrâmîler'in ölüm haberi üzerine gösteri yapıp sevinçlerini izhar etmeleri bu rivayeti güçlendirmektedir.³⁸

2. Eserleri:

Birbirinden bağımsız birçok alanda eser telif etmesi sebebiyle³⁹ bu çalışmada tefsir alanıyla ilgili çalışmalarından bahsedilecektir.

Râzî'nin tüm eserleri arasında en hacimlisi ve tüm ilmi birikiminin yansıması olarak kabul edilebilecek eseri, *Mefâtihu'l-Ğayb (et-Tefsîru'l-Kebîr)*⁴⁰ adlı tefsiridir. Bu devasa eser kendi asrından sonra Kur'an tefsiri yapmış olan bütün müfessirleri bir veya birkaç yönden etkilemiş önemli ilmi çalışmalardan birisidir. Râzî'nin söz konusu eser dışında tefsir alanında başka çalışmaları da vardır. Tefsir alanındaki eserleri şunlardır:

1. *et-Tefsîru'l-Kebîr (Mefâtihu'l-Ğayb)*
2. *Esrâru't-Tenzîl ve Envâru't-Te'vîl*
3. *Tefsîru Sûreti'l-İhlâs*
4. *Tefsîru Sûreti'l-Bakara*
5. *Tefsîru Sûreti'l-Fâtiha*
6. *Esrâru'l-Kur'ân*
7. *'Acâibu'l-Kur'ân*

³⁴ İbn Ebî Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ fî tabakâti'l-etubbâ*, 468; İbn Hallikân, *Vefâyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, 4/249; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefâyât*, 177.

³⁵ Muzdehan: Herat şehri yakınlarındaki bir köye verilen isimdir. Bkz. İbn Hallikân, *Vefâyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, 4/252; Herat'ın kuzey bölgesinde yer alan bu köy, birçok âlim ve üstadın kabrinin bulunduğu, havası ve suyuyla hoş, cami, medrese ve hankâhların çok olduğu bir köydür. Bkz. Eşref Altaş, "Fahreddin er-Râzî'nin Hayatı, Hâmilere, İlmî ve Siyasî İlişkileri", 81.

³⁶ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefâyât*, 4/177.

³⁷ İbnu'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbari min zeheb*, 7/40.

³⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 13/67; Kiftî, *İhbâru'l-ulema bi ihbâri'l-hukema*, 220; Cerrahoğlu, "Fahreddin er-Râzî ve Tefsiri", 11.

³⁹ Diğer kaynaklar için bk. Altaş, "Fahreddin er-Râzî'nin Hayatı, Hâmilere, İlmî ve Siyasî İlişkileri", 53-80.

⁴⁰ Ebû Abdillâh Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî er-Râzî, *Tefsîru'l-Kebîr (Mefâtihu'l-gayb)* (Beyrut: Daru ihyai't-türasi'l-Arabi, 1420).

et-Tefsîru'l-Kebîr adlı çalışma bizim konumuz gereği üzerinde durmamız gereken eserleri arasında yer almaktadır.

2.1. *et-Tefsîru'l-Kebîr (Mefâtîhu'l-Ğayb)* Adlı Tefsiri

Fahreddin Râzî kaleme almış olduğu eserlerinde atıf yapmak maksadıyla kullanırken kendi tefsirinde *Tefsîru'l-Kebîr* olarak bahsetmektedir.⁴¹ Kendisinden sonra yaşamış olan bir takım tabakat yazarları⁴² Râzî'nin, kendi tefsirini "*Mefâtîhu'l-Ğayb*" veya "*Futuhu'l-Ğayb*" olarak isimlendirdiğini iddia etmişler ancak bu iddialarını destekleyecek bir delil ortaya koymamışlardır.⁴³ Râzî şaheseri diye nitelendirilebilecek tefsirini hayatında ilmi açıdan meşgul olduğu diğer ilim dallarından sonra kaleme almıştır. Dolayısıyla Râzî'nin *et-Tefsîru'l-Kebîr* adlı eseri içerisinde birçok ilim dalını ilgilendiren bilgilerle donatmış, felsefe ve diğer ilim dallarının meydan okumalarına karşı birçok akli delillerle zenginleştirmiş, bunun yanında yeri geldikçe de Arap dilinin inceliklerini serpiştirmiş olduğu bir üslupla kaleme almıştır.⁴⁴

Râzî'nin tefsirinin tamamını kendisinin bitirip bitiremediği hususunda zayıf da olsa birtakım rivayetler mevcuttur. Kendisine yakın dönemde kaleme alınmış tabakat kitaplarında eserini tamamlayamaması mevzu bahis edilmemiştir. Ancak İbn Hallikan, Râzî'nin tefsirini kendisinin değil de talebelerinin tamamlamış olduğu yönünde rivayeti nakletmiştir.⁴⁵

Râzî'nin eserine, müstakil bir cilt olarak Fatiha Suresi'nin tefsirini yaparak başlamış olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁶ Fatiha Suresi'nin bitimine surenin bitirilme tarihi yazılmamış, Bakara Suresi için de aynı yöntem izlenmiştir.⁴⁷ Tefsirinde bitirme tarihini yazmış olduğu ilk sûre, Âli İmran Suresi'dir. Sonuncu olarak tefsirini yapmış olduğu sûre Fetih Sûresi'dir. Râzî, bu surenin bitirilme tarihini 603 olarak sonuna eklemiştir.⁴⁸ Bu bilgiler göz önüne alındığında Râzî'nin tefsirini 603 yılında bitirmiş olduğu ve

⁴¹ Altaş, "Fahreddin er-Râzî'nin Hayatı, Hâmilere, İlmî ve Siyasî İlişkileri", 141.

⁴² Kıftî, *İhbâru'l-ulema bi ihbâri'l-hukema*, 220; İbn Ebî Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ fî tabakâti'l-etubbâ*, 470.

⁴³ Yahya İmâm İlâf, *Mevkifu'r-Râzî min mesâili'l-esmâi ve'l-ahkâm fî t-Tefsîri'l-Kebîr* (Mekke: Ümmü'l-Kura Üniversitesi, 2011), 24.

⁴⁴ Cerrahoğlu, "Fahreddin er-Râzî ve Tefsiri", 15.

⁴⁵ İbn Hallikân, *Vefâyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, 4/249.

⁴⁶ İbn Ebî Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ fî tabakâti'l-etubbâ*, 470; Cerrahoğlu, "Fahreddin er-Râzî ve Tefsiri", 13.

⁴⁷ Cerrahoğlu, "Fahreddin er-Râzî ve Tefsiri", 14.

⁴⁸ Cerrahoğlu, "Fahreddin er-Râzî ve Tefsiri", 14.

ölümüne kadar eser üzerinde eklemelere devam etmiş olmasının muhtemel olduğu söylenilebilir.

Râzî'nin tefsirinin çok hacimli olmasının ana nedeni, Kur'an tasavvuru olarak ifade edilebilir. Râzî'ye göre, bütün ilimler kaynağını Kur'an'dan almaktadır.⁴⁹ Râzî tefsirinde “*Biz o kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık*”⁵⁰ âyetiyle ilgili olarak, icmâ, haber-i vahid ve kıyas yoluyla elde edilen ilmin Kur'an ile sabit olmuş kabul edileceğini ve bu bakış açısının ulemanın genel yaklaşımı olduğundan bahseder.⁵¹

Râzî, “*Kur'an, sonsuz konular ve sırlar içerir*”⁵² şeklinde genel bir bakış açısına sahip olması nedeniyle tefsirini de bu bakış açısıyla kaleme almıştır. Râzî'nin tefsirindeki usulü kendinden önce konuyla ilgili geçmiş olan görüşleri vermek ve değerlendirmesini yapmanın neticesinde kendi beğendiği ve tutarlı gördüğünü ifade etmesi şeklindedir. Bakış açısını ifade sadedinde bazı durumlarda kimi sahabi ve tâbiini de makul bir şekilde eleştirmiştir.⁵³ Çünkü o, eleştiriden muaf olarak sâdece Hz. Peygamber'i görmektedir.

2.2. Tefsir Alanı Dışındaki Eserleri:

Râzî, yaşadığı dönemde birçok ilim alanında yetkinliğini ispatlamış olması sebebiyle, neredeyse kendi zamanında var olan bu alanların tamamında eser vermiştir. Dolayısıyla bazıları elimize ulaşmış olmasına rağmen bir kısmı elimize ulaşmayan 200 civarında eserinden bahsedilmektedir.⁵⁴ Tefsir alanından sonra otuz civarında kelâm alanında eserleri mevcuttur. Bu alan dışında felsefe ve mantık alanında da vermiş olduğu eserler açısından oldukça mümbit bir şahsiyettir. Fıkıh alanında da birçok eser veren Râzî'nin eserlerinin bir kısmı bizlere ulaşmamıştır. Râzî, Arap ve Fars dillerinde şiir yazacak bir şekilde bu dillere hâkim bir şahsiyettir. Râzî, Arap dili ve Belağatında üstat sayılmış, dil ve edebiyat alanında imam olarak addedilmiştir.⁵⁵ Râzî bunun dışında

⁴⁹ Mustafa Öztürk, “Tefsirde Fahreddin er-Râzî”, *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*, ed. Ömer Türker (İstanbul: İSAM Yayınları, 2013), 282.

⁵⁰ En'âm, 6/38.

⁵¹ Râzî, icmâ, haber-i vahid ve kıyasın delil kaynağı olduğuna Kur'an'ın delâlet etmiş olduğunu Vahidî (ra) ve İmam Şafi'nin söylemiş oldukları sözlerden örnekler vererek ispat etmeye çalışmıştır. Bkz. er-Râzî, *Tefsiru'l-Kebir (Meftâtihu'l-gayb)*, 12/527.

⁵² Öztürk, “Tefsirde Fahreddin er-Râzî”, 285.

⁵³ Öztürk, “Tefsirde Fahreddin er-Râzî”, 296.

⁵⁴ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefâyât*, 4/178-180.

⁵⁵ Nasrullah Hacımüftüoğlu, “Fahreddin er-Râzî'nin Belâgat ve İ'câz Teorisi”, *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*, ed. Ömer Türker (İstanbul: İSAM Yayınları, 2013), 265.

tıp alanında da oldukça önemli eserler telif etmiştir. İbn-i Sînâ'nın “*Kanun*”unu şerh etmiş⁵⁶ ve yine başkaca eserler de yazmıştır.⁵⁷

3. Râzî'nin İtikadî Görüşleri

Râzî, hem siyasi hemde itikadi bakımdan çalkantılı bir dönemde yaşamıştır. Birçok farklı sapkın fırkanın ortaya çıkmış olduğu bir dönemde İmam Râzî, hayatının çok önemli bir kısmını, bâtıl olarak nitelemiş olduğu bu fırkalarla mücadeleye adanmış bir âlimdir. Kayda değer rivayetlere göre bu grupların suikastı sonucu vefat etmiş olması, ortaya koymuş olduğu bu mücadelenin büyüklüğünü ve etkisini göstermesi açısından mühimdir. Ehli Sünnetin iki ana kolundan biri kabul edilen Eş'ariyye mezhebine mensup olması sebebiyle bu mezhebin itikadi yaklaşımlarını benimsemiş ve eserlerinde ve tefsirinde bu yaklaşımının yansımalarına sıkça yer vermiştir. Eş'ariyye'nin uluhiyyet, nübüvvet, âhiret ve diğer itikadi yaklaşımlarını benimsemiş olması hasebiyle burada ayrıca detaylı olarak bu görüşlere girilmeyecektir.⁵⁸

B. BURSEVÎ VE HAYATI

1. Hayatı

Osmanlı tahtının IV. Mehmet'e teslim edildiği bir dönemde doğmuş olan İsmail Hakkı Bursevî 17. yüzyılın sonunda ve 18. yüzyılın başlarında duraklama döneminde yaşamış ve beş padişah görmüş bir ilim adamıdır.⁵⁹

İsmail Hakkı H. 1063 (ö. 1137/1725)⁶⁰ yılında Bulgaristan'ın Aydos kasabasında dünyaya gelmiştir. Hayatının 30 yıldan fazlasını Bursa'da geçirdiğinden Bursevî, Üsküdar'da oturduğundan Üsküdari ve Celvetiyye tarikatına mensup olduğundan Celveti isimleri ile meşhur olmuştur. Eserlerinde Hakkı adını kullandığından zamanla bu isimle anılır oldu. Bunlardan en çok kullanılanı ise Bursevî'dir.⁶¹ Bursevî hem anne tarafından hem de baba tarafından seyyid olup ilim ve

⁵⁶ İbn Hallikân, *Vefâyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, 250.

⁵⁷ Râzî'nin eserleri ve hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Abdussamet Varlı, *Fahreddin Râzî'nin Tefsirinde Anthropomorfist Yaklaşımlara Reddiyeleri* (Bayburt: Bayburt Üniversitesi, Doktora Tezi, 2018), 15.

⁵⁸ Eş'ariyye'nin itikadi görüşlerinin detayı için bk. Yusuf Şevki Yavuz, “Eş'ariyye” (İstanbul: İSAM Yayınları, 1995), 11/447-455.

⁵⁹ Bu dönemler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İsmâil Hami Danişmend, *Osmanlı Tarihi Kronolojisi* (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1971), 416-489.

⁶⁰ Ali Namlı, “İsmâil Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân Adlı Tefsiri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 18 (2011), 366.

⁶¹ Ali Namlı, *İsmail Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2001), 33-40.

tasavvuf ehli bir aileye mensuptur.⁶² Babası Mustafa Efendi annesi Kerime Hanımdır. İsmail Hakkı iki batın öncesine kadar olan dedelerinin isimlerini Kitabı'l-hutaba adlı eserinin giriş kısmında verip geri kalan kısmının ise doğumundan önce Aksaray'daki evlerinde çıkan yangında yok olduğunu söyler.⁶³ İstanbul'un Aksaray diye bilinen semtinde doğan Mustafa Efendi burada oturmaktaydı. 1652 yılında malum yerde çıkan yangın sebebiyle evi yanan, malını mülkünü kaybeden Mustafa Efendi Aydos'taki akrabalarının yanına taşınmış, İsmail Hakkı'da burada hicri 1063 yılının zilkade ayında dünyaya gelmiştir. Yedi yaşındayken annesi Kerime Hanımı kaybeden İsmail Hakkının kendinden büyük İbrahim adında bir de kardeşi vardır.⁶⁴

İstanbul'da bulunduğu sıralarda başka hocalardan da ilim almayı ihmal etmeyen Bursevî, Kıraat ilminde vs. ilimlerde otorite kabul edilen Kurra Hafız Mehmet Efendi (ö. 1134/1722)'den tecvit okumuştur. Bazı hocalardan Farsça dersleri alan Bursevî Hâfızın Divanı, Bostan ve Gülistan, Baharistan, Nigaristan, Mesnevi, Fihi Ma Fih gibi birçok eseri Farsça mütalaa etmiştir. Hat sanatıyla da meşgul olan İsmail Hakkı bu sanatın birçok faydalarının yanında rızık sebeplerinden olduğunu görmüş ve bu konuda zamanın en mahir hattatlarından olan Hafız Osman (ö. 1110/1698)'dan dersler almış,⁶⁵ diğer derslerinin yoğunluğundan bu ilmi tamamlayamamıştır. İsmail Hakkı bir yandan zahiri ilimleri öğrenmekle kalmayıp kendisini bâtinî ilimlerde de geliştirmiş tıpkı şer'î ilimleri tahsil eden diğer dervişler gibi O'da şeyhinin tavsiyesi üzere 90 günlük halvete çekilmiştir.⁶⁶

1.1. Mesleki Hizmet ve Faaliyetleri:

İsmail Hakkı 23 yaşında İstanbul'da eğitim faaliyetlerini tamamlayıp hocasının emri üzerine 1086 Rebiyülevvel ayı başlarında Rumeli'nin en büyük şehirlerinden olan Üsküp'e tayin edildi. Burası Bursevî'nin ilk görev yeri idi. Burada birçok camide insanları irşat ve vaaz verme vazifesini üstlenen Hakkı'nın ilminin derinliği, hitabetinin güçlülüğü, ahlakının güzelliği onu halk nazarında üstün bir mevkiye getirmiş cemaati her geçen gün artmıştır. Hakkı şeyhinin emrini tutup tedris faaliyetlerine Kur'an'ı-

⁶² Mehmet Ali Ayni, "İsmail Hakkı'ya Dair Bir Tedkik Hülâsası", *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası* 2/9 (1928), 108.

⁶³ Sakıp Yıldız, "Türk Müfessiri İsmail Hakkı Burûsevî'nin Hayatı", *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi* 1/1 (1975), 105.

⁶⁴ İsmâil Hakkı Bursevî, *Tamâmü'l-feyz fî bâbi'r-ricâl (Atpazarî Kutup Osman Efendi Menâkıbı)*, çev. Ramazan Muslu, Ali Namli (İstanbul: Türkiye Yazma eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2020), 378, 379.

⁶⁵ Ali Namli, "Kitâbetle Mübtelâ Olmak: İsmâil Hakkı Bursevî", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 16/31-32 (18 Mart 2020), 335.

⁶⁶ Bursevî, *Tamâmü'l-feyz fî bâbi'r-ricâl (Atpazarî Kutup Osman Efendi Menâkıbı)*, 379-384.

Kerim öğretimi ile başlamıştır. O'nun bu alanda Mukaddimetü'l-Cezeri üzerine yazdığı ta'liki vardı. Yine dersler sırasında çok eskiden beri arkadaşı olan Dimetokalı Kadı Mehmet Efendi'ye ithafen Nuhbetü'l-Letaif adını verdiği bir eser meydana getirmiştir.⁶⁷

İsmail Hakkı Bursa'ya yerleştikten sonra şeyhinin daveti üzerine ziyaret maksadıyla 5 defa İstanbul'a gitmiştir. Osman Fazlı Efendi'yi son olarak ölümüne yakın Magosa'da ziyaret etmiştir. Bu son görüşmelerinde Osman Fazlı Efendi kendisinden boşalacak olan Celvetiyye tarikatının şeyhliğine İsmail Hakkı Bursevî'yi getirmiştir. Bu seyahat ve görüşmeleri not alan İsmail Hakkı şeyhiyle olan konuşmalarının tamamını *Tamamu'l-Feyz* adlı eserin son kısmında bir araya getirmiştir.⁶⁸ Bursevî, II. Mustafa döneminde bizzat padişahın komutasındaki Nemçe'ye hareket eden ordunun içinde yer almıştır. Bu savaflara sadrazam Mehmet Paşa'nın daveti üzerine⁶⁹ askere moral vermek için iki defa gitmiştir.⁷⁰

Hac yolculuğundan döndükten sonra kendisini yarım bıraktığı tefsir çalışmasına veren İsmail Hakkı 23 sene gibi bir sürede tefsirini tamamlamıştır.⁷¹ Ömrünün son anlarında dahi kalemi elinden bırakmamış, daima ilimle, vaaz ve nasihatle insanları irşat vazifesiyle meşgul olmuştur. 75 yıllık ömründe sayısız öğrenci yetiştiren Bursevî yüzü aşan eser te'lif ederek miladi 20 Temmuz 1725 yılında Bursa'da Hakk'ın rahmetine kavuşmuştur.

2. Eserleri

18. yüzyılda yaşamış olan İsmail Hakkı Bursevî Osmanlı devrinin en meşhur âlimlerinden olup din-tasavvuf alanında yazmış olduğu eserlerle tanınmıştır. Allah'ın kendisine kitabeti sevdirdiğini belirten İsmail Hakkı Bursevî'nin yüzü aşkın eseri olduğu rivayet edilmektedir.⁷² Bu eserlerinin isimleri kaleme almış olduğu eserlerinde kendisi tarafından zikredilmiştir. Eserlerinin sayısının bu kadar fazla olmasının sebebi olarak çok fazla eser yazmış olması, bazı kitaplarına birden fazla isim vermesi, kütüphane kayıtlarına farklı isimlerle kaydedilmesi, kitaplarındaki risalelerin bazen eser olarak anılması gibi sebepler zikredilmektedir.⁷³ Bursevî eserlerini genellikle

⁶⁷ Bursevî, *Tamâmü'l-feyz fî bâbi'r-ricâl (Atpazarî Kutup Osman Efendi Menâkıbı)*, 390.

⁶⁸ Bursevî, *Tamâmü'l-feyz fî bâbi'r-ricâl (Atpazarî Kutup Osman Efendi Menâkıbı)*, 20.

⁶⁹ Namli, "Kitâbetle Mübtelâ Olmak", 336.

⁷⁰ Ayni, "İsmail Hakkı'ya Dair Bir Tedkik Hülâsâsı", 115.

⁷¹ Yıldız, "Türk Müfessiri İsmail Hakkı Burûsevî'nin Hayatı", 116.

⁷² İsmail Hakkı Bursevî, *Kitab-ı Silsile-i Şeyh İsmail Hakkı bi-Tariki Celveti* (İstanbul, ts.), 103.

⁷³ Namli, *İsmail Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı*, 162.

Türkçe, kırk küsur kadarını da Arapça yazmış, Farsçayı şiir dili olarak kullanmıştır. Dini konularla ilgili yazdığı eserleri Arapça, tasavvufi alanda yazdığı eserler ise Türkçedir. İsmail Hakkı eserlerini herkesin anlayabileceği, sade, öğrenmeye elverişli ve anlaşılır bir tarzda yazmıştır.⁷⁴ İsmail Hakkı ömrünün son yıllarında yazmış olduğu *Kitabu'n-Netice* adlı eserinde 15 eserini zikretmiş, bunun dışında da 100'e yakın eserinin bulunduğu ve bunların ekseriyetinin tasavvufi ile ilgili olduğunu söylemiştir.⁷⁵

2.1. En Meşhur Eserleri

1. *Rûhu'l-beyân fi-tefsîri'l-Kur'ân*: Bu esere özel bir başlık altında değineceğimizden burada yalnızca ismini vermekle yetiniyoruz.⁷⁶

2. *Tamamu'l-feyz*: İsmail Hakkı'nın eserleri arasında tasavvufun en geniş bir biçimde anlatıldığı eserdir. Bu eserde tasavvufu ayrıntılı açıklamalarla dile getirip Muntisibi bulunduğu Celvetiyye tarikatının adap, usul ve erkânını ayrıntılı bir şekilde ele alır. Biyografi özelliği de bulunan bu eser Osman Fazlı Efendi ile İsmail Hakkı Bursevî'nin hayatları hakkında önemli bilgileri içerisinde bulundurmaktadır.⁷⁷

3. *Kitabu'n-netice*: Bursevî'nin son yazdığı eserdir. Dolayısıyla sonraki görüşlerinin bulunduğu eserlerdendir. Bu kitapta tasavvufi hayatı, seyrüsülûku ve bunların mertebelerinin hakkında tafsilatlı bilgiler mevcuttur.⁷⁸

4. *Silsilename-i celveti*: Müellifin bu eserinde Celvetiyye tarikatı ile diğer bazı tarikatların karşılaştırılması yapıp peygamberimize kadar gelip geçmiş olan bütün tarikat şeyhlerinin hayatları anlatılır.⁷⁹⁸⁰

5. *Serhu'l-mesnevi*: Farsçayı çok iyi bilen İsmail Hakkı'nın Mevlâna'nın Mesnevi'si üzerine yazmış olduğu şerhtir. Birçok hikâye ile desteklenmiş olan bu şerh mesnevinin 18 beytini ele almıştır.⁸¹

⁷⁴ Namli, *İsmail Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı*, 163.

⁷⁵ Namli, “*Kitâbetle Mübtelâ Olmak*”, 339.

⁷⁶ Bu çalışmada yararlanılacak olan baskının künye bilgileri için bk. İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi-tefsîri'l-Kur'ân* (Beyrut: Daru'l-fikr, ts.).

⁷⁷ Mustafa Kara, *Bursa'da Tarikatler ve Tekkeler* (Bursa, 1993), 2/157.

⁷⁸ Kara, *Bursa'da Tarikatler ve Tekkeler*, 2/157.

⁷⁹ Bursalı Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul, 1972), 1/157.

⁸⁰ Bursalı Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, 1/157.

⁸¹ Bursalı Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, 1/123.

6. *Kitabu'l-hitab*: Bursevî'nin Şam'da yazmış olduğu 100. eseridir.⁸²⁸³ Kitapta, ibadet, tasavvuf ve mezheplerle ilgili konuları ve Celvetiye tarikatının bazı şeyhlerinin hayatlarını bulmak mümkündür.⁸⁴

7. *Divan*: Bursevî'nin en önemli edebi eserlerindendir. Kafiye sırasına göre tasnif edilen Divan'da Arapça ve Farsça birçok gazel bulunmaktadır. Bu gazeller arasında hece ölçüsüyle yazılmış ilahilerde mevcuttur.⁸⁵

8. *Kitabu'n-necat*: İtikat, ibadet, peygamber kıssaları ve mucizeleri, tasavvufun gerekliliği ve kavramları ile müçtehit imamların hikâyelerinin anlatıldığı eserdir.⁸⁶ Bunların dışında da birçok eseri bulunan Bursevî'nin eserlerinin ilimlere göre tasnifi aşağıdaki gibidir.⁸⁷

2.2. Tefsir İlmine Ait Eserleri

1. *Ruhu'l-beyan fi tefsiri'l-Kur'an*

2. *Ta'lika ala evaili tefsiri'l-Beyzavi*: Fatıha Sûresi ve Bakara Sûresi'nin son kısımlarını ele aldığı ta'lik türü bir çalışmadır.⁸⁸

3. *Şerh ala tefsiri cüz'il-âhir li'l-Kadi'l-Beyzavi*: Kadı Beyzavi tefsirinin 30. cüzünün Arapça şerhidir. Bu eserin orijinali Bursa İnebey Kütüphanesinde mevcuttur.⁸⁹

4. *Kitabu'l-Mirat li-hakaiki ba'zıl-ehadis ve'l-ayat*: Bursevî'nin âyet ve hadislerin hakikatleri, içinde barındırdığı hikmetleri ele alan bu kitap varidat ve şerh açısından da önemlidir. Kahire ve Beyrut baskıları mevcuttur.⁹⁰

Bu eserler dışında birkaç farklı sûre tefsiri de mevcuttur.⁹¹

2.3. Hadis İlmine Ait Eserleri

1. *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*

2. *Şerhu'l-Erbaine Hadisen*

3. *Şerhu'l-Hadisi'l-Erbain*

⁸² Hasan Özünder, "İsmail Hakkı Bursevî", *Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü* 1/92 (1970), 557.

⁸³ Özünder, "İsmail Hakkı Bursevî", 557.

⁸⁴ Kara, *Bursa'da Tarikatler ve Tekkeler*, 2/158.

⁸⁵ Murat Yurtsever, *İsmail Hakkı Divanı* (Bursa, Basılmamış Doktora Tezi, 1997), 29-30.

⁸⁶ Kara, *Bursa'da Tarikatler ve Tekkeler*, 2/158.

⁸⁷ Namli, "*Kitâbetle Mübtelâ Olmak*".

⁸⁸ Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Ktp., Genel, nr. 31 [müellif hattı]

⁸⁹ Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Ktp., Genel, nr. 28-30 [müellif hattı]

⁹⁰ Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Ktp., Genel, nr. 32, 33; İÜ Ktp., AY, nr. 1363; TY, nr. 3706

⁹¹ Ali Namli, "İsmail Hakkı Bursevî" (İstanbul: İSAM Yayınları, 2001), 23/103-104.

2.4. Fıkıh İlmine Ait Eserleri

1. *Şerhu Fıkhi 'l-Keydani*
2. *Risale-i Mesail-i Fıkhiyye*
3. *Er-Risaletü 'l-Camia li 'l-Mesaili 'n-Nafia*

2.5. Akaid-Kelam İlmine Ait Eserleri

1. *Şerhu Şuabi 'l-İman*
2. *Şerhu 'l-Kebair*
3. *İhtiyarat*

2.6. Tasavvuf İlmine Ait Eserleri

1. *Tamamu 'l-Feyz fi Babi 'r-Rical*
2. *Kitabü 's-Silsileti 'l-Celvetiyye*
3. *Kitabu 'l-Hitab*
4. *Kitabu 'n-Necat*
5. *Şerhu 'l-Usuli 'l-Aşere*

2.7. Şiir ile İlgili Eserleri

1. *Ferahu 'r-Ruh*
2. *Ruhu 'l-Mesnevi*
3. *Şerh-i Pend-i Attar*
4. *Şerhu Nazmi 's-Süluk*
5. *Risaletu 'l-Mi 'raciyye*
6. *Divan-ı İsmail Hakkı*
7. *Mecmu 'a-i –Asar*⁹²

3. Bursevî'nin İtikâdî Görüşleri

Bursevî yaşamış olduğu dönemin şartları göz önüne alındığında, çevresinde etkin ve rol model olma durumunda olduğu söylenilebilecek ender şahsiyetlerden olmuştur. Bu durumu sebebiyle toplumun dini hayatına yön verme noktasında eylem

⁹² Eserleri hakkında genel bilgi için bk. Namlı, “İsmail Hakkı Bursevî”, 23/103-106.

ve söylemleri dikkate alınmış, toplumda ve muhatapları arasında etkin bir rol üstlenmiştir. Bu açıdan belli başlı dini ve itikadî bağlamda ortaya koymuş olduğu görüşlerinin kısaca nasıl şekillendiğine bakmak faydalı olacaktır.

3.1. İman Anlayışı

İman; sözlükte bir şeye inanmak bir şeyi tasdik etmek bir kimsenin söylediğini kabullenmek demektir. İstilahı mânada ise; Allah'ı Teâlâ'nın dinini kalp ile kabul etmek yani Rasulullah'ın bildirdiği şeyleri kesin bir şekilde kalben tasdik eylemektir.⁹³

Bursevî imanın canlı olması için insanın sürekli hatalarını kendisine itiraf ederek gözyaşı dökmesi, Allah'ın emir ve yasaklarına kulak vermesi gerektiğini söylemiştir. Amelsiz imanın eksik olduğunu savunan Bursevî'ye göre insan amellerini imanın parçasından saymalı Allah'a karşı muhtaç olduğunu bilip ona göre davranmalıdır. Lütfunda kahrında Allah'tan geldiğinin bilincinde olan kimsenin imanının tam olduğunu söylemiştir. Ona göre akıl ile iman eden kimse şüpheden kurtulamaz kalpten iman etmesi gerekir.

3.2. Allah Tasavvuru

Bursevî varlığı, vacip ve mümkün olmak üzere ikiye ayırır. Onun yaptığı biçimsel bir ayırımdır. Hakikat de varlık yeganedir. O da Vâcibu-l' Vücûd olan Allah'ın zatıdır. Mümkün ise varlığı kendinden olmayıp bir başkasının var etmesine bağlı olan şeydir. Bu durumda Allah'ı Teâlâ Vacip, bunun dışında kalan her şey ise mümkündür. Meydana gelmesi veya gelmemesi onun yedi kudretindedir. Şu bir gerçektir ki Allah'ı Teâlâ eşi ve benzeri bulunmayan gerek zatında gerek sıfatlarında yegâne tek ilahtır. Bütün mahlukat O'nun ilmi iradesi ile varlık sahasına çıkmıştır. Allah'ı Teâlâ'nın bütün noksan sıfatlardan münezzeh olduğunu savunan Bursevî, ehadiyeti esas alır.⁹⁴ Âlemdaki bütün canlılar onun isteğiyle tecelli bulmuştur ki kişi ancak Allah'a iyi bir kul olursa ona yaklaşabilir. Bütün âlemlerin bir düzen içerisinde devam etmesi yalnızca tek bir yaratıcının olması ile mümkündür ve bu yaratıcı da Allah'tır. Bursevî'nin eserlerinde Allah'a çok tövbe edip bağışlanma talep ettiği görülmektedir.

⁹³ Hamdi Döndüren, *Delilleriyle İslam İlmihali* (İstanbul: Erkam, 2002), 63.

⁹⁴ Cağfer Karadaş, "İsmail Hakkı Bursevî'nin İtikadî Görüşleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (01 Ocak 1999), 268.

3.3. Nübüvvete Bakışı

Bursevî nübüvvete alakalı geleneksel bilgilerin dışında farklı bir şey söylememekle birlikte velayeti de nübüvvetin içine dâhil eder. Bursevî'ye göre peygamberlik kesbi olmayıp Allah tarafından belirlenirken, velayet çabayla, gayretle elde edilir, yani kesbidir. Peygamberlik ile velayet arasındaki göze çarpan en temel fark velayette şer'i bir hüküm koyma yetkisinin olmamasıdır.⁹⁵

Ruhani âlemde yaratılmışların ve peygamberlerin ilkinin Hz. Peygamber olduğunu söyleyen Bursevî buna da efendimizin “*Âdem su ile çamur arasında iken ben nebi idim*” hadisini delil gösterir. Âlemlerin yaratılış sebebi Hz. Muhammed'dir. Kıyametten önce Hz. İsa'nın yeryüzüne geldiği zaman peygamber efendimizin ümmetinden olacağını ifade etmektedir.⁹⁶

3.4. Âhiret Anlayışı

Âhiret dünya hayatının sona ermesi insanların dirilip cennetliklerin cennete, cehennemliklerin cehenneme girdikleri, dirilişten başlayıp sonsuza kadar devam eden bir zaman dilimidir.

Bursevî'ye göre ecel dünyadaki ömrü ve âhiretteki ömrü ifade etmek için iki türdür. Cennet ve cehennem de yükümlülük yoktur, ancak insanlar tıpkı dünyadaki gibi Allah'ı zikretmeye devam edecektir. Cennete dünyada rablerinin rızasına kavuşmak için salih ameller işleyenler, cehenneme ise heva ve heveslerini kendilerine ilah edilenler girecektir.⁹⁷ Bursevî bu dünyanın geçici olduğunu, gerçek dünyanın âhiret olduğunu ve bütün güzelliklerin cennette bulunduğunu dile getirmektedir. Bursevî, Firdevs cennetine girmeyi ve Kevser havzundan içmeyi dilemektedir.⁹⁸

4. Ruhu'l-Beyan fî Tefsiri'l-Kur'an

4.1. Tefsirin Yazılması

İsmail Hakkı Bursevî Mayıs 1685'te Bursa'ya gönderildikten sonra şeyhinin tavsiyesi üzerine Bursa'nın en büyük camilerinden olan Ulu Cami'de Kur'an'ı tefsir

⁹⁵ Karadaş, “İsmail Hakkı Bursevî'nin İtikadı Görüşleri”, 274.

⁹⁶ Karadaş, “İsmail Hakkı Bursevî'nin İtikadı Görüşleri”, 274.

⁹⁷ Karadaş, “İsmail Hakkı Bursevî'nin İtikadı Görüşleri”, 276.

⁹⁸ Tubanur Kaya, *İsmail Hakkı Bursevî'nin Fevâid Mecmuası Üzerine Bir İnceleme* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 46.

etmeye başlamıştır. Vaazlarındaki tefsirlerle kitap yazmaya karar veren Bursevî, *Ruhu'l-Beyan fi Tefsiri'l-Kur'an* adını verdiği eserini Arapça olarak kaleme almıştır.⁹⁹

İsmail Hakkı, Balkanlarda bulunduğu süre zarfında Kur'an-ı Kerîm'i tefsirlerden yararlanmak suretiyle başından Nisa Suresi 178. âyetine kadar tefsir etmiş, daha sonra bu kısmı eserinin başına koyarak nihayete erdirmiştir. Ancak daha sonra üslup açısından uygun bulmadığı Fatiha suresinden Bakara Suresi 267. âyetine kadar olan bölümü, Bursa'da tekrar ele alıp gözden geçirerek yazmıştır. Bundan dolayıdır ki Bakara 267. âyetinden önce ayrı bir mukaddimeye yer vermiştir.¹⁰⁰

İsmail Hakkı tefsirinin hatmi sırasında bereket olması arzusuyla Üftade Hazretleri'nin Bursa'daki bütün makamlarını dolaşmış Kur'an-ı Kerîm, dua ve senalarla tefsirini Müslümanların hizmetine sunmuştur. Bursa'da camide verdiği vaazlarla başlayan tefsiri Eylül 1705'de perşembe günü tamamlanmıştır.¹⁰¹ Tefsirin hatim meclisine çok sayıda cemaat katılmıştır. Bursevî'nin beyanına göre Bursa'da daha önce böyle büyük bir kalabalığın toplandığı vârid olmamıştır. Zira hatime katılanlar Bursa halkı ile sınırlı kalmayıp çevre şehirlerden haftalar hatta aylar öncesinden duyanların akını ile gerçekleşmiştir.¹⁰² Bursevî, tefsirini 23 yılda tamamlamış ve bunu da Kur'an-ı Kerîm'in indiriliş süresi olması sebebiyle anlamlı bulmuştur.¹⁰³ Tefsirin yazılışının bu kadar uzun bir süreye yayılmasının başlıca nedenleri; Bursevî'nin şeyhi Osman Fazlı Efendi'yi ziyaret etmek için 5 defa İstanbul'a gitmesi,¹⁰⁴ II. Mustafa'nın saltanatı sırasında cereyan eden I. ve II. Avusturya seferleri (1695-1696)'ne orduya vaz'u nasihatte bulunmak gayesi ile katılması vardır. Bunlarla beraber hac ibadeti nedeniyle vaazlarına ara vermesi, ciddi bir hastalığa yakalanması ve Ulu Cami'de Kadir Gecesi'nde gerçekleşen bir öldürme olayı¹⁰⁵ gibi hususlar eserinin tamamlanmasını geciktirdiği söylenebilir.

İsmâil Hakkı Bursevî'nin gençlik döneminde mütaala ettiği kitapların Rûhu'l-beyân tefsirinin yazımında büyük etkisi olmuştur. Bursa Ulu Câmi'indeki vaazları için çeşitli kaynaklardan ve özellikle tefsirlerden yararlanmak suretiyle bir araya getirdiği notları onun bu tefsiri yazmasına sebep olmuştur. Yirmi üç senede ortaya çıkmış olan

⁹⁹ Bursevî, *Tamâmü'l-feyz fi bâbi'r-ricâl (Atpazarî Kutup Osman Efendi Menâkıbı)*, 20.

¹⁰⁰ Ali Namı, "Ruhu'l-Beyan", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2008), 35/211.

¹⁰¹ Namı, "İsmâil Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-beyân fi tefsiri'l-Kur'ân Adlı Tefsiri", 369.

¹⁰² Namı, "İsmâil Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-beyân fi tefsiri'l-Kur'ân Adlı Tefsiri", 369.

¹⁰³ İsmail Hakkı Bursevî, *Kitabü'n-Netice*, 2/430.

¹⁰⁴ Bursevî, *Tamâmü'l-feyz fi bâbi'r-ricâl (Atpazarî Kutup Osman Efendi Menâkıbı)*, 10.

¹⁰⁵ Namı, *İsmail Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı*, 79, 80.

bu tefsiri Kadî Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Envârü't-tenzîl*'i, Kurtubî'nin (ö. 671/1273) *el-Câmi*'i, Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf*'ı, Râzî'nin (ö. 606/1210) *Mefâtihu'l-gayb*'ı, Alâeddin Semerkandî'nin (ö. 860/1456) *Bahrü'l-'ulûm*'u, Neseî'nin (ö. 710/1310) *Medârikü't-tenzîl* gibi tefsirler başta olmak üzere Abdürrezzâk el-Kâşânî'nin (ö. 736/1335) *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*'ı, Kevâşî'nin (ö. 680/1281) *Tebssiratü'l-mütezekkir*'i, Rûzbihân-ı Baklî'nin (ö. 606/1209) *'Arâ'isü'l-beyân*'ı Necmeddîn-i Dâye'nin (ö. 654/1256) *Bahrü'l-haka'ik ve'l-me'ânî*'si gibi işari tefsirlerinde Ruhu'l-Beyan'ın şekillenmesine kaynaklık ettiği görülmektedir.¹⁰⁶

¹⁰⁶ Namlı, “Ruhu'l-Beyan”, 35/211, 212.

BİRİNCİ BÖLÜM

AHİRET HAYATININ EVRELERİ ve RÂZÎ ve BURSEVÎ TEFSİRLERİNDE KULLARIN AHİRETTE FARKLI DİYALOG TASVİRLERİ

Âhiret hayatının hangi evreleri kapsamış olduğu ve bu esnada kulların karşılaşacak olduğu Kur'an'da belirtilmiş olan tasvirler içerisinde yer alan diyaloglar bu bölümün temelini oluşturacaktır. Konunun daha iyi zihinlerde canlanması adına Kur'an'da belirtilen ve ölümle başlayan evrelerin keyfiyeti önem arz etmektedir. Bu evrelerin anlaşılması akabinde farklı şekillerde ortaya çıkacak diyaloglara yer verilecektir.

1.1. AHİRET HAYATININ EVRELERİ

İnsanoğlu var olduğu günden bu yana ölüm ötesi hayatı merak edegelmiş ve bu bağlamda birçok farklı inanış ve eylemler ortaya koymuştur. Fıtratında var olan ölümsüzlük duygusunun bir neticesi olarak olsa gerektir ki, her toplumda, kaçınılmaz son olan öldükten sonra ne olacağı ile alakalı doğru yanlış birçok görüş ve düşünce var olagelmıştır. Bu bağlamda insanoğlunun dünya ve âhiret hayatını doğru bir istikamette yaşayabilmesi gayesiyle gönderilmiş olan son ilahi kitabın, bu doğrultuda beyanlarda bulunmayıp bigâne kalması elbette mümkün değildir. Bu hakikatin bir neticesi olarak Kur'an dünya hayatının istenildiği şekilde geçirilmesinin âhiretteki neticeleri üzerinde çokça durmuş ve insanoğlunun en çok merak etmiş olduğu hususlarla ilgili bazen çok detaylı tasvirlerde bulunmuştur. Bununla, insanların dünya hayatlarını imar etme gayesi yanında, yok olmayacakları ve ebedî bir hayatın kendilerini beklemiş olduğunu da zihinlere kazımayı amaçlamıştır. Kur'an, ölüm anından başlamak suretiyle devam eden süreçlerin kimler için nasıl devam edeceğini meydana gelmiş gibi anlatmış ve ilahi vurgularla bezenmiştir.

1.1.1. Ölüm

Hayatın sona ermesi, ruhun bedenden ayrılması anlamına gelen ölüm, Arapça'da, “*mevt, vefat*” gibi kelimelerle ifade edilir ve canlılığın karşıtıdır. İnsanların, hayvanların ve bitkilerin canlılığını sağlayan maddi gücün gitmesine ve kaybolmasına denmektedir.¹⁰⁷ Kur'an ölüm hakikatini birçok âyette ele amaktadır. Şu

¹⁰⁷ Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *Müfredâtü l-elfâzi 'l-Kur'ân*, thk. Safvan Adnan ed-Davûdî (Beyrut: Darü's-Şâmî, 1412), 781.

âyetle ise “*her nefis muhakkak ölümü tadacaktır*”¹⁰⁸ ifadesiyle bu hakikati, yalın bir şekilde dile getirmektedir. Mevt kelimesi Kur’an’da farklı anlamlarda kullanılmıştır. Kur’an’ın bazı ‘âyetlerinde İnsana, hayvana ve bitkilere yönelik olarak hayatîyetlerini kaybetmesi,¹⁰⁹ insanın kendi özel gücünün gitmesi,¹¹⁰ aklının gidip cahil olması,¹¹¹ hayatın kederle ve hüznle dolması anlamlarında kullanılmıştır.¹¹² Yine Kur’an’da “*mevt*” kelimesi, bu kullanımların yanı sıra uyku anlamında da kullanılmıştır.¹¹³ Bütün bu kullanımlar bir tarafa insanın her zaman gündeminde olan ve onu ürperten anlamı ise, ruhun bedenden ayrılması suretiyle insanın bu dünya ile alakasının kalmamasıdır.

İşte Kıyamet Suresinde ölüm anına vurgu yapan âyetler insanın ürpertisini ve korkusunu tasvir etmektedir.

تَنْظُنُّ أَنْ يُفْعَلَ بِهَا فَاقِرَةٌ كَلَّا إِذَا نَبَغَ ذَلَّكَ يَخْلُفُ يَخْلُفُ مَنْ رَاقٍ وَظِلُّهُ الْإِفْرَاقُ وَلَئِنْ تَدَلَّسْتُ بِالْغُلَاقِ

“Bir kısım yüzler ise o gün insanın belini kıracak bir felaketi sezerek sararıp solacaktır, hayır artık çok geç! Can boğaza gelip dayandığında, yok mu bir şifacı? Denildiğinde, (Hasta) bunun beklenen ayrılış olduğunu anladığında ve bacaklar birbirine dolaştığında”¹¹⁴

Sekarat hali ile adlandırdığımız ölüm anını anlatan âyet-i kerimelerde insanın ölüm anında neler hissedeceği açıkça beyan edilmektedir. O anın kasvetinden insanlar yüzlerini asıp sararıp solarlar. Ölüm anının dehşetini anlatmak için de ‘belini kıracak’ tabiri kullanılmıştır. Bu âyet-i kerime hakkında H. 224 yılında Taberistan’ın merkezi Amud’da Dünya’ya gelen ve rivayet tefsir türünün önde gelenlerinden olan Ebu Cafer et-Taberî şöyle demiştir: O zaman sekerat halinde olan kimse için bir yardımcı arayan aile efradı: “*yok mu bizi bu durumdan kurtaracak bir hekim*” diye söylenirler¹¹⁵ O anın dehşetini anlatmak ve acziyete işaret etmek için o ana dikkatler çekilmiştir.

“Bacakların birbirine dolaştığı”¹¹⁶ mânasına gelen âyet-i kerimesini yorumlayan Taberî, âyetin mefhumunun dünyanın meşgale ve telaşının âhiretin meşgale ve telaşıyla yer değiştirmesi mânasına geldiğini ifade eder. Öyle ki ölen

¹⁰⁸ Ankebût 29/57.

¹⁰⁹ Rûm 30/19; Kaf 50/11.

¹¹⁰ Meryem 19/23, 66.

¹¹¹ En’am 6/122; Neml 27/80.

¹¹² İbrâhîm 14/17.

¹¹³ En’am 6/60; Zümer 39/42

¹¹⁴ Kıyâmet 75/24-29.

¹¹⁵ Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî, *Câmi’u l-beyân ‘an te’vîli âyi l-Kur’ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Daru’l-hicr, 2001), 23/512.

¹¹⁶ Kıyâmet 75/29.

kimsenin dünya hayatının son günü âhiret hayatının ise ilk günü olduğundan böyle bir tabir kullanılmıştır.¹¹⁷ Artık dünya işlerinin bitip âhiret işlerinin başlamasını ve dünya ahvâlinin âhiret halleriyle yer değiştirdiğini ifade eden bu âyet,¹¹⁸ ölüm anının bir son değil yeni bir başlangıca adım atmak olduğunun ifadesi olmuştur. Ayrıca rivayetlerde, ayette geçmekte olan ‘Kim döndürür’ sözünün meleklerle ait olduğu ve kâfir bir kulun ruhu kabzedilmesi ardından meleklerin yanına yanaşmaktan imtina etmesi sebebiyle kendi aralarında veya Azrail tarafından dile getirilmiş bir söz olabileceği de ifade edilmiştir.

Ayette geçmekte olan ‘bacakların birbirine dolaşmasının gerçek bir durumun ortaya konulması da ayetten çıkarılabilecek bir mânadır. Yani ölümün kendisine ulaştığı kişinin gerçekten o anın dehşet ve heyecanından ayaklarının dolaşması da söz konusudur. Dolayısıyla ölüm anında canın çekilip bacakların kuruyarak artık kişinin isteklerini yerine getiremez bir hale gelecek olması ve bacakların birbirine dolaşması mânasına da gelmektedir.¹¹⁹

Ölümü anlatan “*Hele can boğaza gelip dayandığında*” âyet-i kerimesi için¹²⁰ müfessirler Azrail’in ve ölümün kişiye herkesten ve her şeyden daha yakın olduğunun anlatılmış olduğu görüşündedirler. Bu yakınlığı ifade sadedinde ise kişinin kendi boğaz mesafesinin ölçü olarak sunulduğu ve ondan daha yakın olduğunu anlatma adına bu betimlemenin yapılmış olduğu vurgulanmıştır.¹²¹ Ayette kulun hayatı boyunca yalanladığı veya yalanlamış gibi bir hayat sürmüş olduğunun neticesi olarak hakikatin farkına vardığı anın ölüm anı olduğuna vurgu yapılmıştır.¹²² Allah’ın ne kadar Yüce ve kudret sahibi olduğunun ölüm anının idrakiyle anlaşılabileceğine bu âyetin işaret etmiş olduğu ve aynı zamanda kâfirlerin *“وَقَالُوا مَا مِإِ إِلَّا حَيَاتُنَا النَّهَانُ مُوْ دُونَحْيَا وَمَلِيْهُلِكُنَا إِلَّا الدَّاهِرُ*” *Bu dünya hayatımızdan başka bir hayat yoktur. Ölüyoruz, yaşıyoruz. Bizi öldüren ise zamandan*

¹¹⁷ et-Taberî, *Câmi ‘u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, 23/516.

¹¹⁸ Ebü’l-Hasen b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî Mukatil b. Süleyman, *Tefsiru Mukatil b. Süleyman*, thk. Abdullah Mahmut Şehhate (Beyrut: Daru ihyai’t-türasi’l-Arabi, 1423), 4/513.

¹¹⁹ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Tefsîru’l- Mâtürîdî (Te’vîlâtü ehli’s-sünne)*, thk. Mecdî Baslum (Beyrut: Darü’l-kütübi’l-ilmiyye, 2005), 10/353.

¹²⁰ Vâkıa 56/83.

¹²¹ et-Taberî, *Câmi ‘u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, 23/516, 517.

¹²² Ebü’l-Fidâ’ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-‘azîm*, thk. Sami b. Muhammed Selame (Daru tayyibe li’n-neşr ve’t-tevzi, 1999), 8/281.

başkası değildir”¹²³ iddialarına da bu âyetin en net cevap olarak verilmiş olduğuna işaret edilmiştir.¹²⁴

1.1.2. Sûr

Şekil anlamına gelmekte olan suret kelimesinin çoğul kullanımı olan sûr kelimesinden gelmiştir.¹²⁵ Canlıları öldürüp tekrar eski şekillerini kazanmalarına imkân vermesi sebebiyle böyle kullanılmış olması mümkündür. *فَنُفِخَ فِي الصُّورِ فَصَعِقَ مَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ ثُمَّ نُفِخَ فِيهِ أُخْرَىٰ فَإِذَا هُمْ فِي أَمَلٍ ظُرُوفٍ* “Sûr’a üflenir ve Allah’ın dilediği kimseler dışında göklerdeki herkes ve yerdeki herkes ölür. Sonra ona bir daha üflenir, bir de bakarsın onlar kalkmış bekliyorlar”¹²⁶ ayetiyle hakikatini bulan Sûr, yeryüzü ve semadaki hayatın sona ermesi ve yeniden başlamasının işareti kabilinden bir uygulama olarak telakki olunabilir.¹²⁷ Canlılığın sona ermesinin habercisi olan sûr kelimesi Kur’an da on farklı yerde geçmektedir.

Sûr’un keyfiyeti ile ilgili ulema birçok noktayı nazara vermişlerdir. Onun trampete benzeyen bir boru olduğunu ifade edenler olduğu gibi,¹²⁸ üflenen bir boynuz olduğunu söyleyenler de vardır.¹²⁹ Bunun yanı sıra aslında Sûr’un maddesel bir gerçekliği olmadığını, üfleme gibi bir durumun da söz konusu olmadığını, ayette dikkat çekilen hususun *وَمَا أَمْرُ السَّاعَةِ إِلَّا كَلَمْحِ الْبَصَرِ أَوْ مَوْ أَقْرَبَ* “Kıyamet bir göz kırpması kadar yahut daha da kısa olacaktır”¹³⁰ âyetinde ifade edilen kıyametin gizlenmesi olduğunu dile getirenler de olmuştur.¹³¹ Bunun yanında Sûr’dan kastın, dünyada en hızlı şeyin havanın seyri olması hasebiyle Allah’ın diriltmesi ve öldürmesinin bir üfleme gibi hızlı olduğunun kinayeli bir anlatımından ibaret olduğu da söylenmiştir. Ayrıca Kur’an’da geçmekte olan Sûr’a üfürülmeden kastedilenin hayat ve ölümün kendisine bağlandığı nefes olduğu da dile getirilmiştir.¹³² Bunun yanında Allah’ın insanlara canlandırma amaçlı ruhundan üflemesi olarak da anlaşılmış ve bu üflemenin bir canlandırma olduğu vurgulanmıştır.¹³³ Netice itibariyle sûr; insanların hesaplarının

¹²³ Câsiye 45/24.

¹²⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Cami’ li ahkâmî l-Kur’an*, thk. Ahmed el-Berdûnî, İbrâhîm Adfîş (Kahire: Darü’l-kütübî l-Mısriyye, 1964), 17/231.

¹²⁵ er-Râgıb el-İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi l-Kur’ân*, 498.

¹²⁶ Zümer 39/68.

¹²⁷ Adil Bebek, “Sûr”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/533.

¹²⁸ Mukatil b. Süleyman, *Tefsiru Mukatil b. Süleyman*, 3/685.

¹²⁹ el-Mâtürîdî, *Tefsiru l-Mâtürîdî (Te’vîlâtü ehli’s-sünne)*, 8/706.

¹³⁰ Nahl 16/77.

¹³¹ el-Mâtürîdî, *Tefsiru l-Mâtürîdî (Te’vîlâtü ehli’s-sünne)*, 8/706.

¹³² el-Mâtürîdî, *Tefsiru l-Mâtürîdî (Te’vîlâtü ehli’s-sünne)*, 8/706.

¹³³ er-Râzî, *Tefsiru l-Kebir (Mefâtihu l-gayb)*, 22/98.

görülmesi için haşır meydanına davet edilecek olduğu¹³⁴ bir tür enstrüman olarak kabul edilebilir.

Yer ve gökteki canlılığın tamamen sona ermesini ve sonra “*O gün onlar Rablerinin huzuruna çıkarılırlar*”¹³⁵ âyetinin ifade etmiş olduğu şekilde tekraren hesap verme sebebiyle diriltirme Sûr’a üflenmeye bağlanmıştır. Sûr’a üflenmenin iki kez olduğunu ve birincisinde tün canlıların ölümü ikincisinde ise dirilişinin söz konusu olacağını söyleyenler vardır. Bunun yanı sıra üflemenin üç kez olacağını ilk nefhada “*Sûr’un üflendiği gün, Allah’ın diledikleri dışında, göklerde ve yerde bulunanlar dehşete kapılır*”¹³⁶ âyetindeki korku ve dehşetin yaşanacağını, ikinci ve üçüncüde ise ölüm ve dirilişin gerçekleşeceğini ifade edenler de mevcuttur.¹³⁷ Bu durumun keyfiyeti hususunda rivayet olunan bir hadis tefsirlerde kendisine yer bulmaktadır.¹³⁸ Tüm canlıların ölümünden üç büyük melek olan Cebrail, İsrail ve Azrail’in istisna olacağı rivayet olunmuştur.¹³⁹ Aynı zamanda Mikail ve şühedanın da sûra üflendiğinde ölecek olanlardan istisna edilenlerden olduğu ifade edilmiştir.¹⁴⁰

Sûr’a ilk üflenme sonrasında meydana gelecek olan ölüm hadisesinin normal bir ölüm değil, üfleme neticesinde ortaya çıkan korkunç sesin şiddetinden ve korkudan olacağı da rivayetler arasında yer almıştır.¹⁴¹ Ayette belirtilmiş olan ikinci üflemenin ise birinci ile arasında belli bir sürenin olup olmadığı da yine tartışılmış hususlar arasında olmuştur. Hz. Peygamber’den gelmiş olan bir rivayet sebebiyle ikisinin arasında kırk gün, kırk ay veya kırk yıl olacağı şeklinde görüşler mevcuttur.¹⁴² İkinci üfürüşün ardından canlıların hemen canlılıklarına kavuşup ayağa kalkacak oldukları ve ortamın şiddeti sebebiyle hayret ve dehşet içerisinde bakakalacakları tefsirlerde yer almıştır.¹⁴³

¹³⁴ er-Râzî, *Tefsiru’l-Kebir (Mefâtihu’l-gayb)*, 22/98.

¹³⁵ Mutaaffîfin 83/6.

¹³⁶ Neml 27/87.

¹³⁷ el-Mâtürîdî, *Tefsiru’l-Mâtürîdî (Te’vîlâtü ehli’s-sünne)*, 8/707.

¹³⁸ Ebü’l-Leys İmâmü’l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkandî, *Tefsiru’s-Semerkandî*, thk. Ali Muhammed Muavvid (Beyrut: Daru’l-kütübi’l-ilmiyye, 1993), 3/194.

¹³⁹ Ebû Muhammed Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed el-Kaysî Mekkî, *el-Hidâye ilâ buluği’n-nihâye*, thk. Heyet (Camiatü’ş-Şarika, 2008), 10/6379.

¹⁴⁰ Ebü’l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbü’l el-Vâhidî, *el-Vasît fi tefsîri’l-Kur’âni’l-mecîd*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavviz (Beyrut: Daru’l-kütübi’l-ilmiyye, 1994), 3/593, 594.

¹⁴¹ er-Râzî, *Tefsiru’l-Kebir (Mefâtihu’l-gayb)*, 27/476.

¹⁴² er-Râzî, *Tefsiru’l-Kebir (Mefâtihu’l-gayb)*, 27/476.

¹⁴³ er-Râzî, *Tefsiru’l-Kebir (Mefâtihu’l-gayb)*, 27/477.

1.1.3. Kabir Hayatı

Kur'an'da kabir, makber ve kubur olarak yedi yerde geçmekte olan kelime¹⁴⁴ ölünün defnedilmiş olduğu yer mânasında bir kullanıma sahiptir.¹⁴⁵ Türkçe de karşılığı ise mezardır. İnsanın dünya hayatında ki amellerinin tezahürünün bir karşılığı olarak kabir hayatında amellere göre muamele edilecektir.

Günahkâr kimselerin öldüklerinde ruhlarının cehenneme arz olunacağı ve bedenlerinin ise kabirlerinde bu şekilde azap olunacağı rivayet olunmuştur. Aynı şekilde kişinin mümin olması halinde ruhu cennete arz olunacak ve onun bu lezzet ve güzellikle kabir hayatını geçirecek olduğu ifade olunmuştur.¹⁴⁶ Allah'ın insanları dünya sürgününde yapıp ettiklerini onlara ulaştırmak için kabirde dirilteceği ve bunun adaletin bir tecellisi olduğu ifade edilmiştir.¹⁴⁷ Ceza ve ödülün yerini bulması için âhîret evrelerinden kabir hayatında amellerin bir tezahürü olarak kabir hayatının olduğunu vurgulanmıştır. Buna delil olarak; قَالُوا رَبَّنَا أَمْطَلْنَا أَنْفُسَنَا وَأَحْيَيْنَا أَنْفُسَنَا “Dediler ki Ya Rabbi. Bizi iki defa öldürdün, iki defa da dirilttin”¹⁴⁸ âyetinin mefhumu istidlal edilmiştir. Nasıl ki azap Allah'ın kulu üzerinde hakkı ise aynı şekilde ödülün de kulun Allah üzerinde hakkı olduğuna bir başka delilin ise; فَيَسْتَنْشِرُونَ بِالَّذِينَ لَمْ يَلْحَقُوا بِهِمْ مِنْ خَلْفِهِمْ “Ve onlar henüz kendilerine yetişmemiş olanlar hakkında müjde vermek isterler”¹⁴⁹ ayeti öne sürülmüştür.¹⁵⁰

Kur'an'da var olan; وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ قَدْ قُتِلَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوًا ذُرِّيَّةٌ لَكُمْ لَئِنْ كُنْتُمْ تَشْعُرُونَ “Allah yolunda öldürülenlere ölü demeyin, hayır onlar diridirler fakat siz bilemezsiniz”¹⁵¹ âyetinin de kabir hayatının var olduğuna delil olduğunu ve ayette geçmekte olan diridirler kelimesinin şühedanın kabir âleminde berhayat olduğunun delili olduğunu öne sürenler de olmuştur.¹⁵²

Rivayet tefsirinin öncülerinden İmam Taberî ve rivayet tesirinde önemli bir yere sahip olan İmam Râzî'nin kabir hayatının varlığı noktasında görüşleri benzeşmekte ve

¹⁴⁴ Tevbe 9/84; Hac 22/7; Fâtır 35/22; Mümtetine 60/13; İnfitâr 82/4; Âdiyât 100/9; Tekâsür 102/2

¹⁴⁵ er-Râgıb el-İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, 651.

¹⁴⁶ el-Mâtürîdî, *Tefsîru'l-Mâtürîdî (Te'vîlâtü ehli's-sünne)*, 9/33.

¹⁴⁷ er-Râzî, *Tefsîru'l-Kebir (Mefâtîhu'l-gayb)*, 4/126.

¹⁴⁸ Mü'min 40/11.

¹⁴⁹ Al'i İmran 3/170.

¹⁵⁰ er-Râzî, *Tefsîru'l-Kebir (Mefâtîhu'l-gayb)*, 4/127.

¹⁵¹ Bakara 2/154.

¹⁵² er-Râzî, *Tefsîru'l-Kebir (Mefâtîhu'l-gayb)*, 4/126.

bedenlerin kabirde ruhların ise ameline göre cennet ya da cehenneme arz olarak muamele göreceği noktasında aynı düşünceyi paylaşmaktadırlar.¹⁵³

1.1.4. Yeniden Diriliş

Bir şeyi uyandırmak ve bir yere yönlendirmek gibi mânalara gelmekte olan البعث (ba's) şeklinde İslami literatürde kendisine yer bulmuş olan kelime, insanların ölüm sonrası yeniden dirilmelerini ifade etmektedir.¹⁵⁴ Bu yeniden dirilişin, kıyamet gününde İsrâfîl'in Sûr'a ikinci kez üflemesi ile âhiret hayatının başlaması için ölümlerin tekrar diriltilmesi olduğu söylenilebilir.¹⁵⁵

İfadesini ayeti kerimede bulan yeniden diriliş, ebedî hayatın başlangıç noktası olarak kulların hesap vermek için kabirlerinden kalkıp çıkmalarını ifade etmektedir.¹⁵⁶ O an hususunda ayeti te'vil eden müfessirler âyetin iki noktaya dikkatleri çekmiş olduğunu belirtmiştir. Bunların ilki insanların diriltildikten sonra bize ne oluyor diyerek şaşkınlık ve sarhoşluk içerisinde olmaları ve daha önce bize ne olmuştu şimdi ne oluyor diye hayret içerisinde kalmaları, ikincisi ise gözlerini dehşet ve şaşkınlıkla etrafa dikmek suretiyle kendilerine ne olacağı hususunda taaccüp ve korku içerisinde bakınacak olmalarıdır.¹⁵⁷

Yeniden dirilişin keyfiyeti ile alakalı farklı görüşler de mevcuttur. İlk sûra üflenmesi neticesinde ölen canlıların tekrar dirilişlerinin hemen ardı sıra mı yoksa belli bir fasılanın ardın mı olacağı hususunda görüşler mevcuttur. İkisinin arasında kırk yıl kadar bir sürenin geçeceği ve ikinci dirilişin yağacak olan bahar yağmuruna benzer bir yağmurun ardın meydana geleceğini söyleyenler vardır.¹⁵⁸

Allah Teâlâ Kur'an'da birçok yerde yeniden dirilişin varlığı hususunda zihni şüpheleri bertaraf edecek deliller ortaya koymuş ve âhiret hayatının varlığı ve yeniden diriltiilenin kaçınılmazlığı ve gerçekliğini ispat etmiştir. Bunlardan bir tanesi; أَفَعِينَا بِالْخَلْقِ الْأَوَّلِ بَلْ فِي لُبِّكَ مِنْ خَلْقٍ قَدِيدٍ “Düşünseler ya, ilk yaratışta acze düştük mü? Buna rağmen onlar yeni bir yaratma konusunda şüphe içindeler”¹⁵⁹ ayetidir. Âyet

¹⁵³ et-Taberî, *Câmi 'u'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'ân*, 2/698.

¹⁵⁴ er-Râgıb el-İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, 132.

¹⁵⁵ Yusuf Şevki Yavuz, “Ba's”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/98.

¹⁵⁶ Zümer 39/68.

¹⁵⁷ Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, thk. Adil Ahmet Abdülmevcut (Beyrut: Daru'l-kitabi'l-Arabi, 1407), 3/475; er-Râzî, *Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihu'l-gayb)*, 26/326.

¹⁵⁸ et-Taberî, *Câmi 'u'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'ân*, 20/260.

¹⁵⁹ Kaf 50/15.

yoktan var edilmiş olan insanın ilk yaratılış keyfiyetini dikkati nazarlara sunarak ikinci yaratılışın imkânını ortaya koymaktadır. Yine; وَضَرَّ بَلًا مَثَلًا وَنَسِيَ خَلْقَهُ قَالَ مَنْ يُحْيِي الْعِظْمَ وَهِيَ رَمِيمٌ قُلْ حَيِّ مَا الَّذِي لَشَاءَ مَا أَلَّ لَمَرَّةً وَهُوَ بِكُلِّ خَلْقٍ عَلِيمٌ “Kendi yaratılışını unutup bize örnek getirmeye kalkışıyor ve “Şu çürümüş kemiklere kim can verecekmiş?” diyor. De ki: “Onları ilk başta yaratmış olan diriltecek. O yaratmanın her türlüşünü bilir”¹⁶⁰ âyetinde de ilk yoktan var ediliş ortaya konulmak suretiyle yeniden dirilişin mutlakiyeti hususunda şüpheler bertaraf edilmiştir. İlk yaratma hususunda kendisini bir yorgunluk veya bıkkınlık ve zorlanma almadıysa tekrar sureti oluşturma noktasında böyle bir şeyin olmasının imkân dâhilinde olamayacağı zihinlere kazınmıştır.¹⁶¹

1.1.5. Haşr

İnsanların bulundukları yerlerden çıkarak savaşmak için toplanmalarını ifade eden “haşr” terimi,¹⁶² İslami literatürde ölüm sonrası her bir kimsenin hesabını verme noktasında bir araya toplanacak olmasını ifade etmektedir.¹⁶³ Bazı müfessirler ayeti kerimelerden¹⁶⁴ istinbat etmek suretiyle bu toplanmanın sâdece insan ve cin sınıflarına ait olmadığını hayvanatın da kıyamet günü bir araya toplanacağını söylemişler¹⁶⁵ ve bu toplanmanın hayvanatın bir birleriyle aralarındaki hukukunun da ifa edilmesini kapsayacağını değerlendirmişlerdir.¹⁶⁶ Bu toplanmanın çok dehşetli olacağını ve bu büyük korkunun insanlardan başka hem hayvanatı hem de ay, yıldız ve güneşi etkileyecek derecede büyük olacağını işareti olduğu vurgulanmıştır.¹⁶⁷

Kıyamet günü meydana gelecek olduğu ifade edilen haşr meselesinin keyfiyeti hususunda müfessirler bazı görüş ve yorumlara eserlerinde yer vermişlerdir. Kıyamet günü tüm insanların haşredilmesinin farklı bir toplanma olacağını, insanların sâdece o ana has bir şekilde yüzükoyun, sağır, dilsiz ve kör olarak haşr edileceklerini ve hesap verme işlemi gerçekleştikten sonra alınan bu azaların tekrar geri iade edileceğini

¹⁶⁰ Yasin 36/78, 79.

¹⁶¹ Ebü'l-Kasım Zeynülsîlâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî, *Letâ'ifü'l-işârât (Tefsiru'l-kuşeyrî)*, thk. İbrâhîm el-Besyûnî (Mısır: el-Hey'etü'l-Mısıriyye, ts.), 1/3/450; Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverîdî, *en-Nüket ve'l-uyun tefsiri'l-Maverdî*, thk. Abdulkaksûd b. Abdurrahîm (Beyrut: Darü'l-kütübî'l-ilmiyye, 1433), 5/136.

¹⁶² er-Râgıb el-İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, 237.

¹⁶³ Toprak Süleyman, “Haşır”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/416.

¹⁶⁴ Tekvir 81/5.

¹⁶⁵ et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 24/136.

¹⁶⁶ Ebû Abdullah Muhammed b. Abdillâh b. İsa b. Muhammed el-İlberî, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-aziz*, thk. Ebû Abdullah Hüseyin b. Akkâşe, Muhammed b. Mustafa el-Kenz (Kahire: el-Faruk el-Hadise, 2002), 5/99.

¹⁶⁷ el-Mâtürîdî, *Tefsiru'l-Mâtürîdî (Te'vîlâtü ehli's-sünne)*, 10/431.

belirtenler vardır.¹⁶⁸ Bu rivayeti; *وَنَحْشُرُهُمْ يَوْمَ الْقِيَمَةِ عَلَىٰ وُجُوهِهِمْ عُمْيًا وَبُكْمًا وَصُمًّا* “Kıyamet gününde onları kör, dilsiz ve sağır bir halde yüzükoyun süründürerek toplarız”¹⁶⁹ âyeti hususunda Hz. Peygamber’den gelen bir habere dayandırır. Hz. Peygamber’in kendisine sorulan yüzüstü yürümenin keyfiyetine binaen vermiş olduğu cevapta “*ayaklar üstüne yürüten yüz üstü de yürütür*” cevabıyla âyet açıklanmaya çalışılmıştır.¹⁷⁰

Âyet-i kerime de geçen, onları biz yüzüstü, kör, sağır ve dilsiz olarak haşrederiz ifadesini ise Zemahşerî; dünya hayatında Allah’ın kendilerine nimet olarak ikram etmiş olduğu azaları O’nun istediği amaç dışında kullananların kıyamet gününde mahşer meydanında bu nimetlerden mahrum kalacağını “*Bu dünyada kör olan âhirette de kördür, yolunu daha da şaşırmıştır*”¹⁷¹ âyetini delil getirmek suretiyle açıklamıştır.¹⁷²

1.2. RÂZÎ ve BURSEVÎ TEFSİRLERİNDE KULLARIN AHİRETTE FARKLI DİYALOG TASVİRLERİ

İnsan ve cinler taifesi yapmış oldukları ameller neticesinde sorumlu tutulmuş varlıklardır. Dünya hayatlarında iradeleri ile yapmış oldukları tüm fiillerden hesaba çekilecek olmalarının¹⁷³ neticesinin nasıl ortaya çıkacak olduğu ve bununla ilgili kıyamet günü yaşanacak olaylar Kur’an’da farklı ayetlerde dile getirilmiştir. Bu olaylar içerisinde ise hatırı sayılır bir bölümü karşılıklı diyaloglar almaktadır. Bu diyaloglara bakıldığında ise Allah Teâlâ’nın kullarıyla olan diyalogları, görevli meleklerin kullarla diyalogları ve kulların dünya hayatlarındaki eylemlerine şahit olanlarla yüzleşmesi bu bölümün konusu içinde yer almaktadır.

1.2.1. Allah’ın Kullarıyla Diyalogları

Allah Teâlâ ebedî hayatlarını kurtarıp selamete çıkmaları adına insan ve cin taifesinden kullarına irâde özgürlüğü lütfetmiş ve neticesinde ise amellerinden kendilerinin sorumlu olduğunu bildirmiştir. Dünya hayatının sona ermesinden sonra ise bu kullarının hesabının görüleceğini ve elde etmiş oldukları neticeyle ebedî

¹⁶⁸ et-Taberî, *Câmi ‘u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, 17/559.

¹⁶⁹ İsrâ 17/97.

¹⁷⁰ Ebü’l-Hasen b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî Mukatil b. Süleyman, *Tefsiru Mukatil b. Süleyman*, thk. Abdullah Mahmut Şehhate (Beyrut: Daru ihyâi’t-türâsi’l-Arabi, 1423), 2/551; Ebü’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, thk. Adil Ahmet Abdülmevcut (Beyrut: Daru’l-kitabi’l-Arabi, 1407), 2/695.

¹⁷¹ İsrâ 17/72.

¹⁷² ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, 2/695.

¹⁷³ Yâsîn 36/54; Câsiye 45/28; Zilzâl 99/7, 8.

hayatlarında cennet veya cehenneme gitme / Rablerinin rızasını veya gazabını elde etme gibi bir sonuçla karşılaşacakları da yine kendilerine bildirilmiştir. Sürdürmüş oldukları dünya hayatlarının neticesine göre, henüz ölüm esnasından başlamak üzere diriliş anında ve devam eden hesap verme/görme sürecinde farklı birtakım diyaloglara muhatap olacakları belirtilmiştir.

1.2.1.1. Ölüm Anında

Müfessirlerin yorumlarına bakıldığında ölüm anını ifade eden ayetlerden bir tanesi Fussilet Sûresindeki şu ayettir:

إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَمُوا تَتْلُو عَلَيْهِمُ الْمَلٰٓئِكَةُ اَلَا تَخٰفُوْنَ وَلَا تَحْزَنُوْنَ وَاَبْشِرُوْا بِالْحٰٓئَةِ الَّتِي كُنْتُمْ تُوعَدُوْنَ

*“Rabbimiz Allah’tır deyip, sonra da doğrulukla devam edenlere gelince, onların üzerine melekler iner ve derler ki: Korkmayın, üzülmeyin, size va’d edilen cennetle sevinin.”*¹⁷⁴

Müfessirlerden Râzî ayette ifade edilen *“onların üzerine melekler inerler”* kavlinin ölümlükten, kabirde ve diriliş esnasından kıyamete kadar ki zamanı kapsayabileceğini söylemiştir. Burada melekler daha işin başında, ölüm esnasında kıyamet ahvâlini anlatırken *“size korku yoktur”* diye haber vermişler ve baştan müminleri teselli etmişlerdir. Ayrıca bu müjde ile iman edenlerin dünyada kazanamadıkları. İstedikleri fakat ulaşamadıkları şeyler için de kederlenmemelerini sağlamış böylece dünyaya ait bütün üzüntü ve yorgunluklar giderilmiştir.¹⁷⁵ Söz konusu ayetlerde meleklerin inanan insanların canlarını almasını bir nevi müjde olarak değerlendirenler de olmuştur. Çünkü bu âyetler inananlar ve istikametini bozmayanlara bu vesileyle cenneti müjdelemiş olmaktadır.¹⁷⁶

Bursevî ise ayete daha farklı bir yorum getirerek şöyle bir karşılaştırma yapmıştır. Nasıl ki kâfirlere azabı haketmeleri için insan ve cinlerden olan şeytanlar yaklaştırılıyorsa, iman edenlere de dini ve dünyevi işlerinde içlerine ferahlık telkini için melekler yaklaştırılır. Ayrıca Mümin kimselerin *“Rabbimiz Allah’tır”* demeleri hasr¹⁷⁷

¹⁷⁴ Fussilet 41/30.

¹⁷⁵ er-Râzî, *Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihu'l-gayb)*, 27/560.

¹⁷⁶ Ebû Muhammed Sehl b. Abdillâh b. Yûnus b. İsâ b. Abdillâh b. Refî' et-Tüsterî, *Tefsiru't-Tüsterî*, thk. Muhammed Basil (Beyrut: Daru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1423), 137.

¹⁷⁷ Bir şeyi başka bir şeye has kılmak veya özel bir yolla bir işi başka bir işe has kılmak anlamında belagat terimidir bk. Abdülaziz Atik, *İlmü'l-meânî* (Beyrut: Daru'n-nehzati'l-Arabiyye, 2009), 146.

وَنُفِخَ فِي الصُّورِ ذِكْرُ يَوْمٍ أَلْوَىٰ وَيَوْمَ حَادٍ وَقَالَ قَبِيلُهُ مَنَآ مَا لَدَيْ عَتِيدٍ أَلْقَىٰ فِي جَهَنَّمَ كَلًّا كَفَّارًا يَدْعُو إِلَى الْخَيْرِ مُعْتَدًّا مِّنْهُ بِالَّذِي جَعَلَ مَعَ اللَّهِ إِلَٰهًا ءَاخَرَ فَأَلْقِيَاهُ فِي الْعَذَابِ الشَّلِيلِ

“Herkes beraberinde bir sevk edici, bir de şahitlik edici (melek) ile gelir. (Ona) “Andolsun ki sen bundan gaflette idin. Şimdi gaflet perdeni açtık; artık bugün gözün keskindir” (denilir.) Beraberindeki (melek) şöyle der: “İşte bu yanımdaki hazır.” (Allah şöyle der:) “Atın cehenneme, (hakka karşı) inatçı, hayrı hep engelleyen, haddi aşan şüpheci her kâfiri!” “Allah ile beraber, başka bir ilah edinen o kimseyi atın şiddetli azabın içine!”¹⁸⁴

Râzî, âyetlerin belli kısımlarını dilsel kurallar çerçevesinde anlamlandırmış ve kıraat farklılıklarını açıklayarak izah etmiştir. Râzî, “Atın her inatçı kâfiri”¹⁸⁵ kısmını dilsel mânada yorumlamıştır. Ayette geçen “keffâr” kelimesinin “küfran” yani çok nankör olan mânasında okunabileceğini bu kullanımın da Allah’ın o kadar nimetini görmezden geldikleri için olduğunu söylemiştir.¹⁸⁶ Bursevî ise bu ayetteki iki meleğin ya şahitlik eden melekler olduğunu ya da ateş bekçisi melekler olduğunu ifade etmiştir.¹⁸⁷

Sonraki ayette: “Hayra bütün gücüyle engel olanı, azgın şüpheciyi cehenneme atın”¹⁸⁸ buyrularak kâfirlerin başka bir özelliğinden daha bahsedilmektedir. Râzî, öncesinde bulunan ayetle bağlantılı şekilde iki âyetin Allah’ın lütfetmiş olduğu nimetlere rağmen kâfir olup Allah yolunda hiçbir şey vermeyenlerin kastedilmiş olduğu görüşündedir.¹⁸⁹ Bursevî ise ayetten kastedilmiş olanın kâfir ve inat üzere olanlar olacağını, en kötü ve çirkin küfrün muannidin küfrü ve bu inatçı kâfir kimselerin özelliklerinin hayır namına ne varsa engel olmak olduğu kanaatindedir.¹⁹⁰

Devam eden ayette Allah Teâlâ kendisinden başka ilah edinenler için görevli meleklerle hitaben: “Allah’tan başka ilâh edineni, şiddetli azaba birlikte atın!”¹⁹¹ buyurmaktadır. Burada tekil olarak ifade edilen şahsın şeytan olduğu, âyetin devamında

¹⁸⁴ Kâf 50/20-26.

¹⁸⁵ Kâf 50/24.

¹⁸⁶ er-Râzî, *Tefsiru’l-Kebir (Mefâtihu’l-gayb)*, 28/133.

¹⁸⁷ Bursevî, *Rûhu’l-beyân fi-tefsiri’l-Kur’ân*, 9/122.

¹⁸⁸ Kâf 50/25.

¹⁸⁹ er-Râzî, *Tefsiru’l-Kebir (Mefâtihu’l-gayb)*, 28/134.

¹⁹⁰ Bursevî, *Rûhu’l-beyân fi-tefsiri’l-Kur’ân*, 9/123, 124.

¹⁹¹ Kaf 50/26.

sapıtmış kimseler için şeytanın arkadaşları vasfı kullanılmış olduğu ifade edilmiştir.¹⁹² Râzî, buradaki vurgunun önceki ayetle bağlantılı olarak kâfir ve inatçı olan yani Allah'tan başka ilah edinenler olacağını ve onların cehenneme atılacak ve orada da çok şiddetli bir azaba dûçar olacağı şeklinde yorumlamıştır.¹⁹³ Bursevî ise âyetin heva ve hevesine kapılarak bu ikisini adeta birer ilah haline getirip hırs ve gaflet içinde olanların cezasına işaret ettiğini söylemiştir.¹⁹⁴

Takip eden âyet dünyada arkadaşını yanlış yola sevk eden sapmasına ön ayak olan kulun Rabbine yalvarışını konu edinmektedir: قَالا قَرِينُهُ رَبَّنَا مَا أَطَّيْتُهُ وَلَكِنْ كَانَ فِي *“Müşrikin arkadaşı der ki: Rabbimiz! Ben onu azdırmadım. Fakat kendisi derin bir sapıklık içindeydi.”*¹⁹⁵ Râzî, Zemahşerî'nin ayetteki azdıran kişinin şeytan olması yönündeki görüşüne katılmış ve buna *“bu kişi benim yanımda hazırdır ve ateşe hazırlanmıştır”* demesini delil göstermiştir.¹⁹⁶ Bursevî ise cehennemliklerin *“benim ne suçum var şeytan beni azdırdı”* demesine karşın şeytanın buna itiraz edeceğini ve bu kimseleri yalanlayacağını dolayısıyla âyetin ifadesinden anlaşılanın bu olduğunu söyler. Ona göre ayette Allah Teâlâ'nın söylemiş olduğu ve hazfedilmiş olan bir *“didişmeyin”* kelimesi olduğu şeklinde ayeti yorumlamaktadır.¹⁹⁷

Kâf Sûresinin takip eden âyetinde Allah Teâlâ'nın kullarını azarladığı ve uyardığı görülür. قَالا لَا تَخْتَصِمُوا لَدَيَّ وَقَدْ قَلَّمْتُ إِلَيْكُمْ بِالْوَعْدِ *“O esnada (Allah) buyurur: Huzurumda çekişmeyin! Ben size daha önce uyarı göndermiştim!”*¹⁹⁸ buyurmuştur. Râzî o anda çekişilen ve tartışılan kişinin şeytan olduğu ve şeytanın kendisini savunarak suçluluğunu kabul etmediğini ve sâdece onları davet etmiş olduğunu iddia etmiş ve bu şekilde huzurda tartışmanın devam etmiş olduğu şeklinde ayeti yorumlamaktadır. Allah Teâlâ ise huzurunda bu kargaşa ve tartışmaya devam edilmesine müsaade etmeyerek önceden kendilerine uyarıcı olarak kitap ve elçi göndermiş olduğunu ifade etmek suretiyle tarafları susturmuştur.¹⁹⁹ Bursevî ise nasıl ki peygamberlerin insanları hidayete çekmek için ellerinde bir delil ve imkânları yoksa şeytanın da insanları sapırtmak için elinde bir yetki ve imkânının olmadığını hidâyet ve dalaletin Allah'ın

¹⁹² ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, 4/387.

¹⁹³ er-Râzî, *Tefsiru'l-Kebir (Mefâtîhu'l-gayb)*, 28/135.

¹⁹⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi-tefsîri'l-Kur'ân*, 9/125.

¹⁹⁵ Kaf 50/27.

¹⁹⁶ er-Râzî, *Tefsiru'l-Kebir (Mefâtîhu'l-gayb)*, 28/136.

¹⁹⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi-tefsîri'l-Kur'ân*, 9/125.

¹⁹⁸ Kaf 50/28.

¹⁹⁹ er-Râzî, *Tefsiru'l-Kebir (Mefâtîhu'l-gayb)*, 28/136.

elinde olduğunu ifade eder. Şeytanın sâdece davet edip kişiyi farklı iğvalarla vesveselendirdiğini, içerisinde hak yoldan sapmak ve günaha temayül etme isteği olan kulların bu davete icabet etmiş olduğunu söyler.²⁰⁰ Ardından kâfirlerin o gün sunduğu mazeretlerin hepsinin geçersiz olduğunu belirtmek için onlara uyarıcı gönderildiğini buna rağmen onların buna inanmadıklarını söylemiştir.²⁰¹

Kâf Sûresi 29. ayette: مَلِيْبُنَا ۖ لَّا ۤأَلْفَوْا ۖ لَّا ۤأَدْرٰی وَمَا ۤلَا بِظَالَمٍ ۖ لِّلْعٰدِیْنَ “Benim huzurunda söz değiştirilmez ve ben kullara asla zulmedici değilim”²⁰² buyrulmuştur. Râzî hiçbir mazeretten ötürü Allah’ın hükmünün değişmeyeceğini tastamam yerine geleceğini söyleyerek Allah’ın hükmünün değiştirilmesinin değil onların dünyadayken kendilerini değiştirmeleri gerektiği şeklinde ayeti yorumlamıştır.²⁰³ Bursevî Allah Teâlâ’nın va’d ve va’idi hususuna açıklık getirmeye çalışmıştır. Bursevî’ye göre Allah Teâlâ kullarına mükâfat adına vermiş olduğu sözleri (va’d) yapar ve aksini yapmaz, ancak söz konusu kulların hatalarına karşı vadetmiş olduğu cezalar (va’id) olunca Allah dilerse affeder dilerse azap eder. Affi ağır basmıştır ve O, âyetin ifadesiyle “Şüphesiz Allah, çok bağışlayandır, çok merhamet edendir”²⁰⁴ görüşünü paylaşmıştır.²⁰⁵ Bursevî, celal yurdunda olan cehennemliklerin güzelliklerin yurdu cennete giremeyeceklerini zira ne aydınlığın ne de karanlığın bir günde olmadığını söylemiştir.²⁰⁶

O günün ahvâline işaret noktasında ayette ifade edilen: وَأَرْۢلَفَ ۖ تَ ۤالْحَيٰةُ ۖ لِّلْمُتَّقِیْنَ عِۚرَ “Cennet de takva sahiplerine yaklaştırılır; (onlardan) uzakta olmayacaktır”²⁰⁷ kısmı için Râzî, Zemahşerî’nin görüşünü paylaşarak²⁰⁸ cennetin bir mekân olduğunu ve insanın buna yaklaşmakla emrolunduğu halde cennetin ona yaklaşmasının muhal olduğunu, dolayısıyla Allah’ın mümin kimselere cennetle arasındaki mesafeyi kısaltması olarak anlaşılması gerektiğini ifade etmiştir.²⁰⁹ Bursevî ise nasıl ki cennet o gün muttakilere varılması kolay kılınacak bir yer olacaksa cehennem de o gün kâfirler için zincirlerle çekilerek varılması kolay bir yer haline geleceğini söylemiştir.²¹⁰

²⁰⁰ Bursevî, *Rûhu’l-beyân fi-tefsîri’l-Kur’ân*, 9/125.

²⁰¹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân fi-tefsîri’l-Kur’ân*, 9/126.

²⁰² Kaf 50/29.

²⁰³ er-Râzî, *Tefsîru’l-Kebîr (Mefâtîhu’l-gayb)*, 28/139.

²⁰⁴ Maide 5/39.

²⁰⁵ Bursevî, *Rûhu’l-beyân fi-tefsîri’l-Kur’ân*, 9/125.

²⁰⁶ İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu’l-Beyân fi-Tefsîri’l-Kur’ân* (Beyrut: Daru’l-fikr, ts.), 9/127.

²⁰⁷ Kaf 50/31.

²⁰⁸ ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, 2/191.

²⁰⁹ er-Râzî, *Tefsîru’l-Kebîr (Mefâtîhu’l-gayb)*, 28/138.

²¹⁰ Bursevî, *Rûhu’l-beyân fi-tefsîri’l-Kur’ân*, 9/130.

Yine Kâf Sûresinde iman edenlere hitap etmek suretiyle sonlarının selamet olacağını ifade ederek; اَدْخُلُوا بِسَلَامٍ ذَٰلِكَ يَوْمُ الْخُلُودِ “Oraya selâmetle girin. İşte bu, ebedî hayatın başladığı gündür”²¹¹ buyurmuştur. Ayette geçmekte olan “huld” ifadesi bir şeyin uzun süre değişimden muhafaza edilmesi ve bu hal üzere baki olması şeklinde yorumlanmıştır.²¹² Müfessirler gördükleri nimetin sona erme kaygısı taşıyan müminler için Allah’ın “İşte bu, ebedî hayatın başladığı gündür.” buyurduğunu belirtmişlerdir.²¹³ Râzî cennete girebilmek için bir ikram ve davetin gerekli olduğunu ifade etmiş, bu âyette ise Allah Teâlâ’nın söz konusu bu ikram ve davetini izhar ettiğini, bu davete nail olacakların ise muttakiler olacağını belirtmiştir.²¹⁴ Bursevî ise âyetteki “selam” kelimesiyle nimetlerin zeval olması, düşmanla karşılaşmak ve azap gibi birçok şeyden emin olarak cennete girmenin kastedildiğini ifade etmektedir.²¹⁵

1.2.1.3. Hesap Esnasında

Ölüm sonrası sürecin en önemli merhalelerinden olan hesap esnasında özellikle Rablerini inkâr eden kullara Allah Teâlâ’nın öfkesinin keyfiyeti bazı âyetlerde dile getirilmiştir. Bu durumu çarpıcı bir şekilde anlatan âyetlerden biri;

وَلَوْ تَرَىٰ إِذْ وَقَفُوا عَلَىٰ آلِهَتِهِمْ فَقَالُوا لَوْلَا رَبُّنَا الَّذِي أَلْهَمَنَا هَٰذَا الْقَوْلَ أَنْ جَعَلْنَا مَعَ اللَّهِ آلِهَةً أُخْرَىٰ لَنَكْفُرُنَّ بِهِ لَعَنُوا آلِهَهُمْ لَكُمْ دُونِ اللَّهِ وَقَالُوا أَنْ هِيَ إِلَّا صَوْنُ السَّائِيغِ أَوْ آيَاتُ الْفُلِّ وَالَّذِينَ كَفَرُوا سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ ۚ وَالَّذِينَ كَفَرُوا سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ ۚ وَلَوْ تَرَىٰ إِذْ وَقَفُوا عَلَىٰ رَبِّهِمْ قَالَ لَئِيْ سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ ۚ وَلَوْ تَرَىٰ إِذْ وَقَفُوا عَلَىٰ رَبِّهِمْ قَالَ لَئِيْ سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ ۚ

“Dediler ki: ‘(Bu) dünya hayatımızdan başka bir hayat yoktur. Biz bir daha diriltilecekler de değiliz. Rablerinin huzurunda durduruldukları zaman, sen (onları) bir görsen! (O vakit Allah) ‘Şu, hak değil miymiş?’ demiş, onlar da ‘Rabbimize ant olsun, evet’ demişlerdir. ‘Öyle ise dedi, inkâr edegeldiğiniz şeyler yüzünden tadın azabı’”²¹⁶ âyetidir.

Âyetin mefhumundan hareketle Allah’ı tecsim/teşbih eden Müşebbihenin iddialarının yanlış ve delilsiz olduğuyla ilgili açıklamalarda bulunan Râzî, Allah’ın kâfir kullara yönelik bu hitabının, yine kâfirlere yönelik olarak diğer bir âyette geçen

²¹¹ Kaf 50/34.

²¹² er-Râgıb el-İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi ’l-Kur’ân*, 291.

²¹³ ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, 2/193.

²¹⁴ er-Râzî, *Tefsiru ’l-Kebir (Mefâtihu ’l-gayb)*, 28/148.

²¹⁵ Bursevî, *Rûhu ’l-beyân fi-tefsiri ’l-Kur’ân*, 9/130.

²¹⁶ En’am 6/27-30.

“Allah onlarla konuşmaz”²¹⁷ hitabı tezat teşkil eder gibi görünse de Allah’ın bu hitabı, onları muhatap alma çerçevesinde olmayıp azarlama ve kınama çerçevesindedir. Dolayısıyla âyetlerin üslûbu, Allah’ın kâfirlerle, onlara faydalı olacak bir vasıfta konuşmayacağını açık bir göstergesidir.

Bursevî ise Allah’ın onlara melekler aracılığıyla ‘bu gerçek değil miymiş’ hitap ettiğini ve dolayısıyla Allah’ın onlarla direk muhatap olmayacağını ifade etmiştir.²¹⁸

Aynı sûrenin daha sonraki âyetlerinde de mahşer meydanında kâfirlerin hesaplarını vermeleri hususunda Rableriyle olacak olan diyaloglarına yer verilmiştir.

يَوْمَ يَحْشُرُهُمْ جَمِيعًا مَعَشَرَ الْجِنِّ قَدْ اسْتَكَرْتُمْ مِنَ آيَاتِ اللَّهِ وَقَالَ أُولِي الْأُولِيَّةِ مِنَ الْإِنِّ بِرَبِّكَ اسْتَمْتَعْتُمْ بِبَعْضِهَا بِبَعْضٍ وَبَلَقْنَا أَجْلًا الَّذِي أَجَّلْنَا الَّذِي أَجَّلْنَا قَالُوا لَوْلَا نُنْصِرُكَ خَلِّينَا فِي مَا شَاءَ اللَّهُ إِنَّ رَبَّكَ حَكِيمٌ عَلِيمٌ

“Allah, onların hepsini bir araya topladığı gün, ‘Ey cinler (şeytanlar) topluluğu! Siz insanlarla çok uğraştınız’ (der). Onların insanlar arasındaki dostları ise, ‘Ey Rabbimiz! Biz birbirimizden yararlandık ve bize verdiğin sürenin sonuna ulaştık’ derler. Allah buyurur ki: ‘Allah’ın dilediği hariç olmak üzere, içinde ebedî kalacağınız yer ateştir.’ Şüphesiz rabbın hikmet ve ilim sahibidir.”²¹⁹

“Onların hepsini toplayacak” cümlesinde geçen “Onların” tabirinden hareketle bazı müfessirler, Allah’ın kâfirlerle kıyamet gününde konuşmayacağına dair âyeti sebebiyle cinlerin kastedilmiş olduğunu ifade etmişlerdir.²²⁰ Râzî, “insanları çoğalttınız” mânasına gelen *قَدْ اسْتَكَرْتُمْ مِنَ الْإِنِّ* cümlesini tevil yoluna gitmiş ve bundan kastedilenin, insanları sapıklığa çokça davet etme mânasında olduğunu ifade etmiştir.²²¹ Bursevî ise bu konudaki birçok yorumda Râzî gibi düşünürken, burayı, cinlerin insanları aldatmak için çok uğraşması ve birçok insanı saptırması ve yoldan çıkarması olarak yorumlamıştır.²²²

Râzî, İnsanları saptıran cinlerin dostu olma kısmından kastedilen mânayı, cinlerin insanlara kötülük ve şehvi hususlara ulaşmasını kolaylaştırması ve bu noktada insanların birbirlerine yardım etmesi olarak anlamıştır.²²³ Bursevî de bazı insanların

²¹⁷ Âl-i İmrân 3/77.

²¹⁸ Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi-tefsîri'l-Kur'ân*, 3/21.

²¹⁹ Enâm, 6/128.

²²⁰ er-Râzî, *Tefsîru'l-Kebîr (Mefâtîhu'l-gayb)*, 13/147.

²²¹ er-Râzî, *Tefsîru'l-Kebîr (Mefâtîhu'l-gayb)*, 13/148.

²²² Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi-tefsîri'l-Kur'ân*, 3/102.

²²³ er-Râzî, *Tefsîru'l-Kebîr (Mefâtîhu'l-gayb)*, 13/148.

cinlerden, bazı cinlerin ise insanlardan faydalandığını bu faydanın da insanların bazı ihtiraslarına ulaşmak için cinlerden rehberlik almaları şeklinde yorumlamıştır. Cinlerin insanlardan faydalanmasının ise insanların onlara itaat etmesi ve onların doğrudan saptırma gayretlerini boşa çıkarmaması şeklinde tezahür ettiğini söylemiştir.²²⁴

Âyette ifade edilen “*bizim için takdir ettiğin vadeye geldik*” sözüne ise Râzî, buradaki mânânın dünyada günahkârların birbirlerinden faydalanmasının belli bir vakte kadar olduğunu, ondan sonra bu faydalanmanın yerini pişmanlık döneminin alacağı şeklinde yorum getirmiştir. Bu zamanın hangi vakit olduğu konusunda farklı değerlendirmeler yapılmıştır. Bazı müfessirler ölüm vakti olduğunu ifade ederken, bazıları bu vaktin belli bir mühlet verme olduğunu, bazılarının ise kıyamet günü olabileceği şeklinde görüş beyan etmiştir.²²⁵ Bursevî, yukarıdaki yorumları eserinde aynen zikretmekle birlikte, âyette dalalet düşenlerin konuştuğunun görüldüğüne ancak insanları dalalet düşürenlerin konuşmadığına dikkat çekmiştir. Bunun sebebini o kimselerin doğrudan cehenneme atılıp konuşmaya güç yetiremeyecek bir halde olmalarına bağlamıştır.²²⁶

Sûrenin devamında ise Allah Teâlâ pişmanlıklarını izhar edip bir kurtuluş yolu ve cehennemden çıkış imkânı arayan insan ve cinlerden oluşan kullara hitabı yer almaktadır: *يَا مَعْشَرَ الْجِنِّ وَالْإِنسِ أَلَمْ يَأْتِكُمْ رُسُلٌ مِنْكُمْ يَقُصُّونَ عَلَيْكُمْ آيَاتِي وَيُزِدُّونَكُمْ لِقَاءَ* Ey cin ve insan topluluğu! İcinizden size âyetlerimi anlatan ve bugünle karşılaşacağınıza dair sizi uyaran peygamberler gelmedi mi? ‘Kendi aleyhimize şahitlik ederiz’ derler; dünya hayatı onları aldatmış oldu ve (âhirette) kâfir olduklarına dair kendi aleyhlerine şahitlik ettiler’’²²⁷

Bu âyet, Allah’ın kıyamet günü dünya hayatında kendisini ve elçilerini yalanlayanlara olan azabının devamını anlatma niteliği taşımaktadır. Kendilerinin kâfir olduklarını ilan edercesine kendi aleyhlerine şahitlik edecek olan bu kulların, aşağılanmak ve tahkir edilerek ateşe atılmak suretiyle azaplarının büyük olacağı anlatılmıştır.²²⁸

²²⁴ Bursevî, *Rûhu’l-beyân fi-tefsîri’l-Kur’ân*, 3/103.

²²⁵ er-Râzî, *Tefsîru’l-Kebîr (Mefâtîhu’l-gayb)*, 13/149.

²²⁶ Bursevî, *Rûhu’l-beyân fi-tefsîri’l-Kur’ân*, 3/103.

²²⁷ En’am 6/130.

²²⁸ er-Râzî, *Tefsîru’l-Kebîr (Mefâtîhu’l-gayb)*, 13/151.

Râzî, kâfirlerin, azaplarının şiddeti ve içerisinde bulundukları kötü hal sebebiyle bazen şirk koştuklarını inkâr edeceklerini ²²⁹ bazen de kendi küfür ve şirklerini bu âyette olduğu gibi itiraf ederek pişmanlıklarını izhar edeceklerini belirtir.²³⁰ Bursevî ise bu âyetler bağlamında mahlukatı dört sınıfta değerlendirir. Bunlar: Melekler, şeytanlar, insanlar ve cinlerdir. Bu dört sınıftan melekler tamamen cennette, şeytanlar ise tamamen cehennemdedir. Diğer iki sınıftan bazıları cennette bazıları ise cehennemde olanlar ki bunlar da insanlar ve cinlerdir. Çünkü onlar sevap kazanma ve günaha dalma potansiyeline sahiptir. Dolayısıyla hem cenneti hem de cehennemi hak ediş imkânına haiz olan varlıklardır.²³¹ İnsanlar ve cinlerden, cehennemlik oldukları açıkça ortaya çıkanlar, azaptan kurtulma sadedinde kendilerini mazur göstermek için çeşitli bahaneler ileri sürerek, yalvarıp yakararak kurtulmaya çalışacaklardır. Fakat bu beyhude çaba onları kurtarmayacaktır. Râzî, bu kimselerin bazen azalarının yaptıkları günahları itirafı şeklinde günahlarının ortaya koyulmasının gerçekleşeceğini ve yine âyetin, her kavme bir elçinin gönderildiğini ve günahkârların bu sebeple hesaba çekilecek olduklarının da bir delili olduğunu yorumuna eklemiştir.²³²

Duhân Sûresi, hesap esnasında kulların nasıl bir durumla karşılaşacaklarının tasvirine yer verilen diğer sûrelerden biridir. Sûrede o günün dehşetinden ve bu dehşeti ifade sadedinde dostların birbirinden kaçacak olmasından ve günahkârların yiyecek ve içeceklerinden bahsedilerek o günün dehşeti ortaya koyulmuştur.²³³ Daha sonra ise hesabı görülen ve cehennemi hak eden kimselere karşı hitaplar söz konusu edilir. Bu hitaplardan biri: خُذُوهُ فَأَعْتَلُوهُ إِلَى سَوَاءِ الْجَحِيمِ ثُمَّ صُبُّوا فَوْقَ رَأْسِهِ مِنْ عَذَابِ الْحَرِيمِ ذُ قَرَأَ ك (Zebânilere) “Tutun onu ve sürükleyerek cehennemin tâ ortasına götürün. Sonra başından aşağı kaynar su azabından dökün” (denilir). (Ona da) “Tat, bu azabı. Hani sen, çok ulu ve şerefliydin! şüphesiz bu da hakkında şüphe ve mücadele edip durduğunuz şeydir denilir” âyetidir.²³⁴

Râzî “tutun o günahkârı ve sürükleyerek götürün” âyetinde geçen العتْل (el-ît) kelimesinin insanın yakasından tutarak hapse veya onun istemediği bir yere götürmek mânasında olduğunu, Arapların hayvanın yularından yakalayarak onu zorla çekip

²²⁹ “Sonra onların mazeretleri ‘Rabbimiz Allah’a andolsun ki biz ortak koşanlar olmadık’ demekten başka bir şey olmadı” En’am 6/23.

²³⁰ er-Râzî, *Tefsiru’l-Kebir (Mefâtîhu’l-gayb)*, 13/151.

²³¹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân fi-tefsiri’l-Kur’ân*, 3/103.

²³² er-Râzî, *Tefsiru’l-Kebir (Mefâtîhu’l-gayb)*, 13/151.

²³³ Duhân 44/40-45.

²³⁴ Duhân 44/47-50.

götürmesini örnek vererek rivâyet etmiş ve günahkârların hesap sonrasında çok kaba sert bit tutumla karşılaşacakları şeklinde âyete mâna vermiştir.²³⁵ Bursevî âyette günahkâr için bu sert ifadelerin Hak Teâlâ tarafından kullanılmasını değerlendirirken “el-îl” kelimesine aynı mânaları vermiş ve günahkârların elbiselerinin uçları ve yakalarından sert bir şekilde çekilmek suretiyle cehennemine ortasına atılacak olduklarını ifade etmiştir.²³⁶

Âyette ifade edilen ve dünya hayatında iken Allah Teâlâ’nın emir ve yasaklarına karşı tekebbür ile davranan kimselere söylenecek hitap olan “*Hani sen, çok ulu ve şerefliydin!*” bölümünü Râzî istihza olarak yorumlamıştır. Bunun aslında sen hiç de öyle değildin mânasında bir istihza ifadesi olduğunu ve mütekebbir kimse ile böyle muhatap olunacağını ifade etmiştir.²³⁷ Azabın bu kimselere “*bu sizin şüphe duyduğunuz şeydir*” âyetiyle anlatılması ise surenin başında geçen “*onlar şüphe içinde oyalanırlar*”²³⁸ ifadesinden mülhem olarak söylenecek olduğuna değinmiştir.²³⁹ Bursevî ise âyetteki bu hitabın hani sen şerefliydin, kendini üstün görüyordun mânasında olduğunu ve bunun bir alçaltma olduğunu söylemektedir. Bu âyetin sebep-i nüzulünden de bahseden Bursevî, Ebu Cehil’in “*benden daha üstün ve şerefli biri yoktur. Allah’a yemin olsun ki, ne sen bana bir şey yapabilirsin, ne de Rabbin*” demesi üzerine bu âyetin nazil olduğunu ve benzer şekilde böbürlenene kimseler için bir tehdit olduğunu ifade etmiştir.²⁴⁰

Sûrede günahkârların karşılaşacak oldukları hitap ve yaklaşımlardan bahsedildikten sonra muttaki kimselerin ahvâline de değinilmiş ve muttaki olanların haline dikkat çekilmiştir. Râzî, muttakileri “*şirkten korunan kimse*” anlamında değerlendirmiş ve günahkâr müminlerin ve fasıkların da bu kategoriye girdiğini söylemiştir.²⁴¹ Râzî, muttakilerin görecekleri nimetleri Allah Teâlâ’nın dört hususta ifade ettiğini belirtmiştir. Bunlar: Meskenleri, giyecekleri, duruşları/oturuşları ve eşleridir.²⁴² Bursevî ise âyetteki muttakilerin itaatkâr, küfür ve günahlardan kendini koruyan müminler olarak tarif etmiştir.²⁴³ Bursevî, söz konusu bu makamdan, oturlan

²³⁵ er-Râzî, *Tefsiru’l-Kebir (Mefâtîhu’l-gayb)*, 27/664.

²³⁶ Bursevî, *Rûhu’l-beyân fi-tefsîri’l-Kur’ân*, 8/427.

²³⁷ er-Râzî, *Tefsiru’l-Kebir (Mefâtîhu’l-gayb)*, 27/664.

²³⁸ Duhân 44/9.

²³⁹ er-Râzî, *Tefsiru’l-Kebir (Mefâtîhu’l-gayb)*, 27/664.

²⁴⁰ Bursevî, *Rûhu’l-beyân fi-tefsîri’l-Kur’ân*, 8/428.

²⁴¹ er-Râzî, *Tefsiru’l-Kebir (Mefâtîhu’l-gayb)*, 27/665.

²⁴² er-Râzî, *Tefsiru’l-Kebir (Mefâtîhu’l-gayb)*, 27/665.

²⁴³ Bursevî, *Rûhu’l-beyân fi-tefsîri’l-Kur’ân*, 8/428.

yerin kastedildiğini söylemiştir. Ve bu oturan yerin her türlü korku ve endişeden emin olunan bir yer olacağını ifade etmiştir.²⁴⁴ Bursevî, Zemahşerî'nin görüşüne de yer vermiş ve âyette istiâre olduğunu söylemiştir. Yani bir sıfat kişinin mekânı için ifade edildiğinde, aslında o kişi için ifade edilmiştir. Dolayısıyla âyette mekân sahibinin kendisi bizzat “*emin*” sıfatıyla sıfatlandırılmıştır.²⁴⁵ Devam eden âyetlerde muttakiler için takdir olunan birçok nimet dile getirilmiştir.

Hesap esnasında kulların muhatap olacağı hallerden ve sözlerden bahsedilen sûrelerden biri de Câsiye Sûresidir. Sûrenin 31. Âyetinde hitap şu şekilde başlamıştır: *“Ama kâfirlere gelince; onlara da denilir ki, "Size âyetlerim okunmadı mı? Siz büyüklük tasladınız ve günah işleyen bir kavim oldunuz değil mi?"*²⁴⁶. Râzî iman edip imanının yanı sıra salih amel işleyen müminlerin bu şartla Allah Teâlâ'nın rahmetinde olacağını ifade etmiş ve azabı hak etmenin de âyetlerin kendilerine okunması, yani âyetlere muhatap olunmasından sonra kibir ve böbürlenme ile yüz çevirme neticesinde olacağına işaret etmiştir.²⁴⁷ Bursevî ise âyetteki salih amel işleyenlerin cennetlere girdirilmesini yorumlarken asıl kurtuluşun gönül cennetlerine girmek olduğunu bunun dünyada ve âhirette kurtuluşu ve Allah Teâlâ'nın rızasını kullara getireceğini ifade etmiştir.²⁴⁸ Azap edilecek olanlara gelince Bursevî, âyetin zahirinden kendilerine davet ulaşmayan kişilerin azaptan muaf olacağının anlaşılması gerektiğini ve azabın kendilerine ulaşan Allah'ın davetini reddedenler için cari olacağının anlaşılacağını belirtmiş ve iman edenlere de Allah'ın rahmetinin geniş olduğunu ve kendilerinin de bu rahmeti geniş tutmalarının gereğini öğütlemiştir.²⁴⁹

Hesap esnasında günahkâr kimselerin muhatap olacağı bir söylem de; *وَقِي لِّلْيَوْمِ* *“Bugüne kavuşacağınızı unuttuğunuz gibi, bugün biz de sizi unutuyoruz. Barınağınız ateştir. Yardımcılarınız da yoktur”*²⁵⁰ âyetiyle ifadesini bulmaktadır. Genel olarak müfessirler bu âyeti dünya hayatında âhiret için salih amel yapmayanların o gün ateşte azap içerisinde terkedilip bırakılacağı veya sanki unutulmuş bir eşya şeklinde ateşte kendisine iltifat edilmemiş

²⁴⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi-tefsîri'l-Kur'ân*, 8/428.

²⁴⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi-tefsîri'l-Kur'ân*, 8/429.

²⁴⁶ Casiye 45/31.

²⁴⁷ er-Râzî, *Tefsîru'l-Kebîr (Mefâtîhu'l-gayb)*, 27/681.

²⁴⁸ İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Beyân fi-Tefsîri'l-Kur'ân* (Beyrut: Daru'l-fikr, ts.), 8/455.

²⁴⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi-tefsîri'l-Kur'ân*, 8/455.

²⁵⁰ Casiye 45/34.

bir halde terk olunması şeklinde yorumlamışlardır.²⁵¹ Râzî'nin de bu âyetin yorumuna yaklaşımı aynı minval üzeredir. Kıyamet gününde hesapla karşılaşacaklarını unutmuş olan kimselerin kıyamet gününde kenara atılmış ve terkedilmiş eşyalar gibi kendilerine herhangi bir iltifatın ve yönelişin olmayacağı şeklinde yorumlamıştır.²⁵² Râzî ayrıca unutulacak olanların unutulma sebeplerini üç başlık altında ele almış ve bunları inkârda ısrar, dinle istihza ve dünya hayatına dalma olarak ifade etmek suretiyle konuyu detaylandırarak açıklamıştır.²⁵³ Bursevî bu âyetle istiare yapılmış olduğunu ve günahkârların azapta terkedilip bırakılması unutulmuş işe benzetilmiştir görüşündedir. Ve Hak Teâlâ'nın o gün kıyamet için salih amel azığı olmayanlara hitabının bu şekilde olacağını ifade etmiştir. O dünya hayatında âhireti unutarak yaşayanların dünya tarlasına unutma meyvesini ekmiş olduklarını ve bu ağacın âhirette onlar için unutulma meyvesini vermiş olduğunu söyler.²⁵⁴

Câsiye Sûresinde inkâr edenlerin kıyamette hesap esnasında karşılaşacak oldukları muameleden bahsedilmesinin yanında, yine o gün muttaki kulların karşılaştıkları keyfiyetten bahseden âyetler de vardır. O dehşetli günde yalnızca Allah'ın rızasına uygun yaşayanlar dışında hayat sürenlerin birbirlerinden kaçacakları ve fakat Allah'ın emir ve yasaklarına uyanların dostluklarının o günü de şamil bir şekilde devam edecek olması âyetle şöyle ifadesini bulmaktadır. *الْأَخْيَارُ لَا يُفْلَكُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ* “O gün Allah'a karşı gelmekten sakınanlar dışında, dostlar birbirine düşman olurlar.”²⁵⁵ Âyeti müfessirler genel olarak dünyada Allah'a isyan üzere kurulmuş olan dostlukların tamamının, âhirette düşmanlık olarak ortaya çıkacak olması şeklinde anlamışlardır.²⁵⁶ Râzî, müfessirlerin bu bakış açılarına katılmış olmakla birlikte farklı sayılabilecek yorumlar da getirmiştir. O, söz konusu âyeti, Allah'a iman ve takva üzere kurulan dostluklar dışındaki tüm dostlukların âhirette düşmanlığa dönüşeceği doğrultusunda anlamıştır. Ona göre muhabbet ve sevgi eğer bir hayır ortaya çıkarıyor veya bir şerri def ediyorsa o zaman bundan hayır; yok eğer bir zarara vesile oluyorsa bu muhabbetten şer doğacağı ve âhirette de durumun bu şekilde cereyan edeceği kanaatindedir.²⁵⁷

²⁵¹ el-Mâtürîdî, *Tefsîru'l-Mâtürîdî (Te'vîlâtü ehli's-sünne)*, 9/234.

²⁵² er-Râzî, *Tefsîru'l-Kebîr (Mefâtîhu'l-gayb)*, 27/682.

²⁵³ er-Râzî, *Tefsîru'l-Kebîr (Mefâtîhu'l-gayb)*, 27/682.

²⁵⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi-tesîri'l-Kur'ân*, 8/458.

²⁵⁵ Zuhurf 43/67.

²⁵⁶ et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 20/639.

²⁵⁷ er-Râzî, *Tefsîru'l-Kebîr (Mefâtîhu'l-gayb)*, 27/641.

Bursevî, âyetin yorumunda, muttakilerin dostluklarının kıyamet günü de baki kalacağı hatta artarak devam edeceği, Allah için yapılan dostluğun sevabını ve değerini görmeleri için bu dostluğun kesilmeyeceğini ifade etmiştir. Gerçek dostlukların nefis perdesini aralamak suretiyle kalplere girmekle mümkün olacağını vurgulamış, dostluk kelimesini Arapça kökeniyle açıklamış ve diğer müfessirler gibi Allah'ın rızası dışında oluşan dostlukların kıyamette düşmanlığa dönüşeceği görüşüne katılmıştır.²⁵⁸ Bunun yanı sıra Bursevî, Allah için olacak dostluğu, Allah rızası için birbirini sevmek, rızayı ilahiyi arama noktasında yardımlaşmak, birbirine karşı ilgisiz olmamak ve Allah'ın razı olmayacağı işlerde hoşgörülü davranmamak şeklinde dört şarta bağlamıştır.²⁵⁹

Âyetin devamında Allah Teâlâ muttaki kullarına onlar için korku ve üzüntünün olmayacağını şöyle ifade etmektedir: *يَا عِبَادِ لَا خَوْفٌ عَلَيْكُمْ لِيَوْمٍ وَلَا لَنُفْتٍ تَحْزَنُونَ الَّذِينَ غَاثُوا بِئِيَّا وَكَلُوا مُسْلِمِينَ ادْخُلُوا الْحَيَاةَ لَنُفْتٍ وَأَزْوَجُكُمْ تُحْزَنُونَ* “Ey kullarım! Bugün size bir korku yoktur. Siz üzülmeyiniz de. Siz ki âyetlerimize iman edenler ve teslim olmuş kimseler idiniz. Siz ve eşleriniz sevinç ve neşe içinde cennete girin.”²⁶⁰ Râzî ve Bursevî âyetteki Allah Teâlâ'nın muhatabı olan takva kimseler için “kullarım” diyerek kendi zatına izafe etmesini özel bir ikram olarak kabul etmişlerdir. Bu kullanımın yalnızca muttaki olup dünya hayatında Allah Teâlâ'nın emir ve yasaklarına dikkat edenler için özel olduğunu ifade etmişlerdir.²⁶¹ Dolayısıyla bu durumda muttaki kullarıyla Allah Teâlâ'nın vasıtasız bir şekilde muhatap olması gibi büyük bir lütuf söz konusu olacaktır. Ayrıca buradaki hitabında Allah Teâlâ'nın ubudiyyete atfen “ibâdî” demesi de yine muttaki kulların nail olacağı bir diğer ihsandır. Zira Allah Teâlâ Hz. Peygamber için; *سُبْحَنَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَا الَّذِي بَرَكْنَا حَوْلَهُ لِنُرِيَهُ مِنَ السَّمَاءِ* “Bir gece, kendisine bazı âyetlerimizi gösterelim diye **kulunu** Mescid-i Harâm'dan çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksâ'ya götüren Allah eksikliklerden münezzehtir”²⁶² âyetinde hitap etmiş olduğu *بِعَبْدِهِ* ifadesi ile buradaki ifade aynı şekilde yapılmıştır.²⁶³ Bursevî, âyetteki müjdenin dünyada imandan çıkmak, âhirette ise Mevla Teâlâ'dan uzak kalma korkusunu kapsadığı görüşündedir. Allah'ın has kullarının bu kurtuluşlarının farkında olduklarını ve bunu gizlemelerinin gerekli olduğunu ifade etmektedir. Yine Allah hangi kulunu dünyada diğer yaratılmışların

²⁵⁸ Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi-tefsîri'l-Kur'ân*, 8/387.

²⁵⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi-tefsîri'l-Kur'ân*, 8/388.

²⁶⁰ Zuhurf 43/68-70.

²⁶¹ er-Râzî, *Tefsîru'l-Kebîr (Mefâtîhu'l-gayb)*, 27/642; Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi-tefsîri'l-Kur'ân*, 8/389.

²⁶² İsra 17/1.

²⁶³ er-Râzî, *Tefsîru'l-Kebîr (Mefâtîhu'l-gayb)*, 27/642.

şerrinden kurtarmışsa o kimseyi âhirette cemalullahı görmekten alıkoyacak bir korkunun olmadığı şeklinde de âyetin anlaşılabilceği rivâyet edilir.²⁶⁴

Âhirette verdikleri hesapta başarılı olan kullara bir esenlik ve ebedî kurtuluş müjdesi olarak değerdendirilen bir âyette şudur. *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ هُ الْمُطْمَئِنُّونَ ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ* “Ey imanın huzuruna kavuşmuş insan! Sen O’ndan hoşnut, O da senden hoşnut olarak rabbine dön. Böylece has kullarımın arasına sen de katıl. Cennetime gir”²⁶⁵ âyetleridir. Bu âyetlerde ifade edilen hitap müfessirlerin bir kısmına göre meleklerin²⁶⁶ çoğunluğa göre ise Allah Teâlâ’nın hitabıdır. Râzî, buradaki hitabı Allah Teâlâ’nın Hz. Musa’ya hitabına benzetmek suretiyle muttaki kullarını yüceltmesi ve onlara değerd vermesi olarak görmektedir. Bu âyetteki kastı ise mutmain nefislerin Rablerine döneceği ve bu nefislere cennete gir denileceği şeklinde anlamının gerektiğine işaret eder.²⁶⁷ Nefsin mutmain olmasının ise kişinin ruhunun Hâk ile beraber olması, kendinden emin ve kederlerle meşgul olmaması ve sürekli Rabbini anması ile mümkün olacağını ifade eder.²⁶⁸

Bursevî ise itminan yani ruhun huzur ve sükûna ermesinin yakın, marifetullah ve müşahade ile imkân dâhilinde olabileceğini “Bilesiniz ki, kalpler ancak Allah’ı anmakla huzur bulur”²⁶⁹ âyetiyle delillendirmek suretiyle yorumuna ekler.²⁷⁰ Kulun ulaşacak olduğu bu makamın nefsi mutmainne makamı olacağına ve böyle bir nefsin kötü hasletlerden kurtulmuş bir nefis mertebesine ulaşarak Allah Teâlâ’nın ifade etmiş olduğu o makama ereceğine işaret eder.²⁷¹ Bu makama erişen kulun ise tıpkı Hz. Musa ile Rabbinin konuşmasında olduğu şekliyle kendisiyle direk konuşulmakla şereflendirileceğine dair Râzî’nin fikirlerinin benzerlerini rivâyet eder.²⁷² Râzî’nin kendi zamanında var olan birçok fırka ve görüşe bu âyet üzerinden vermiş olduğu cevapların aksine Bursevî nefsin mertebelerini bu âyet ekseninde ele almayı tercih etmiştir.

²⁶⁴ Bursevî, *Rûhu’l-beyân fi-tefsîri’l-Kur’ân*, 8/389.

²⁶⁵ et-Taberî, *Câmi’u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, 24/393

²⁶⁶ Fecr 89/27-30.

²⁶⁷ er-Râzî, *Tefsîru’l-Kebîr (Mefâtîhu’l-gayb)*, 31/161.

²⁶⁸ er-Râzî, *Tefsîru’l-Kebîr (Mefâtîhu’l-gayb)*, 31/161.

²⁶⁹ Ra’d 13/28.

²⁷⁰ Bursevî, *Rûhu’l-beyân fi-tefsîri’l-Kur’ân*, 10/431.

²⁷¹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân fi-tefsîri’l-Kur’ân*, 10/432.

²⁷² Bursevî, *Rûhu’l-beyân fi-tefsîri’l-Kur’ân*, 10/432.

Dünya hayatında muttaki olarak yaşayan salih kullar, hesap esnasında dünyadaki isyanları sebebiyle âsi kulların görmüş oldukları muamele karşısında, Allah Teâlâ'ya karşı şükür hitaplarını tasvir eden âyetlerden bir diğeri Fâtır Sûresindeki:

حَٰٓتُ عَدْنِي دَخَلْنَاهُ حُلُونًا فِيهَا مِنْ أَسَاوِرَ مِنْ ذَهَبٍ وَلُؤْلُؤًا وَلِبَاسُهُمْ فِيهَا حَرِيرٌ وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَذَقَنَا الْحَزْنَ إِنَّ رَحْمَتَنَا لَغَفُورٌ شَكُورٌ الَّذِي أَحَلَّنَا دَارَ الْمَقَامَةِ مِنْ فَضْلِهِ لَآيَ مَسْئَةٍ فِيهَا أَنْ صَدَّ بَ وَلَآيَ مَسْئَةٍ فِيهَا لُغْوٌ بَ

“Şöyle derler: “Bizden tasayı gideren Allah’a hamdolsun. Doğrusu rabbimiz çok bağışlayıcıdır, şükriin karşılığını eksiksiz vermektedir. O ki bizi lütfuyla sonsuza kadar kalınacak yurda yerleştirdi. Orada artık biz ne bir yorgunluk duyarız ne de bize bir bıkkınlık gelir”²⁷³ âyetlerdir.

Râzî, bu âyetlerin, cennet ehlinin kıyamet gününde hüznün ve tasaya sebep olabilecek bütün hususlardan emin bir halde olacaklarını âyetin ifade etmiş olduğu görüşündedir.²⁷⁴ Bursevî ise ‘hazen’ kelimesinin yerin sert olması, gam ve tasadan dolayı gönülde hâsıl olan üzüntü, gerginlik, stres ve sıkıntı gibi anlamları barındırmış olduğunu, dolayısıyla âyetteki hüznün ve tasadan uzak olmanın dünyaya da âhirete de şamil olacağını ifade etmiştir.²⁷⁵

Râzî, âyetteki الْمَقَامَةِ دَار (daru’l-mükame) ifadesinin, Taberî’nin de ifade ettiği gibi²⁷⁶ cennet ehlinin orada ebedî kalacaklarının onlara müjdelenmesi ve bu nimetin onlardan alınmayacağı, zail olmayacağı ve başka bir yerle değiştirilmeyeceği anlamlarına geleceği görüşündedir.²⁷⁷

Sûrenin devamında küfür ehlinin söylemlerine yer verilmektedir:

وَالَّذِينَ كَفَرُوا لَهُمْ نَارُ جَهَنَّمَ لَا يُقْضَىٰ عَلَيْهِمْ فَيَمُوتُوا وَلَا يُخَفَّفُ عَنْهُمْ مِنْ عَذَابِهَا كَذَلِكَ نَجْزِي ٱلْكَافِرِينَ وَهُمْ فِي صُطْرٍ مُّجْتَوٍ فِيهَا رِجَالٌ خَلَّوْا بَيْنَ يَدَيْهِمْ صُلْحًا غَيْرَ الَّذِي كَانُوا يَعْتَمِدُونَ أُولَٰئِكَ جِزْيَتُهُمْ مَّا لَمْ يَذْكُرُوا فِيهِ مِنْ تَذَكَّرَ وَجَاءَكُمْ ٱلْغَٰثِيَةُ فَذُوقُوا فَمَا لِلظَّٰلِمِينَ مِنْ نَاصِرٍ

“İnkâr edenlere gelince, cehennem ateşi de onlarıdır. Ne ölmelerine hükmedilir ki ölsünler ne de onlar için cehennem azabı hafifletilir. İşte inkârcılığa saplanıp kalmış herkesi böyle cezalandırırız. Ve onlar orada, “Rabbimiz! Bizi çıkar

²⁷³ Fâtır 35/34, 35.

²⁷⁴ er-Râzî, Tefsiru’l-Kebir (Mefâtihu’l-gayb), 26/241.

²⁷⁵ Bursevî, Rûhu’l-beyân fi-tefsîri’l-Kur’ân, 7/352.

²⁷⁶ et-Taberî, Câmi’u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân, 19/380.

²⁷⁷ er-Râzî, Tefsiru’l-Kebir (Mefâtihu’l-gayb), 26/241.

da yapmış olduklarımızdan tamamen başka, iyi işler yapalım” diye feryat ederler. Size düşünecek kimsenin düşünebileceği kadar bir ömür vermedik mi? Üstelik size uyarıcı da gelmişti. Şimdi tadın bakalım! Zalimlerin hiçbir yardımcısı da yoktur!”²⁷⁸

Yukarıda ifade edilen âyetlerin, zalim ve kâfirler için cehennem azabının devamlı olacağının delili olduğunu ifade eden Râzî, bu azabın dünya ateşine benzemeyeceğini, hafifletilmeyeceğini ve ölüm olmaması sebebiyle şiddetini kişinin her daim aynı derecede duyacağını söylemektedir.²⁷⁹ Bursevî de “*Onların varacağı ve kalacağı yer cehennemdir ki, ateşi yavaşladıkça onun alevini artırırız*”²⁸⁰ âyetini delil getirerek cehennem ateşinin oraya girmeye müstahak olanlar için hiç hafiflemeyeceği görüşünü dile getirmektedir.²⁸¹

İmam Mâtürîdî (ö. 333/944) bu âyetleri değerlendirirken, âhirette kâfirlerin cehennem azabından kurtulmak için önce dünyada tâbi olduklarından yardım isteyeceklerini, onlardan istediklerini bulamayınca cehennem bekçilerine yöneleceklerini, daha sonra cehennemin bekçisi Mâlik’e yalvaracaklarını, ondan da bir ümitleri kalmayınca dünyada daha önce yapmış olduklarından farklı davranacaklarını söyleyerek Rablerinden kendilerini geri döndürmesini isteyeceklerini ifade eder.²⁸² Râzî, Mâtürîdî’nin bu yaklaşımına benzer şekilde bir tasvirle bu sıralamayı âyetleri istidlal ederek dile getirmiştir.²⁸³ Râzî dünyada sapıklık içerisinde olanların âhirette de durumlarının aynı şekilde olacağını; وَمَنْ كَانَ فِي هَذِهِ أَعْمَىٰ فَلَهُ فِي الْآخِرَةِ أَعْمَىٰ وَلَهُ ۥ *“Bu dünyada kör olan âhirette de ködür, yolunu daha da şaşırmıştır.”*²⁸⁴ âyetiyle açıklamıştır. Âhirette cehennem azabından kurtulmak için bahaneler ileri sürecektir olan kâfirlerin ileri sürdükleri gerekçelerine karşı Allah Teâlâ’nın onlara sitem dolu olarak; *“Size düşünecek kimsenin düşünebileceği kadar bir ömür vermedik mi?”*²⁸⁵ diyeceğini dile getiren Bursevî, kendisine düşünüp anlayabilecek ömür verilen bir kulun, artık mazeret ve özür dileme zemininin söz konusu olamayacağını ifade etmiştir.²⁸⁶

²⁷⁸ Fâtır 35/36, 37.

²⁷⁹ er-Râzî, *Tefsîru’l-Kebîr (Mefâtîhu’l-gayb)*, 26/242.

²⁸⁰ İsrâ 17/97.

²⁸¹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân fî-tefsîri’l-Kur’ân*, 7/354.

²⁸² el-Mâtürîdî, *Tefsîru’l-Mâtürîdî (Te’vîlâtü ehli’s-sünne)*, 8/493.

²⁸³ er-Râzî, *Tefsîru’l-Kebîr (Mefâtîhu’l-gayb)*, 26/242.

²⁸⁴ İsrâ 17/72.

²⁸⁵ Fâtır 35/37.

²⁸⁶ Bursevî, *Rûhu’l-beyân fî-tefsîri’l-Kur’ân*, 7/354.

Fâtır Sûresini takip eden Yâsin Sûresinde hem muttaki kulların hem de asi kulların hesap gününde muhatap olacakları hitaplar resmedilmiştir. Muttaki kullar için; *“Engin merhamet sahibi rabden gelen söz şu olacak: ‘Selâm size!’”*²⁸⁷ müjde dolu bir âyet olarak yerini almaktadır. Râzî’nin “*Selam size*” hitap için ‘üzerinde başka bir güzellik olmayan, güzel olan şeylerin son noktası’ ifadesi²⁸⁸ âyetin Arap dilinin muhatapı taltif açısından ne derece enfes bir ifade olduğunu ortaya koyması yönüyle mühimdir. Yine Râzî’ye göre bu ifadenin âyetlerde peygamberler için geçiyor olması âhirette iman edenlerin peygamberler gibi muhatap alınacağını gösteren bir delildir.²⁸⁹ Bursevî ise selamın Allah Teâlâ tarafından onların makamını yüceltmek için vasıtasız kendilerine verileceğini ifade etmektedir. Âyette geçmekte olan merhametli Rab ifadesini ise, o kullara vereceği nimetin tamamlanması adına selam verildiği anda kendisini görmesi (ru’yetullah) mânasında olduğu şeklinde yorumlamıştır.²⁹⁰ Bursevî bu selamlamanın melekler tarafından ölüm anında mümin kula olacak olan bir hitap da olabileceğini ayrıca ifade etmiştir.²⁹¹

Yâsin Sûresinde ayrıca hesap gününde günahkârlara hitabın keyfiyetine vurgu yapan âyetler de mevcuttur:

وَأَمَّا زُورًا إِلَى يَوْمِئِذٍ مَا الْمَجْرُمُونَ أَلَمْ يَعِدْ إِلَى كُفْيِ لَيْلِي عَائِمَةً أَنْ لَا تَعْبُدُوا الشَّيْطَانَ رَبَّهُ لَكُمْ عَذُوبٌ مُبِينٌ وَأَنْ
أَعْبُدُونِي هَذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ وَلَقَدْ خُذْنَا مِنْكُمْ جَبَلًا كَثِيرًا فَقُلْنَا تَكُونُوا تَعْبُدُونَ لَهُ مِنْ جَبَلٍ أَلْتِي كُنْتُمْ
تُوعِدُونَ أَصَلُّوا مَا لِيَوْمِئِذٍ كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ لِيَوْمِنْ خَتَمَ عَلَى أَفْوَاهِهِمْ وَتُكَلِّمُنَا لَيْلِي بِمِمَّا وَتَشْهَدُ أَرْجُلُهُمْ بِمَا
كُلُّوْا كَسِبُوْنَ

“Ey günahkârlar! Siz bugün şöyle ayrılın! Ey Âdemoğulları! Size “Şeytana kulluk etmeyin, o sizin için apaçık bir düşmandır; bana kulluk edin, doğru yol budur” dememiş miydim? Nitekim o şeytan sizden nice nesilleri saptırdı. Hiç aklınızı kullanmıyor muydunuz? İşte size bildirilen cehennem bu! İnkârcılıkta ısrar etmenize karşılık girin oraya! O gün onların ağızlarını mühürleriz; yapmış olduklarını elleri bize anlatır, ayakları da tanıklık eder.”²⁹²

Mahşer meydanında insan, cin ve hayvanatın hep birlikte toplanacağını daha sonra hayvanların aralarında kısas uygulanmasından sonra toprağa çevrileceğini ve

²⁸⁷ Yâsin 36/58.

²⁸⁸ er-Râzî, *Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihu'l-gayb)*, 26/296.

²⁸⁹ er-Râzî, *Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihu'l-gayb)*, 26/296.

²⁹⁰ Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi-tefsiri'l-Kur'ân*, 7/418.

²⁹¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi-tefsiri'l-Kur'ân*, 7/418.

²⁹² Yâsin 36/59-65.

karışık bir biçimde duran insan ve cinlere bu hitabın Allah Teâlâ tarafından yapılacak olduğunu müfessirler ifade etmişlerdir.²⁹³ Yine bugünün haşır ve cem günü olarak isimlendirilmesinin, insan ve cinlerin birlikte toplanmaları sebebiyle olduğu da söylenmiştir.²⁹⁴ Râzî ise âyetteki mücrim ve müminlerin ayrılmasını mücrimlerin inananların görmüş oldukları ikram nedeniyle onlara yaklaşması ve o ikramdan istifade edebilme ümitlerine son verme anlamında bir ayrım olduğu görüşündedir.²⁹⁵ Bu kıyamet günü olacak olan ayrılmanın iman edenlerin, âyetin ifade etmiş olduğu “onlar ve eşleri (cennettedir)”²⁹⁶ şeklindeki ebedî beraberliklerinin aksine, kâfirler için birlikte olduklarından, ayrıca şefaati ve dost zannetmiş olduklarından ebedî bir ayrılık olabileceğini de ifade etmiştir.²⁹⁷

Bursevî ise aynı âyeti, Allah’ın mahşer gününde ve yeniden diriliş sırasında müminin yüzünü ak, kâfirin yüzünü siyah kılacağı; müminin kitabının sağdan, kâfirin kitabının ise soldan verileceği; müminin mîzanının ağır, kâfirin mizanının ise hafif geleceği; müminin nurlanacağı, kâfirin ise zulmet içinde bırakılacağı, müminin ayağının sırtta sabit kâfirin ise ayağının kayacağı şeklinde, ifade ederek müminin kâfirden müspet mânada ayrılmış olacağı şeklinde yorumlamıştır.²⁹⁸

Râzî ve Bursevî âyette ifade edilen “*senden söz almadık mı*”? İbaresini Mâtürîdî’nin anladığı şekilde anlamış²⁹⁹ ve peygamberler göndermek suretiyle emir ve yasaklarımızı size açıklamadık mı mânasında olduğunu ifade etmişlerdir.³⁰⁰ Şeytana kulluk edilmesini ise Râzî, Allah’a itaati terk edip şeytana itaat etmek olarak değerlendirmiştir.³⁰¹ Bursevî de aynı şekilde değerlendirmiş olduğu şeytana kulluk meselesini Allah’tan başkasına ibadet etmek olarak yorumlamış ve şeytana direk ibadet eden hiçbir topluluk olmadığını, Allah’tan gayrısına ibadet etmenin şeytanın vesveseleri sayesinde olması nedeniyle bu duruma, şeytana kulluk denilmiş olduğunu ifade etmiştir. “*Hevâ ve hevesini ilah edinen kimseyi gördün mü?*”³⁰² âyetinin bir şeye itaat etmenin ona ibadet etmek mânasını taşıyacağını vurgulamıştır.³⁰³ Kulluk edilmesi

²⁹³ Mukatil b. Süleyman, *Tefsiru Mukatil b. Süleyman*, 3/583.

²⁹⁴ el-Mâtürîdî, *Tefsiru’l-Mâtürîdî (Te’vilâtü ehli’s-sünne)*, 8/531.

²⁹⁵ er-Râzî, *Tefsiru’l-Kebir (Mefâtihu’l-gayb)*, 26/297.

²⁹⁶ Yâsin 36/56.

²⁹⁷ er-Râzî, *Tefsiru’l-Kebir (Mefâtihu’l-gayb)*, 26/297.

²⁹⁸ Bursevî, *Rûhu’l-beyân fi-tefsîri’l-Kur’ân*, 7/420.

²⁹⁹ el-Mâtürîdî, *Tefsiru’l-Mâtürîdî (Te’vilâtü ehli’s-sünne)*, 8/532.

³⁰⁰ er-Râzî, *Tefsiru’l-Kebir (Mefâtihu’l-gayb)*, 26/298; Bursevî, *Rûhu’l-beyân fi-tefsîri’l-Kur’ân*, 7/420.

³⁰¹ er-Râzî, *Tefsiru’l-Kebir (Mefâtihu’l-gayb)*, 26/298.

³⁰² Câsiye 45/23

³⁰³ Bursevî, *Rûhu’l-beyân fi-tefsîri’l-Kur’ân*, 7/420.

gerekenin âyetin devamında ve şeytana itaati terk emrinden sonra gelmesini ise Bursevî, önce pislikten arınmak sonra ise süslenmenin gereğiyle yorumlamış ve Allah Teâlâ'ya itaatin boş işlerden uzak durmak, sıkıntılara göğüs germek, Allah'ı sevmek, helal ve haram sınırlarını gözetmek, verilmiş sözlere sadakat, zorluk durumlarında şikâyeti terk etmek, ikramın bol olduğu anlarda ise günahı terk etmek ve ibadet anında gafleti terk etmekle mümkün olacağını belirtmiştir.³⁰⁴

Râzi de “*bana kulluk edin*” tabirinin, şeytana kulluktan sonra gelmesini Bursevî'nin yaklaşımına yakın bir şekilde yorumlamıştır. Doktorun hastasına öncelikli olarak diyet vermek suretiyle neyden uzak durması gerektiğini tavsiye edeceğini, daha sonra ilaç vereceğini ifade ederek âyetin yönteminin de aynı olduğunu vurgulamıştır.³⁰⁵

Ahzab Sûresi hesap gününde mücrim kulların Rablerine yalvarmalarının bir tasvirine yer vermektedir:

يَوْمَ تَقُفُ أُولَئِكَ فِي النَّارِ فَيَقُولُونَ لِلَّهِ أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَقَالُوا رَبَّنَا أَطِيعُوا سَادَتَنَا وَكُذِّبْنَا فَكُنَّا لُزُومًا لِلْغَلِيظِ رَبَّنَا عَاتِمْنَا مِنْ عَذَابِكَ يَا رَبُّ لَوْ أَنَّ هَؤُلَاءِ فِئْتَانٌ مِنْ آلِكَ فَاجِدْ كَيْفَ

“Yüzleri ateşe çevrildiği gün, “Keşke biz Allah’a itaat etseydik, resulü dinleseydik” diyecekler. Ve ekleyecekler: “Rabbimiz! Biz efendilerimizi ve büyüklerimizi dinledik, onlar da bizi yoldan saptırdılar. Rabbimiz! Onlara iki kat azap ver ve onları ağır bir şekilde lânetle!”³⁰⁶

Âyetlerin dünyada farklı menfaat, beklenti ve gayelerle takip edilen ve itaat edilen şirk ve şer önderlerinden hesap gününde Allah’a karşı nasıl davacı olunacağını göstermiş olduğunu ifade eden Taberî gibi,³⁰⁷ Râzî ve Bursevî de o gün sâdece itaatkârların kurtulabileceğini anladıklarında gerçek bir pişmanlık ve hasret içerisinde perişan olacaklarını ifade etmişlerdir.³⁰⁸

Hesap gününde mücrimlerin karşılaşılabilecek oldukları bir diğer azabın kör olarak haşredilmeleri olduğu âyette dile getirilmiştir. “Kim de beni anmaktan yüz çevirirse şüphesiz onun sıkıntılı bir hayatı olur ve biz onu kıyamet günü kör olarak hasrederiz”³⁰⁹

³⁰⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi-tefsîri'l-Kur'ân*, 7/420, 421.

³⁰⁵ er-Râzî, *Tefsîru'l-Kebîr (Mefâtîhu'l-gayb)*, 26/300.

³⁰⁶ Ahzab 33/66-68.

³⁰⁷ et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 19/189.

³⁰⁸ er-Râzî, *Tefsîru'l-Kebîr (Mefâtîhu'l-gayb)*, 25/185; Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi-tefsîri'l-Kur'ân*, 7/244.

³⁰⁹ Taha 20/124.

Bursevî'ye göre, âhiret hayatını öteleyip bütün dikkatini dünya hayatına yönelten ve dünyevi arzuları için amansızca çabalayan insanlar, şayet Kur'an ve peygamberden yüz çevirirse dünyada cefa çekecektir. Ayrıca bu kişiler, ilahi hitaba ve peygamberlere sırtlarını döndükleri için kıyamet günü kör olarak toplanacaklardır. Bursevî, Allah'tan yüz çevirenlerin kıyamet günü kör olacaklarına dair; وَمَنْ أَعْرَضَ عَنْ ذِكْرِي فَإِنَّ لَهُ مَعِ شَدَّةً ضَرَّكَ وَنَحْشُرْهُ يَوْمَ الْقِيَمَةِ أَعْمَى “Kıyamet gününde onları kör, dilsiz ve sağır bir halde yüzükoyun haşredeceğiz”³¹⁰ âyetini delil olarak göstermektedir. Bursevî aynı zamanda ‘Allah’ı anmaktan’ tabirini zikirden yüz çevirmek olarak da anlamış ve Hz. Ali'nin “Dünya da Allah’ı tanımayan, âhirette de tanıyamaz” sözünde olduğu gibi zikirden yüz çevirenlerin âhirette kör olarak haşredileceğini ifade etmiştir.³¹¹

قَالَ رَبِّ لِمَ حَشَرْتَنِي أَعْمَى وَقَدْ كُنْتُ بَصِيرًا قَالَتْ كَذَلِكَ أَنْتَ ذِكْرٌ عَلَيْنَا فِي سَيِّئَتِنَا وَكَذَلِكَ لَيَوْمٌ لِّسَيِّئَتِنَا

“(O zaman:) ‘Rabbim! Beni niçin kör olarak haşrettin. Oysa ben hakikaten görür idim.’ İşte böyle. Çünkü sana âyetlerimiz geldi ama sen onları unuttun. Bugün de aynı şekilde sen unutuluyorsun.”³¹²

Râzî, âhirette kör haşredilmenin gerçekten olabileceği gibi körmüş gibi kendini kurtaracak olan yolu bulamama durumunun da olabileceğini ifade eder.³¹³ Bursevî'ye göre kulların birçok açık delile rağmen Allah’ı unutmaları ve emirlerinden yüz çevirmeleri nedeniyle Allah da kıyamet günü onlardan yüz çevirecek ve onları kör olarak haşredecektir. Bilahare bu insanlar, kıyamet vaktinin dehşetine tanık olsunlar ve cehennemde azap çekmek için bulunacakları yeri görsünler diye Allah tarafından tekrar hatırlanacaklar ve gözleri kendilerine iade edilecektir. Bursevî'ye göre bu hal, sağır ve dilsizlerin Allah’ın karşısında ki durumuna benzemektedir. Nitekim; أَسْمِعْ بِهِمْ وَأَبْصِرْ “Onlar bizim huzurumuza çıkacakları gün (başlarına gelecek olanları) ne iyi duyarlar ve ne iyi görürler (bir görsen)!”³¹⁴ âyeti de Allah tarafından unutulmaların azaba muhatap olmak için tekrar hatırlanacaklarına işaret etmektedir.³¹⁵

³¹⁰ İsra 17/97.

³¹¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân fî-tefsîri'l-Kur'ân*, 5/441.

³¹² Taha 20/125-126.

³¹³ er-Râzî, *Tefsîru'l-Kebîr (Mefâtîhu'l-gayb)*, 22/111.

³¹⁴ Meryem 19/38.

³¹⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân fî-tefsîri'l-Kur'ân*, 5/442.

Âhiret ahvâlinden bahsedildikten, mümin ve mücrimlerin Hak Teâlâ ile olan diyaloglarına yer verildikten sonra, günahkârların istekleri de âyetlerde ifade edilmektedir. Çıkış ve kurtuluş yolu bulamayacak olan mücrimlerin son talepleri tekraren dünya hayatına geri dönüp iyi işler işleme temennileriyle düşmüş oldukları bu durumdan kurtulmak istemeleri olacaktır. Âyetlerde bu durum şu şekilde ifadesini bulmaktadır: وَلَوْ تَرَىٰ إِذِ الْمُجْرِمُونَ نَاكِسُوا رُءُوسِهِمْ عِندَ رَبِّهِمْ رَبَّنَا أَبْصَرْنَا وَسَمِعْنَا فَارْجِعْنَا (Gerçeği) gördük ve işittik. Artık şimdi bizi (dünyaya) döndür ki, salih amel işleyelim. Biz artık kesin olarak inanmaktayız" dedikleri vakit, (onları) bir görsen!"³¹⁶

Allah katında mücrimlerin hislerinin gam-keder, aşağılanma duygusu, utanma ve pişmanlık şeklinde kendini gösterecek olduğu tefsirlerde vurgulanmaktadır.³¹⁷ Bu içine düşmüş oldukları utanma hissinin Allah'ın huzurunda olması nedeniyle son derece şiddetli bir utanma ve pişmanlık olduğunu ifade eden Râzî, onların hakikati görüp inandıklarını ancak iman ve salih amelin dünyada olması gerektiğini bilmeleri sebebiyle dünyaya tekrar döndürülmeyi murat edeceklerini söyler.³¹⁸ Bursevî ise kullar, Allah'ın huzurunda başları dik bir şekilde diriltildikten sonra işlemiş oldukları kötü fiiller sebebiyle Allah'ın huzuruna başları önde ve eğik bir şekilde çıkacakları şeklinde âyeti yorumlamıştır. Dolayısıyla şerefli konumlarını, âyetin ifadesiyle; أُولَٰئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلَّ أُولَٰئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلَّ “Onlar hayvanlar gibidir; hatta daha da sapıktırlar”³¹⁹ hayvanlardan daha aşağı bir hale getirmiş ve bunun pişmanlığını yaşamaktadırlar.³²⁰

Allah Teâlâ'dan mücrim kimselerim hesap gününde geri dönüş isteklerine karşılık kendilerine verilecek cevap ise: فَذُوقُوا بِمَا نَسِيتُمْ لِقَاءَ يَوْمِكُمْ هَٰذَا لِمَا نَسِيتُمْ وَذُوقُوا “(Onlara) ‘O halde bu gününüze kavuşmayı unutmanıza karşılık azabı tadın. Biz de sizi unuttuk. Yapmakta olduklarınıza karşılık ebedî azabı tadın (denilecek)’”³²¹ şeklinde olacaktır.

Râzî'ye göre âyette ifade edilmiş olan unutulmuş husus, ya A'raf Sûresinde bahsedilen misak³²² ya da kendilerinden istenilen tevhit inancıdır. Kullar için büyük

³¹⁶ Secde 32/12.

³¹⁷ Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn (Tefsiru'l-Maverdî)*, thk. Abdülmaksud b. Abdurrahim (Lübnan: Daru'l-kütübi'l-ilmîyye, ts.), 4/359.

³¹⁸ er-Râzî, *Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihu'l-gayb)*, 25/144.

³¹⁹ A'râf, 7/179.

³²⁰ Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi-tefsiri'l-Kur'ân*, 7/114, 115.

³²¹ Secde 32/14.

³²² A'râf 7/172.

önem arz eden bu hususu unutmamanın sebebi ise, Râzî'ye göre, dünya hayatına olan aşırı düşkünlüktür. Aynı zamanda unutulmuş şeyin ise kıyamet günü Allah'a verilen söz veya karşılaşılacak azaptan biri olma ihtimali söz konusudur.³²³ Bursevî ise unutulmuş şeyin Allah'ın kendisine emanet etmiş olduğu değerlerin kasten terkedilmesi olduğu görüşündedir.³²⁴

Günahkârların kıyamet gününde Allah Teâlâ'dan af dileyerek cehennem ateşinden çıkmak istemelerinin bir diğer örneği de Mü'minûn Sûresinde karşımıza çıkmaktadır:

أَلَمْ تَكُنْ عَلَيَّ آتِي تَتْلُو عَلَيَّ كُتُبَهُمْ بِمَا تُكَذِّبُونَ قَالُوا رَبَّنَا غَلَبَتْ عَلَيْنَا شِقَاقُونَا وَكُنَّا قَوْمًا ضَالِّينَ رَبَّنَا أَخْرِجْنَا مِنْهَا فَإِنْ عَصَيْنَا فَلَنَا ظَلْمُومٌ فَلَا نَخْسَوْا فِيهَا وَلَا تَكْلُمُونَ

“Allah, ‘Âyetlerim size okunuyordu da siz onları yalanlıyordunuz, değil mi?’ der. Onlar da şöyle derler: ‘Ey Rabbimiz! Biz azgınlığımıza yenik düştük ve sapık bir toplum olduk.’ ‘Ey Rabbimiz! Bizi buradan çıkar. Eğer (tekrar günaha) dönersek şüphesiz kendimize zulmetmiş oluruz.’ Allah, ‘Aşağılık içinde kalın orada, artık benimle konuşmayın!’ der.”³²⁵

Râzî, bu âyetlerin tefsiri sadedinde kulların kendi fiillerini yaratıp yaratamayacağı meselesine geniş bir şekilde değinmiş, Mu'tezile ve aynı anlayışta olan muhataplarına, kulların fiillerini yaratanın kendileri değil, Allah olduğunu ifade eden ikna edici birçok cevap vermiştir.³²⁶ Ayrıca Râzî Allah Teâlâ'nın onların isteklerine sert bir şekilde cevap vermesinin ve onlara; “Yıkılıp gidin (cehennemin) içerisine! Bana konuşmayın!” Demesinin, Allah ile münazara etmenin makbul olmadığını göstergesi olduğu görüşündedir.³²⁷

Râzî, bu konuda “Ey Rabbimiz, bedbahtlığımız bize galip geldi” kelamı, kâfirlerin bir mazeret ifadesi değil, dünya hayatında doğru yolu bile bile terk ettiklerinin itirafıdır. Çünkü insanın lehine veya aleyhine olan davranışları tercih etme özgürlüğüne Kur'an birçok âyetinde işaret etmektedir. Dolayısıyla ona göre bu söylemler yalnızca itiraftan ibarettir. Zira özür dahi dileyememişlerdir.³²⁸ Bursevî, dünya lezzetleri ve heva heveslerimiz bize galip geldi şeklinde âyeti yorumlamakta ve bunların insanı ateşe

³²³ er-Râzî, *Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihu'l-gayb)*, 25/146.

³²⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân fî-tesfiri'l-Kur'ân*, 7/117.

³²⁵ Mü'minûn 23/105-108.

³²⁶ er-Râzî, *Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihu'l-gayb)*, 23/295, 296.

³²⁷ er-Râzî, *Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihu'l-gayb)*, 23/296.

³²⁸ er-Râzî, *Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihu'l-gayb)*, 23/296.

sürükleyeceğini ifade etmektedir. Bursevî'ye göre cehennemlikler “*Rabbimiz! azgınlığımız bizi altetti*” kelamını, azgınlığın kendilerine hükmetmesi şeklinde yorumlamıştır. Dolayısıyla içinde bulundukları bedbaht durumu buna bağlarlar.³²⁹

Râzî'ye göre Allah'ın “*benimle konuşmayın*” kelamı, dünyevi mânada bildiğimiz bir yasaklama değildir. Zira âhirette bir mesuliyet yoktur. Sâdece onların isteklerinin beyhude olduğunu gösterme amacı taşır. Ayrıca bu istek Râzî'ye göre kâfirlerin Allah'tan son dileğidir. Artık onlar için cehennemin uğultusu ve köpeklerin havlamasına benzer seslerden başka bir şey olamayacaktır.³³⁰ Bursevî ise mücrimlerin taleplerinin sert bir şekilde geri çevrileceğini ve bu taleple birlikte bir daha huzura çıkmamak üzere ateşe atılacakları şeklinde âyeti anlamıştır.³³¹

Bu âyetleri takip eden diğer âyetlerde mücrimleri azarlama, seslerini kısma ve pişmanlıklarını artırma sadedinde; *قَالُوا لَبِئْسَ مَا كُنَّا فِيهَا وَلَبِئْسَ الْأَرْضُ عَدَدَ سِنِينَ قَالُوا لَيْسَ لِیَوْمًا أَوْ بَعْضِهَا إِلَّا يَوْمُ الْآخِرَةِ يَوْمُ يُنْفَخُ الْأَشْجَارُ وَأَنْجَعُ الْخُلُوفُ أَوْ كُنُفٍ يَسْفِكُونَهَا يَوْمَ يُسْفِكُونَ إِلَّا الْأَنْجَارَ وَالْأَنْجَارُ يُغِشَّيْهِمْ سُبُلَ الْمَوْتِ ثُمَّ إِلَيْنَا مُجْتَبِعُونَ قُلْ الْأَنْجَارُ يُغِشِّيهِمْ سُبُلَ الْمَوْتِ ثُمَّ إِلَيْنَا مُجْتَبِعُونَ قُلْ الْأَنْجَارُ يُغِشِّيهِمْ سُبُلَ الْمَوْتِ ثُمَّ إِلَيْنَا مُجْتَبِعُونَ* Allah, “*Yeryüzünde kaç yıl kaldınız?*” diye sorar ‘*Bir gün veya günün bir bölümü kadar kaldık; işte, saymakla görevli olanlara sor*’ derler. Allah buyurur: ‘*Pek kısa bir süre kaldınız; keşke bunu dünyada iken bilmiş olsaydınız!*’³³² Râzî'ye göre âyetin ifade tarzı ve mânasından, inkârcıların tahkir edilerek azarlanacakları ve herhangi bir şekilde cevap verme imkânlarının olmayacağı anlaşılmaktadır. Zira onlar dünyada iken âhiret inancını ve yeniden dirilişi kabul etmeyerek ölüm sonrası sonsuz hayatı yalanlıyorlardı. Bu azarlamadan sonra daha önce inkâr ettikleri hayatın hakikat olduğunu tam olarak anlamışlardır. Bu idrak, onlar açısından uzun ve ebedî sandıkları bir dünyanın ehemmiyetsiz olduğuna işaret ediyordu. Bu sebeplerden ötürü Allah Teâla, dünya hayatının yok hükmünde olduğunu göstermek adına “*Yerde kaç yıl kaldınız*” demiştir. Bu andan itibaren dünyada inandıkları şeylerin tam zıttı ile karşılaşınca pişmanlık duymaya başlamışlardır.³³³

Râzî ayrıca, cehennemde yalan söyleme imkânı olmadığı halde onların, bir gün veya daha az kaldık sözleri doğru ve makbul kabul edilebilir mi? diyenler olabileceğini ifade eder. Râzî ve Bursevî'ye göre o kişiler yaşadıkları dehşetten ötürü kaldıkları

³²⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi-tefsiri'l-Kur'ân*, 6/109.

³³⁰ er-Râzî, *Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihu'l-gayb)*, 23/295.

³³¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi-tefsiri'l-Kur'ân*, 6/109.

³³² Mü'minin 23/112-114.

³³³ er-Râzî, *Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihu'l-gayb)*, 23/298, 299.

süreyi unutmuş olabilirler.³³⁴ Aslında onlar, unuttuklarını itiraf edercesine “*Sayanlara sor*” demektedirler. Buna ek olarak İbn Abbas, Sur’un iki kez üflendiği, arada geçen zamanda muhatap oldukları cezanın inkârcılara dünyada ne kadar kaldıklarını unutturmuş olabileceğini beyan etmiştir.³³⁵ Râzî, inkârcıların “*Bir gün yahut bir günün bir kısmı (kadar) kaldık*” cevabını vermelerinin, kâfirlerin cehennemde karşılaştıkları elemnin yanında dünya yaşamının kısa ve önemsiz olduğu anlamına geleceğini söylemiştir.³³⁶

Kıyamet gününün hengâmesi ve sıkıntısı içinde Rablerinden türlü türlü isteklerde bulunacak olan mücrim kulların, alacakları “*benimle konuşmayın*” cevabı onları aşağılayan ve varacakları yerin cehennem olduğunun îlanıdır. Ve sonrasında görev meleklerle verilir. جُذُوه فَغُلُّوه ثُمَّ الْجَحِيمَ صَلُّوه ثُمَّ فِي سِلْسِلَةٍ ذَرْعُهَا سَبْعُونَ ذِرَاعًا خُذُوهُ فَغُلُّوه ثُمَّ الْجَحِيمَ صَلُّوه ثُمَّ فِي سِلْسِلَةٍ ذَرْعُهَا سَبْعُونَ ذِرَاعًا فَاسْلُكُوهُ إِنَّهُ كَانَ لَا يُؤْمِنُ بِاللَّهِ الْعَظِيمِ وَلَا يَخِشُ عَلَى طَعَامِ الْمَسْكِينِ *“Ve şöyle emredilir: ‘Onu yakalayıp bağlayın. Sonra onu alevli ateşe atın. Sonra da (diğerleriyle birlikte) onu yetmiş arşın uzunluğunda bir zincire dizin! Çünkü o, ulu Allah’a iman etmezdi. Yoksulu doyurmayı özendirmezdi.”*³³⁷

Râzî, “*Sonra onu, o alevli ateşe atın,*” ifadesinin, “*onu cehennemde hazır tutun,*” demek olduğunu; âyetteki “*cehim*” kelimesinin de “*en büyük ateş*” anlamına geldiğini ifade eder. Bu ismin cehenneme verilme sebebi olarak da onun insanlara hükmetmesini gösterir.³³⁸ Kulun yaşayacak olduğu gam ve pişmanlık onu azaptan kurtaramaz ve gelen emirle elleri kolları bağlanarak, yiyeceklerinin sâdece irin olacağı bir ateşe atılır. Cehennem bekçilerine, “*Onu yakalayın...*” emri üzerine o kimseyi yüz bin meleğin yakalayacağı ve ellerini sıkıca boynuna dolayarak tam bir suçlu edasıyla bağlayacakları ifade olunur.³³⁹ Müfessirler, âyette geçen yetmiş arşın uzunluğunun keyfiyetini Allah’ın bilebileceğini söyleseler de³⁴⁰ Râzî, bunun çok uzun mânasında kesret ifade ettiğini belirtmiş ve bundan, “*Onlar için yetmiş defa istiğfar etsek bile...*”³⁴¹ âyetinde olduğu gibi “*sayısız, hadsiz, hesapsız...*” anlamının kastedilmiş olduğunu söylemiştir.³⁴²

³³⁴ er-Râzî, *Tefsiru’l-Kebir (Mefâtihu’l-gayb)*, 23/299; Bursevî, *Rûhu’l-beyân fi-tefsiri’l-Kur’ân*, 6/110.

³³⁵ er-Râzî, *Tefsiru’l-Kebir (Mefâtihu’l-gayb)*, 23/299.

³³⁶ er-Râzî, *Tefsiru’l-Kebir (Mefâtihu’l-gayb)*, 23/298.

³³⁷ Hakka 69/30-34.

³³⁸ er-Râzî, *Tefsiru’l-Kebir (Mefâtihu’l-gayb)*, 30/631.

³³⁹ er-Râzî, *Tefsiru’l-Kebir (Mefâtihu’l-gayb)*, 30/631.

³⁴⁰ et-Taberî, *Câmi’u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, 23/237.

³⁴¹ et-Tevbe 9/80

³⁴² er-Râzî, *Tefsiru’l-Kebir (Mefâtihu’l-gayb)*, 30/631.

Bursevî ise mücrimlerin iki elinin de hareketsiz kalması için boyunlarına sıkı bir şekilde zincirle bağlanmasının emredileceğini ifade etmiştir. Bu tür bir cezalandırmanın, dünyada köleler de dâhil suçlu insanlara uygulandığına işaret edilerek âhirette de bu cezanın sâdece cehennemlik olanlara uygulanacağını söylemiştir.³⁴³ Müfessirlerin, âyetteki cehennem anlamına gelen “cehîm” kelimesinin fiilden evvel geçmesinin, burada bir hususileştirme olduğunu; yâni “*atılma yerinin yalnızca cehîm/cehennem olması*” anlamını taşıdığı görüşlerine, Bursevî de iştirak etmektedir. Cehîmin, ateşin özel bir yeri olduğunu ve buraya Allah’a şirk koşanların atılacağı görüşünü de paylaşmıştır.³⁴⁴ Buna göre âyetin; “*Siz onu ancak ve ancak cahîme atın, oraya sokun, başka yere atmayın, kendisini sâdece orada yakın, o en büyük ateştir*” şeklinde anlam ifade ettiğini beyan eder.³⁴⁵ Bursevî, âyette ifade edilen zincirin ateşten ve iç içe geçmiş halkalardan oluştuğuna yorumlarında yer vermektedir.³⁴⁶

Bursevî, arapçada âtîf için kullanılan “*sümme*” edatının burada kullanılmasını, mücrimlerin peşpeşe azap göreceklrine, sonraki işkence ve eziyetin, öncekinden daha büyük ve ürkütücü olacağına bir işaret olduğu şeklinde değerlendirmiştir. Âyette ki yakalama emri, elini boynuna bağlama, zincirleyerek cehenneme atma emirlerinin peşpeşe yapıldığını gösterir. Buna göre âyetin mânası şöyle olur: “*Bu zincirlerle bedenleri baştan aşağı sarılan günahkârları, hareketsiz bir biçimde cehenneme atarız.*” Allah’ın kâfirleri cehenneme zincirlerle sokması onları cezalandırmak içindir.³⁴⁷

Dünyada iken Allah’ın emir ve yasaklarını dikkate almadıkları içim kıyamet gününde büyük bir hüsrân ve pişmanlık yaşayanlara karşın, dünya hayatında, gelecek olan ebedî hayata inançları sebebiyle hayatlarını Allah’ın emir ve yasaklarına uygun bir biçimde yaşamış olanları ise o gün mutluluk ve sürur beklemektedir. Onların karşılaşacak olduğu durum ve yaşayacakları sevinç, âyette şu şekilde ifadesini bulmaktadır

فَإِذَا مِنْ أَوْتِي كِتَابُهُ يَحْيَىٰ فِي قَوْلٍ لِّمَا أَوْمَأَ أَقْرَأُوا كِتَابِيَةَ رَبِّي ظَنَنْتُلَايَ مَلَا فُجْسَلِيَةَ
فَلَمَّا فِي عِيْدَةِ رَاهِيَةِ فِي حَاةٍ عَلِيَّةٍ قُطُوفُهُمَا نَبِيَّةٍ كُلُّوْا وَاشْرَبُوْا فَيَا بَمَا أَسْلَفْتُمْ فِي آلِي الْمَلِكِ الْخَالِيَةِ

“Kitabı sağ tarafından verilen kimse der ki: ‘Alın kitabımı okuyun, doğrusu ben, hesabımla karşılaşacağımı zaten bekliyordum.’ Artık o, hoşnut olacağı bir hayat

³⁴³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi-tefsîri'l-Kur'ân*, 10/145.

³⁴⁴ Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî, *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl (Tefsiru'n-Nesefî)*, thk. Yusuf Ali Bedevî (Beyrut: Daru'l-kelim et-tayyib, 1998), 3/532.

³⁴⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi-tefsîri'l-Kur'ân*, 10/145.

³⁴⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi-tefsîri'l-Kur'ân*, 10/145.

³⁴⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi-tefsîri'l-Kur'ân*, 10/145.

*içindedir. Meyveleri kolayca devşirilebilir yüce bir cennettir. Onlara: ‘Geçmiş günlerde yaptıklarınıza karşılık olarak âfiyetle yiyin için’ denir.’*³⁴⁸

Kıyamet günü dünyada yapılmış olan amellerden hiçbirinin gizli kalmayacağı ve her şeyin aşikâr olacağını anlaşılmaktadır. Ve bu aleniyetten sonra kitabını sağ tarafından alıp hesabının kolay olacağını anlayanların, gerçek bir kurtuluşa ermenin sevincini yaşayacakları âyette ifade edilmiştir.³⁴⁹ Râzî, kitabını sağından alanların, karşılaşacakları ikramları gördükleri ve artık gerçek bir kurtuluşa ermelerinin ortaya çıkması sebebiyle yaşadıkları büyük sevinci, ailesi, sevdikleri ve etrafla paylaşmak amacıyla kitabını onların da okumasını istedikleri görüşündedir.³⁵⁰ Bursevî ise kitabın sağ tarafından verilmiş olmasının kişinin tazime layık, iyi amellerinin çok olmasının bir göstergesi olduğunu söyler. Râzî’nin de ifade ettiği gibi, hissetmiş olduğu cehennemden kurtuluş sevincine başkalarını da ortak etmek ve durumu onlarla paylaşmak istediği görüşündedir.³⁵¹ Kişinin okumasını istediği ve başkalarına göstermiş olduğu kitabın amel defterinin dışında kendisinin cennetlik olduğunun yazılı olduğu bir berat mesabesinde hafaza meleklerinin yazmış olduğu bir kitap olduğu da ifade edilmiştir. Farklı bir yorum olarak Bursevî o günün sevincine sebep olacak olan kitabın, farklı bir kitap olduğunu dile getirmekte ve kitabı şöyle tarif etmektedir. Müminlerin güzel amellerinin kendisine verilecek olan kitabın dışında, günahlarının ise kitabın içerisinde olacağını, kitabını açınca “*kötü amellerin affolundu, kapat kitabını*” ibaresini göreceğini, kapatınca ise “*senden güzel amellerini kabul ettim*” yazısını gördüğünde aşırı sevinç duyarak âyetin ifadesini haykıracağını dile getirmiştir.³⁵²

Hesabını kolay vermek suretiyle affa mazhar olan kulların “*Artık o, hoşnut olacağı bir hayat içindedir*”³⁵³ âyeti çerçevesinde içinde olacakları durumun, faydası bol, sıkıntılardan uzak, sürekli bir ikram hali ve tazime muhatap olduğu bir hayat yaşayacağı söylenmiştir.³⁵⁴

1.2.2. Meleklerin İnsanlarla Konuşmaları

Dünya hayatının sona ermesi neticesinde karşılaşılacak olan olaylar, insanoğlunda her daim merak uyandırmıştır. Kur’an’da insanoğlunun dikkatini çeken

³⁴⁸ Hakka 69/19-24.

³⁴⁹ el-Mâverdî, *en-Nüket ve l-‘uyûn (Tefsiru’l-Maverdî)*, 6/83.

³⁵⁰ er-Râzî, *Tefsiru’l-Kebir (Mefâtîhu’l-gayb)*, 30/628.

³⁵¹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân fi-tefsîri’l-Kur’ân*, 10/140.

³⁵² Bursevî, *Rûhu’l-beyân fi-tefsîri’l-Kur’ân*, 10/141.

³⁵³ Hakka 69/21.

³⁵⁴ er-Râzî, *Tefsiru’l-Kebir (Mefâtîhu’l-gayb)*, 30/629; Bursevî, *Rûhu’l-beyân fi-tefsîri’l-Kur’ân*, 10/141.

ve ürperten ölüm anı ve sonrası merhalelerle ilgili olarak birçok sahne, tasvir edilmek suretiyle insanların zihninde canlandırılmıştır. Bu tasvir ve canlandırmanın sebebi ise, ölümle yok olmayacak olan insanın, ebedî hayatına hazırlıklı gidebilmesini sağlamaktır. Dolayısıyla bu tasvirlerde Yüce Allah, insanın dünyadaki ömrünün değerine vurgu yaparak ona, doğru bir hayat tercihinde bulunması için hem teşvik hem de uyarı yapmaktadır.

1.2.2.1. Meleklerin İnananlara Yaklaşımı

Kur'an'da insanlara, dünya hayatını ilahi emirlere uygun geçrimeleri durumunda karşılaşılabacakları olaylar, teşvik edici bir tarzda zikredilmiştir. Meleklerin, sâlih kulları karşılama sahneleri ve konuşmaları, Kur'an'ın bu üslûbunun en güzel örnekleri içerisinde yer almaktadır. Bunlardan biri, Nahl Sûresinde zikredilmektedir:

وَقِيَ لِلَّذِينَ آمَنُوا مَاذَا لَرَّبِّكُمْ قَالُوا بَخِرْنَا لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا فِي لَهُنَّ الْحَيَاةُ حَسَنَةً وَلَدَارُ الْآخِرَةِ خَيْرٌ وَلَوْ عَمَّ دَارُ الْمُتَّقِينَ حَتَّىٰ تَدْخُلَ دَعْوَاهُمْ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ لَهُمْ فِيهَا مَا يَشَاءُونَ كَذَلِكَ يَجْزِي اللَّهُ الْمُتَّقِينَ الَّذِينَ تَتَوَكَّلُ عَلَى اللَّهِ أَلَمْ يَكُنْ لَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ حَقٌّ أَنْ يَسْأَلَ عَنْ أَهْلِ الْآخِرَةِ لِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ

“Allah’a karşı gelmekten sakınanlara, ‘Rabbiniz size ne indirdi?’ diye sorulur. Onlar, ‘Hayır indirdi’ derler. Bu dünyada iyilik yapanlara güzel sonuçlar vardır. Âhiret yurdu daha da hayırlıdır. Allah’a karşı gelmekten sakınanların yurdu ne güzel! Girecekleri yer, zemininden ırmaklar akan Adn cennetleridir; orada diledikleri her şeye sahip olacaklar. Takvâ sahiplerini Allah böyle ödüllendirecektir. Onlar, meleklerin, ‘Selâm size; yaptıklarınıza karşılık girin cennete!’ diyerek mutluluk içinde ruhlarını teslim alacağı kimselerdir.”³⁵⁵ Kimilerine göre müminlerin birbirine,³⁵⁶ kimilerine göre kâfirlerin müminlere ve kimilerine göre ise meleklerin müminlere hitabını³⁵⁷ ifade eden bu âyetler kıyamet gününün ahvâlini ortaya koyması bakımından dikkat çekicidir. Dünyada yapmış oldukları güzel ameller ve kâfirlerin inkârlarının aksine tevhide savunmaları neticesinde dünya ve âhirette hayır ve yaptıklarının daha iyisiyle karşılık bulacakları haber verilmektedir.³⁵⁸ Nasıl ki kâfirlere va’d edilmiş olan cehennem hak ve gerçek ise, iman eden ve Allah Resulü hakkında güzel şahitlikte bulunup onun davası yanında yer alan müminler de kendileri için dünyada iyilik, âhirette ise hayırlı mekânlar

³⁵⁵ Nahl 16/30-32.

³⁵⁶ el-Mâtürîdî, *Tefsîru'l- Mâtürîdî (Te'vîlâtü ehli's-sünne)*, 6/497.

³⁵⁷ el-Kurtubî, *el-Camî' li ahkâmî'l-Kur'an*, 10/100; Heyet, *et-Tefsîru'l-müeyyesser* (Suudi Arabistan: Mecmuatu'l-Melik Fahd, 2009), 1/270.

³⁵⁸ el-Mâtürîdî, *Tefsîru'l- Mâtürîdî (Te'vîlâtü ehli's-sünne)*, 6/498.

ve yüksek dereceler hak olmuştur.³⁵⁹ Âyette belirtilen kimselerin takva sahibi kişiler olduğu, bir kimsede takvanın olabilmesi için ise haramlardan kaçınma ve emirlere uymanın mutlak gerekli olduğu ifade edilmiştir. Râzî, âyette geçen “*yaptıklarının daha iyisi...*” ifadesini, yapılmış olan her iyi amelin on katıyla yedi yüz katı arasında bir karşılıkla mükâfatlandırılacak olduğu şeklinde yorumlamıştır.³⁶⁰ Yapılmış olanların daha iyisi ile karşılık bulması ibaresi, kimi müfessirlerce dünyanın fani ve geçici olmasına karşın âhirette bâki ve devamlı bir mükâfatlandırmanın olacağı şeklinde yorumlanmıştır.³⁶¹

Bursevî, amellerin en güzeli olarak kelime-i tevhidi, dünyadaki güzel mükâfat olarak ise canın ve malın korunması, düşmanlara karşı zafer kazanma ve kişiye mükâşefe-müşahade yollarının açılması olarak görmüştür. Dünyadaki halini halktan Hakka döndüren kişileri Allah Teâlâ’nın hakikate eren kâmiller derecesine yükseltmesinin de dünyadaki güzel mükâfat olarak kabul edilebileceğine işaret etmiştir. Âhret mükâfatının daha hayırlı olmasını ise dünyanın kerpiç, âhiretin cevher mesabesinde olması, dolayısıyla dünyadan o derecede faydalanılması, gereğinden fazla değer vermemenin gerektiği şeklinde yorumlamıştır.³⁶² Ölüm meleği başta olmak üzere diğer meleklerin de salih olan kimseleri saygıyla karşılayacakları, onlara ölüm anında ve daha sonra güzel davranacakları, bunun sebebinin ise o kimselerin nefislerinin tamamen Allah’a yönelmiş olması doğrultusunda âyeti yorumlamıştı.³⁶³ Âyetin ifade ettiği şekilde muamele gören mümin kimselerin tamamının cennete gireceğini, ancak cennetteki derecelerinin farklı olacağını ifade eden Bursevî, Firdevs ve Adn cennetlerinin havâs ehli için, diğer cennetlerin ise bu kimseler dışındaki iman edenler için hazırlanmış olduğunu belirtmiştir.³⁶⁴

Ölüm meleğinin, dünya hayatını muttaki bir şekilde duyarlı olarak geçiren kişiye gittiğinde onu Allah’ın selamıyla selamlayacağı, Allah’ın selamını o kimseye ileteceği ve bu şekilde cenneti müjdeleyerek ruhunu kabzedecek olduğu da âyetten anlaşılanlar arasındadır.³⁶⁵

³⁵⁹ er-Râzî, *Tefsiru’l-Kebir (Mefâtîhu’l-gayb)*, 20/201.

³⁶⁰ er-Râzî, *Tefsiru’l-Kebir (Mefâtîhu’l-gayb)*, 20/201.

³⁶¹ el-Kurtubî, *el-Cami’ li ahkâmi’l-Kur’an*, 10/101.

³⁶² Bursevî, *Rûhu’l-beyân fi-tefsiri’l-Kur’ân*, 5/29, 30.

³⁶³ Bursevî, *Rûhu’l-beyân fi-tefsiri’l-Kur’ân*, 5/31.

³⁶⁴ Bursevî, *Rûhu’l-Beyân fi-Tefsiri’l-Kur’ân*, 5/31.

³⁶⁵ el-Kurtubî, *el-Cami’ li ahkâmi’l-Kur’an*, 10/101.

Ölüm sonrasında hesabın bitmesiyle karşılaşılabacak olan durumlardan ve muttakilerin bahsinin geçmiş olduğu diğer bir âyette, Zümer Sûresinde geçmektedir:

وَسَيَقَالُ الَّذِينَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ إِلَى الْحَيَاةِ زُمْرًا حَتَّىٰ إِذَا جَاءُوهَا وَفُتِحَتْ أَبْوَابُهَا وَقَالَ لَهُمْ خَزَنَتُهَا سَلَامٌ عَلَيْكُمْ طِبْتُمْ فَادْخُلُوا فِي خِلَابِنَا وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي صَدَقَ وَعْدُهُ وَأَوْقَىٰ الْأَرْضَنَ تَبَوُّاً مِنَ الْحَيَاةِ حَتَّىٰ تَنْشَأَ فِرْعَمَ أَجْرُ الْعَامِلِينَ

“Rablerine karşı gelmekten sakınanlar da grup grup cennete sevk edilirler. Cennete vardıklarında oranın kapıları açılır ve cennet bekçileri onlara şöyle der: ‘Size selam olsun! Tertemiz oldunuz. Haydi ebedî kalmak üzere buraya girin.’ Onlar şöyle derler: ‘Hamd, bize olan vaadini gerçekleştiren ve bizi cennetten dilediğimiz yere konmak üzere bu yurda varis kılan Allah'a mahsustur. Salih amel işleyenlerin mükâfatı ne güzelmiş!’”³⁶⁶

Sûrenin önceki kısmında cehennem ehlinin, cehenneme gönderilmesi durumunu anlatırken “sevk edilirler” denilirken buradaki âyette de aynı ifadenin cennete gönderilenler için kullanılmasını değerlendiren Râzî, cehennem ehlinin esirlerin hapse gönderilirken sürülmesi gibi cehenneme gönderilecekleri için sevk edilirler ifadesinin kullanıldığını söyler. Ancak cennet ehli için de aynı tabirin kullanılmasının gerekçesinin, onların binekler üzerinde cennete götürülecek olmaları sebebiyle, bineklerin cennete sürülmesi, olduğunu ifade etmiştir.³⁶⁷ Melekler tarafından muttakilerin “selam size” şeklinde karşılanmaları ise o saatten sonra her türlü bela ve musibetten emniyet içerisinde olduklarını, kendilerine haber verme niteliğinde olduğu görüşündedir. Dünya hayatında her türlü pislik ve günah kirinden arınmalarından dolayı “temizlendiniz” (dibtüm) hitabına muhatap olacakları, çünkü temizlenmemiş olanların cennete girmelerinin mümkün olmayacağı şeklinde yorumlanmıştır.³⁶⁸

Bursevî, âyette zikredilen “sevki”, “Cennet muttakilere yaklaştırılır”³⁶⁹ âyetiyle açıklamıştır. Sürülecek olanların cehennemlikler olacağını, cennetliklerin sevkinin ise cennetin kendilerine yaklaştırılması mânasında olduğunu ifade etmiştir. Cennetin yaklaştırılmasını ise, sâlih kulların, yorulmadan, sıkıntısız, türlü türlü ikramlar içinde, sevinç ve neşeyle ebedî yurtlarına çabucak kavuşturmaları şeklinde ifade etmiştir.³⁷⁰ Bursevî, cennetin kapılarının sekiz cehennem kapılarının ise yedi

³⁶⁶ Zümer 39/73, 74.

³⁶⁷ er-Râzî, Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihu'l-gayb), 27/479.

³⁶⁸ er-Râzî, Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihu'l-gayb), 27/480.

³⁶⁹ Şu'arâ 26/90.

³⁷⁰ Bursevî, Rûhu'l-beyân fî-tefsîri'l-Kur'ân, 8/142.

oluşunu, Allah'ın lütuf ve adaletinin tecellisi olarak nitelemiş, Allah'ın lütfünün adaletinden fazla olduğunu ifade etmiştir.³⁷¹ Meleklerin selam ile muttaki kulları karşımalarının anlamı, onların namına, artık istenmeyen ve hoş gitmeyen her şeyden emniyeti ifade ettiğini belirtmiştir. Bu meyanda cennetliklere meleklerin “*selam size*” şeklinde hitapları avamlar için olduğunu, havasın ise vasıtasız olarak “*Onlara merhametli Rabb'in söylediği selâm vardır*”³⁷² hitabının olacağı şeklinde, âyeti yorumlamıştır.³⁷³

1.2.2.2. Meleklerin İnanmayanlarla Diyalogları

Kur'an-ı Kerîm de âhiret ahvâli anlatılırken, meleklerin çeşitli durumlarda cennet ehli ile konuşmalarına yer verildiği gibi; cehennem ehli ile de birçok durumda konuşmalarına yer verilmiştir.

Dünya hayatında Allah'ın emir ve yasaklarına dikkat etmeyerek küfrü tercih edenlerin ateşe atıldıklarında çok şiddetli bir azaba düşer olacaklarını ve bu azabın içerisindeyken kurtulabilmek ümidiyle meleklerle yakarışları Kur'an'da şöyle ifade edilmiştir: *وَيَدْعُو لِمَالِكِي قَاضٍ عَلَيْهِ رَبُّكَ قَالُوا لَكُمْ مَا كُنْتُمْ* “*Ey Malik! Rabbin bizim işimizi bitirsin. O da ‘Siz hep böyle kalacaksınız’ der*”³⁷⁴ Âyette Malik diye günahkârların yalvarmış olduğu meleğin, cehennem bekçisi olan “*Malik*” kastedilir.³⁷⁵ Taberî ‘Siz hep böyle kalacaksınız’ hitabının Kureyş kâfirlerine yönelik olduğunu ifade etmiş, kâfirlerin meleğe seslenmeleriyle onlara cevap verilmesi arasında bin sene gibi uzun bir sürenin geçecek olduğunu belirtmiştir.³⁷⁶ Bu buyrukların, o gün Malik'in onlara söyleme ihtimali olduğu gibi; yüce Allah'ın onlara o gün söyleyeceği sözlerden birinin de olma ihtimali olduğu rivâyet olunur. Yani biz size delilleri ve gerçeği göndermiştik fakat hakka karşı olan ve hakkı hoş görmeyen sizlerdiniz mânasında bir hitaptır.³⁷⁷

Râzî, cehennemden kurtulma hususunda ümit kesen kulların cehennemim bekçisi olan Malik'e, hâla seslenmeye ve yalvarmaya, niçin devam ettikleri hakkında şu açıklamayı yapmıştır. Günahkâr kulların cehenneme girmesiyle meleğe seslenmeleri ve kendilerine geri cevap verilmesi arasında çok uzun yıllar vardır. Râzî'ye göre bu uzun zaman içerisinde günahkâr kullar bazen susup beklemişler bazen de ümitsizliğe

³⁷¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi-tefsîri'l-Kur'ân*, 8/142.

³⁷² Yâsîn 36/58.

³⁷³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi-tefsîri'l-Kur'ân*, 8/142.

³⁷⁴ Zuhuruf 43/77.

³⁷⁵ Ebü'l-A'lâ el Mevdûdî, *Tefhimü'l Kur'an* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1996), 5/287.

³⁷⁶ et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 20/649.

³⁷⁷ el-Kurtubî, *el-Cami' li ahkami'l-Kur'an*, 16/117.

düşmüş, ümitsizliğe düştükleri her zaman tekrar bağırmaya başlamışlardır. Ayrıca Râzî'ye göre içinde bulundukları bu durumun nedeni ister arzu, ister istek ya da temenni olsun, içinde bulundukları azaptan ötürü hallerini unutmuş olmaları sebebiyle de olma ihtimali mümkündür.³⁷⁸

Mülk Sûresi, cehennemliklerin cehenneme atılma anının acı bir tasvirine yer vermektedir: *وَالَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ عَذَابُ جَهَنَّمَ وَبِذَّ سَدِّ الْمَصِيرِ* “*Rablerini inkâr edenler için cehennem azabı vardır. O, ne kötü dönüştür!*”³⁷⁹ âyetiyle inkârda ısrar edenlerin son varış yerlerinin cehennem olduğu dikkatlere sunulmuş, devamında, *إِنَّا أَلْقُوا فِيهَا سَمْعُومًا* “*Oraya atıldıklarında, onun kaynarken çıkardığı uğultuyu işitirler*”³⁸⁰ âyetiyle de cehennemin dehşet veren sesini duyacakları ifade edilmiştir. Râzî, kâfirlerin duyduğu bu uğultunun cehennemin sesi olduğunu ve bunun sesli alınan nefese benzediğini söylemiştir.³⁸¹ Müfessirlerden bazıları, işitilen bu sesin cehennemin kaynarken çıkardığı ses olduğunu söylemiştir.³⁸² Bazı müfessirler de duyulan uğultunun, cehenneme atıldıklarında günahkârların feryat ederek çıkardığı inilti ve uğultu olduğu şeklinde, âyetin anlaşılabilirliğini ifade etmişlerdir.³⁸³ Râzî, bu âyetle ilgili olarak İbn Abbas’ın, kâfirlerin kazanın dibinde kaynayan su taneleri gibi fokurdayacağı şeklinde yorumladığını rivâyet etmiştir.³⁸⁴ Bursevî ise kâfirlerin cehenneme götürülürken merkep sesine benzer bir sesi işiteceklerini, zira merkep sesinin en çirkin ses olduğunu, ayrıca âyette “*idhal*” yerine “*ilka*” kelimesinin kullanılmasının da kâfirlerin çok hakir, cehennemin ise süfli bir yer olduğuna işaret etmek için kullanıldığını söylemiştir.³⁸⁵

Âyetin devamında günahkârların ateşe atılmaya getirilmesi veya ateşe atılması esnasında görevli olan cehennem bekçileri ile aralarında geçen diyaloga yer verilmiştir: *تَكَادُ تَنجَارُ مِنَ النَّيْظِ كُلَّمَا أَلْقِيَ فِيهَا فَوْجٌ سَأَلَهُمْ خَزَنَتُهَا أَلَمْ يَأْتِكُمْ نَذِيرٌ* “*Neredeyse cehennem öfkesinden çatlayacak! Her ne zaman oraya bir topluluk atılsa, onun bekçileri onlara: Size, (bu azap ile) korkutucu bir peygamber gelmemiş miydi? diye sorarlar.*”³⁸⁶ Râzî, cehennem ateşinin canlı bir ateş olmasının muhtemel olduğunu, cehennemin

³⁷⁸ er-Râzî, *Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihu'l-gayb)*, 27/644.

³⁷⁹ el-Mülk, 67/6.

³⁸⁰ Mülk 67/7.

³⁸¹ er-Râzî, *Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihu'l-gayb)*, 30/586.

³⁸² Said Havva, *el-Esâs fi't-tefsîr* (Kahire: Daru's-selam, 1423), 10/6026.

³⁸³ el-Mâverî, *en-Nüket ve'l-'uyûn (Tefsiru'l-Maverdî)*, 6/53.

³⁸⁴ er-Râzî, *Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihu'l-gayb)*, 30/586.

³⁸⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi't-tefsîri'l-Kur'ân*, 10/82, 83.

³⁸⁶ Mülk 67/8.

öfkесinden çatlamasını ise insanların öfkelenince kabarmaları ve parçalanacak duruma gelmelerine benzetmiş ve Taberî'nin de yorumladığı gibi³⁸⁷ cehennemin de kâfirlere olan öfkесinden dolayı parçalanacak duruma gelmesi olarak yorumlamıştır.³⁸⁸ Bursevî ise Râzî gibi cehennemin de tıpkı diğer canlılar gibi tepkileri olduğunu, bundan dolayı da kâfirlere olan gazabı sebebiyle, neredeyse kendi yapısı itibariyle parça parça olacağını söylemiştir.³⁸⁹ Bursevî, cehennemin o gün “*Allah'ın nimetlerinden faydalanmış olduğu halde O'na değil başkasına kulluk eden herkesten intikam alacağım*” diye nida edeceğini ifade etmiştir.³⁹⁰

Ateşe atılacak her kişi veya gruba cehennemin bekçilerinin soracak olduğu “*Size, (bu azap ile) korkutucu bir peygamber gelmemiş miydi?*”³⁹¹ sualinin, o kimseleri aşağılamak ve bir nevi eziyet etmek amaçlı olduğu ifade edilmiştir.³⁹² Râzî, cehennemin asıl sorumlusu olan Malik ve yardımcılarının cehenneme her giren kişiye bu soruyu, aşağılamak ve azabını artırmak maksadıyla soracak olduklarını ve bu âyetin aynı zamanda cehennemi hak etmenin, ancak uyarıcıyı ve Allah'ın emirlerini duyup uymayanlar için söz konusu olacağına delâlet etmiş olduğunu ifade eder.³⁹³ Bursevî ise, cehennemin bekçileri olan zebanilerin cehennemden daha öfkeli olacaklarını, cehenneme girenlere bu şekilde soru sormalarının sebeplerinin de onların azaplarını artırmak maksadıyla olduğunu ifade etmektedir.³⁹⁴

Kaynamakta olan kazan misli, şiddetle yanmakta olan ateşe³⁹⁵ atılmak üzere olan kimselere, o zor anda dahi kendilerine dünya hayatında uyarıcı gelip gelmediği şeklindeki soruya, Kur'an'ın onlar üzerinden verdiği vurgulu cevapla bunun şüphe götürmez bir hakikat olduğu ortaya konulmuştur: *قَالُوا بَلَىٰ قَدْ جَاءَنَا نَارٌ فَكَتَلْنَا وَفُتْنَا مَا نَزَّلَ اللَّهُ مِن شَيْءٍ إِنَّا لَكُنَّا فِي ضَلَالٍ كَبِيرٍ* “Onlar şöyle cevap verirler: Evet, doğrusu bize, (bu azap ile) korkutan bir peygamber gelmişti; fakat biz (onu) yalan saymış ve: Allah'ın bir şey gönderdiği yok; siz olsa olsa büyük bir sapıklık içindesiniz! demiştik.”³⁹⁶ Râzî âyetteki söz konusu cevabı, kâfirlerin ya kendilerini uyaran peygamberlere karşı, ya da cehennem meleklerine karşı söylemiş olma ihtimallerinin

³⁸⁷ et-Taberî, *Câmi 'u 'l-beyân 'an te 'vili âyi 'l-Kur 'ân*, 23/124.

³⁸⁸ er-Râzî, *Tefsiru 'l-Kebir (Mefâtihu 'l-gayb)*, 30/587.

³⁸⁹ Bursevî, *Rûhu 'l-beyân fi-tefsîri 'l-Kur 'ân*, 10/83.

³⁹⁰ Bursevî, *Rûhu 'l-beyân fi-tefsîri 'l-Kur 'ân*, 10/83.

³⁹¹ Mülk 67/8.

³⁹² el-Kurtubî, *el-Cami ' li ahkami 'l-Kur 'ân*, 18/212.

³⁹³ er-Râzî, *Tefsiru 'l-Kebir (Mefâtihu 'l-gayb)*, 30/587.

³⁹⁴ Bursevî, *Rûhu 'l-beyân fi-tefsîri 'l-Kur 'ân*, 10/84.

³⁹⁵ et-Taberî, *Câmi 'u 'l-beyân 'an te 'vili âyi 'l-Kur 'ân*, 23/124.

³⁹⁶ Mülk 67/9.

olduğunu, âyetteki büyük sapıklığın ise ya dünyada işledikleri sapkınlıklar, ya da helak olmalarının kastedilmiş olabileceği şeklinde yorumlamıştır.³⁹⁷ Bursevî, cehenneme atılacak olan kâfirlerin bu itiraflarının, Allah Teâlâ'nın peygamber göndermek suretiyle ellerindeki tüm bahaneleri almış olduğunun göstergesi olduğunu ifade eder. Ateşe girmelerinin, Allah'ın isteği ve arzusu değil kendi yapıp ettiklerinin bir sonucu olduğunu itiraf etmiş olacaklarını söyler.³⁹⁸

Kâfirler âyetteki ifadeyle: *وَقَالُوا لَوْ كُنَّا نَسْمَعُ أَوْ نَعْقِلُ مَا كُنَّا فِي أَصْحَابِ السَّعِيرِ* “*Ve: Şâyet kulak vermiş veya aklımızı kullanmış olsaydık, (şimdi) şu alevli cehennemin mahkûmları arasında olmazdık! diye ilâve ederler*”³⁹⁹ şeklinde pişmanlıklarını ortaya koymalarının, onların dünya hayatında gönderilen uyarıcıları duydukları, anladıkları fakat tersine hareket etmiş olduklarının itirafı olarak değerlendirilmiştir.⁴⁰⁰ Râzî de yukarıdaki yoruma katılmış ve kâfirlerin kulaklarının sağlam, akıllarının da gayet sağlıklı olduğu halde hakkıyla tefekkür etmediklerini itiraf ettiklerini, yani onlarda “*hidâyet tefekkürü*” olmadığını söylemiştir.⁴⁰¹ Bursevî, aklını kullanmak ifadesinin, aklın Allah'ın birliğinin delili olduğuna işaret ettiğini, âyetin tahkiki imâna işaret etmiş olduğunu, bunun da ancak keşifle mümkün olacağını söylemiştir.⁴⁰²

Ateşe atılanların, kıyamet günü son derece pişmanlık içerisinde yüzlerce kez özür dilemelerinin hiçbir işe yaramayacak olduğu, Kur'an'da başka âyetlerde de ifadesini bulmuştur: *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ كَفَرُوا لَا تَعْتَذِرُوا لِيَوْمٍ لَا مَأْوٍ لَهُمْ إِلَّا مَا تَجْزَوْنَ مَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ* “*Ey kâfirler! Bugün özür dilemeyin! Siz ancak işlediklerinizin cezasını çekeceksiniz*”⁴⁰³ âyeti meleklerin günahkârlara hitabını içeren âyetlerden bir tanesi olarak kabul edilebilir. Râzî, bu sözün, meleklerin Allah düşmanlarından intikam almak için kıyamet günü onlara söyleyecek oldukları cevap olacağını, çünkü özür dilemenin tövbe mânasına geleceğini, tövbenin ise, dünyanın ameli olduğunu, ölüm sonrasında makbul olmayacağı mânasına geldiğini ifade etmiştir.⁴⁰⁴ Bursevî, o gün için yaratılmış olan meleklerin sözleri sert ve katı, fiillerinin şiddetli, merhamet istendiği zaman merhamet

³⁹⁷ er-Râzî, *Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihu'l-gayb)*, 30/587.

³⁹⁸ Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi-tefsîri'l-Kur'ân*, 10/84.

³⁹⁹ Mülk 67/10.

⁴⁰⁰ el-Mâtürîdî, *Tefsiru'l-Mâtürîdî (Te'vîlâtü ehli's-sünne)*, 10/111.

⁴⁰¹ er-Râzî, *Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihu'l-gayb)*, 30/588.

⁴⁰² Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi-tefsîri'l-Kur'ân*, 10/85.

⁴⁰³ Tahrîm 66/7.

⁴⁰⁴ er-Râzî, *Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihu'l-gayb)*, 30/572.

etmeyecek niteliğe sahip olduklarını, çünkü gazaptan yaratılmış olduklarını âyetin açıklaması olarak vermiştir.⁴⁰⁵

1.2.3. Kişinin Şahitler ile Yüzleşmesi

Kıyamet günü dünyada yapılanların, Allah'ın istek ve iradesi dâhilinde, bütün aleniyeti ile ortaya çıkıp zahir olacağı bir zaman dilimidir. Tüm doğruların ortaya çıkacağı ve hiçbir bahane ve itirazın kabulünün mümkün olmadığı bu zaman ve zeminde, itiraz ve bahanelerin reddedilip kabul edilmemesi de bazı esaslarla kesinleştirilmiştir. Herhangi bir itiraz ve yapılanları reddetme durumunda, ortaya o amelin dünyada iken işlendiği esnada, olaya şahitlik edenler getirilecek ve onlara konuşma ve şahitlikte bulunma gücü ve görevi verilecektir. Dolayısıyla kıyamet gününün bir diğer belirleyici özelliğinin, şahitlerle karşılaşma günü olduğu söylenilebilir.

1.2.3.1. Peygamberlerin Şahitliği

Kur'an'da ifadesini; *يَعْرِفُونَ عَمَّ تَوَلَّى تَحَمُّلُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَكَثُرُ الْمُكَافِرُونَ فِي يَوْمِنَا ذُنُوبُهُمْ* “Kıyamet günü her ümmetten bir şahit göndereceğiz; sonra inkâr edenlere ne (özür dilemeleri için) izin verilecek, ne de Allah'ın rızasını kazandıracak amelleri işleme istekleri kabul edilecek”⁴⁰⁶ âyetiyle, şahitlerin ortaya çıkacak olduğu bu andan sonra itirazlar ve güzel amel işleme talepleri reddedilecektir. O gün Allah'ı razı etme girişimlerinin tamamı boşa çıkacaktır. Çünkü Allah'ı razı etmenin, ancak dünya hayatında iman ve salih amelle mümkün olması nedeniyle, âhiret yurdunda böyle bir amelin yapılma imkânının olmayacağına, müfessirler işaret etmişlerdir.⁴⁰⁷ Allah Teâlâ'nın yetki vermesiyle ortaya çıkacak olan ve günahkâr kimselerin aleyhine şahitlik edecek olan bu şahitlerin, enbiyalar olacağı rivayet edilmiştir.⁴⁰⁸ Enbiyaların, kendi ümmetleri aleyhine yapacak oldukları bu şahitliğe karşı yapılacak olan itirazların artık reddolunacağı, “(Zamanı geçtiği için) kendilerine izin de verilmez ki mazeret bildirsinsinler”⁴⁰⁹ âyeti delil gösterilerek ortaya konulmuştur.⁴¹⁰

⁴⁰⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi-tefsîri'l-Kur'ân*, 10/60.

⁴⁰⁶ Nahl 16/84.

⁴⁰⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi-tefsîri'l-Kur'ân*, 5/68.

⁴⁰⁸ er-Râzî, *Tefsîru'l-Kebîr (Mefâtîhu'l-gayb)*, 20/255.

⁴⁰⁹ Nahl 16/84.

⁴¹⁰ er-Râzî, *Tefsîru'l-Kebîr (Mefâtîhu'l-gayb)*, 20/255.

Yukarıdaki âyetlerden anlaşıldığı kadarıyla Allah, kıyamet gününde her ümmete, kendisinin emirlerini ve nehiyelerini bildiren, rahmetini müjdeleyip azabından sakındıran ve korkutan uyarıcıları şahit kılacaktır. Nitekim Taberî (ö. 310/923) gibi klasik dönem müfessirleri, Nisa Sûresi 41. Âyette geçen ve neredeyse yukarıdaki âyetle aynı mefhumu işaret eden; *فَإِذَا جِئْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ بِشَهِيدٍ وَجِئْنَا بِكَ عَلَىٰ هَٰؤُلَاءِ شَهِيدًا* “Her ümmetten bir şahit getirdiğimiz ve seni de onlara şahit olarak gösterdiğimiz zaman halleri nice olacak!” âyetini istişhad olarak kullanıp, bahsi geçen şahidin Hz. Muhammed olduğunu vurgular. Ayrıca peygamberlerin ümmetlerine şahit olarak takdim edilmesinin nedeni de onların mazeret ileri sürmelerine ve bahaneler uydurmalarına mâni olmak için olduğunu söylerler.⁴¹¹

Râzî, “... artık ne kâfir olanlara (özür dilemelerine) izin verilir ne de onların özür dilemeleri istenir” âyetiyle ilgili olarak, onların kendi kusurlarını beyan etmelerine müsaade edilmeyeceği, nefsi müdafaa yapmalarına fırsat verilmeyeceği, kendilerinin aleyhine şahitlik yapacak olanların kâmil bir şahitlik yapmaları için hepsinin lâl-ü ebkem olacağı şeklinde, derli toplu birkaç mânâ verdikten sonra “... Artık onlardan azap hafifletilmez, onlara mühlette verilmez” âyetinde azabın onlar hakkında asla ve kat’a hafifletilmeyeceğini, kelimcilerin “azap fayda ihtiva edecek her türlü kuşkudan ve şaibeden berî olmalıdır” kaidesinin muktezasına uygun olarak yorumlamaktadır.⁴¹²

Bursevî ise, tasavvufî kimliğinin baskın olması hasebiyle, âyete ahlâk merkezli bir mânâ vererek kötü ahlâk neticesinde düşâr olmuş olduğu bu azap onun için hafifletilmez, kötü ahlâkını kendisinden nefyedip yerine iyi ahlâk ikame etmek için ona mühlet verilmez şeklinde yorumlamıştır. Bursevî’nin bu yorumu Râzî’nin yukarıda geçen “azabın onlar hakkında asla ve kat’a hafifletilmeyeceği” yorumuyla mutabakat arz eder. Allah’ın kendilerini dünyaya geri gönderdiği takdirde onu razı edecekleri, rızasına uygun işler yapacaklarını söyleyenlerin dünyaya geri gönderilmelerinin mümkün olamayacağının sebebi, Bursevî’ye göre, dünya âhiretin tarlasıdır, burada ameller iktisab edilir. Âhiret ise mükâfat ve mücazat yurdudur. Orada hesap görülür. Bu noktada Bursevî, Râzî’den farklı bir kanaat ortaya koyar.⁴¹³

⁴¹¹ et-Taberî, *Câmi’u l-beyân ‘an te’vîli âyi l-Kur’ân*, 7/38.

⁴¹² er-Râzî, *Tefsiru l-Kebir (Mefâtihu l-gayb)*, 21/255.

⁴¹³ İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu l-beyân fî tefsiri l-Kur’ân* (Beyrut: Dâru’l-fikr, ts.), 5/68.

وَقَالَ كِيَامَتِ گۈنۈnde peygamberlerin şahitliğine bir diğەر ۆrnek olarak; *وَقَالَ رَسُوْلُ اللهِ بِاِنَّ قَوْمِي اَلْفَحُّوْا مَنَا اَلْقُرْآنَ مَهْجُوْرًا* “Resul, ‘Rabbim! Kavmim bu Kur’an’a bۈsbۈtۈin ilgisiz kaldılar’ dedi”⁴¹⁴ âyeti gösterilebilir. İlgisizlik diye tercۈme edilen “*mehcur*” kelimesinin terk etmek, onunla amel etmemek, âtıl bırakmak gibi anlamlara geldiğı söylenmiştir.⁴¹⁵ Dolayısıyla peygamberin o gün, Kur’an’ı dikkate almayan ümmeti ve bu davete muhatap olanların aleyhine Kur’an ile amel etmedikleri ve onu hayatlarından çıkarmak suretiyle terk etmiş oldukları yönünde şikâyetçi olacağı âyetten anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber’in bu şikâyeti kâfirlerin fasit ve temelsiz iddia ve bahanelerini çoğaltmaları üzerine dile getirecek olduğu ve Kur’an’a iman etmemiş olduklarını, onunla amel etmediklerini ve onu işitmekten yüz çevirdikleri şeklinde şikâyetinin vuku bulacağı da ifade edilmiştir.⁴¹⁶ Bursevî ise bu âyette şikâyet edilenlerin arasına girmemek için gece ve gündüz Kur’an okunması gereğine, âyetin işaret etmiş olduğu şeklinde âyeti anlamlandırmıştır. Bursevî âyeti yorumlarken “*unutma*” kelimesini, Kur’an’dan ezberlediğini unutma! Ve Kur’an’ı okumayı unutma! Çerçevesinde, zahiri mânada anlamış ve bunun vebaline işaret etmiştir.⁴¹⁷

Âyetlere bakıldığında bütün Peygamberlerin kendi ümmetleri ve Hz. Peygamber’in de kendi ümmeti ve tebliğine muhatap olanlar hakkında kıyamet günü Allah’ü Teâlâ’ya bazı şikâyetlerde bulunup şahitlik yapacak oldukları anlaşılmaktadır.

1.2.3.2. Kişinin Kendisi Aleyhine Pişmanlığı

Kur’an’ın dikkatlere sunmuş olduğu kıyamet sahnelerinden biri de kişinin karşılaşacak olduğu dehşetli sahnelerin ve hakikatin kendisine açılacak olmasıyla beraber yaşayacak olduğu pişmanlık ve nedametidir. Bu kahroluş ve pişmanlık zaman zaman kendini yerme ve kendine veyl/ayıplama şeklinde tezahür edecektir. Kişinin dünyada kendisine yapılan çağrılara kulak tıkaması neticesinde Allah’ın emir ve yasak dairesini gözetmemesi sebebiyle âhirette kendisiyle ciddi bir hesaplaşma yaşayacak olması, kıyamet gününün en dikkat çekici sahnelerinden biridir.

Kıyamet günü hesabı görülüp azabı hak eden kâfirlerin görmüş oldukları manzaranın dehşet durumu karşısında kendilerinde belirecek olan pişmanlık ve

⁴¹⁴ Furkân 25/30.

⁴¹⁵ el-Mâtürîdî, *Tefsîru’l- Mâtürîdî (Te’vîlâtü ehli’s-sünne)*, 8/23.

⁴¹⁶ er-Râzî, *Tefsîru’l-Kebîr (Mefâtîhu’l-gayb)*, 24/455.

⁴¹⁷ Bursevî, *Rûhu’l-beyân fî-tefsîri’l-Kur’ân*, 6/207.

kahroluşları, kendilerine verilecek cevaplar, âyetle çok açık bir şekilde ifadesini bulmuştur:

وَلَوْ تَرَىٰ إِذْ وَقَفُوا عَلَىٰ آلِهَاتِهِمْ فَقَالُوا يَبْتَغُونَ رَبًّا يَمُنُّونَ بِهِ وَلَا يَكْفُرُونَ بِهِ وَإِلَهُكُمُ الْعَزِيزُ الْأَعْلَىٰ
لَهُمْ مَا كَلَّمْتُمْ مِنْ قَبْلُ وَلَوْ رُدُّوا لَعَادُوا لِمَنْ هُمْ يُشْرِكُونَ

“Onların ateşin karşısında durdurulup da “Ah, keşke dünyaya geri gönderilsek de bir daha rabbimizin âyetlerini yalan saymayıp inananlardan olsak” dediklerini bir görsen! Hayır, öteden beri gizleye geldikleri şeyler, açıkça karşılıklarına dikilip çıkmıştır. Şayet onlar geri gönderilseler bile, yine vazgeçirilmek istendikleri şeylere döneceklerdir. Çünkü onlar, şüphesiz yalancıdırlar.”⁴¹⁸

Âyetle zikri geçen “Ah bir görsen!” ifadesi için müfessirler, kesin olarak göreceksin mânasında olduğunu ifade etmiş ve âyetle kâfirlerin Kur’an için dile getirmiş oldukları “öncekilerin masalları”⁴¹⁹, “bu ancak bir sihirdir”⁴²⁰ gibi ifadeleri söyledikleri için, ateşte nasıl yandıklarını bir görsen, onlara acırdın ey Muhammed! mânasını da içermiş olduğunu belirtmişlerdir.⁴²¹

Râzî, En’am suresinin 27. ve 28. âyetlerinin Allah Teâlâ’nın Hz. Peygamber’e tâbi olmayanların ve kendisine itaat etmekten uzaklaşanların helakının nasıl olacağını açıkladığını belirtmiştir. Bunun yanında Râzî, âyetle geçen “bir görsen” lafzının devamında ne olacağını ifade edilmeyip hafzedilmesini, işin ehemmiyetini bildirmek ve vahametini ifade etmek için olduğunu, söylemiştir. Bursevî ise “bir görsen” lafzının, kâfirlerin ateşin başındaki durumunu ve pişmanlıklarını bir görsen, kelimelerin onların halini anlatmada ne kadar yetersiz kalacağını anlattığını, mânasında olduğunu eklemiştir. Ve bu anda söyleyecek oldukları şeyin, keşke Kur’an’ı yalanlamasaydık, inanan kimselerle birlikte yol tutsaydık ve bu korkunç hali görmeseydik diyerek feryat edeceklerini belirtmiştir.⁴²² Âyetle “durduruldular” ifadesinin ise kâfir kimselerin cehennemde kurulu olan sıratın üzerinde bekletilmeleri mânasına gelebileceğini ifade etmiştir.⁴²³

Kâfir kimselerin kıyamet günündeki pişmanlık hallerini dile getirmiş oldukları esnada kullanmış oldukları; “Eğer biz döndürülsek dini yalanlamaz inananlardan

⁴¹⁸ En’am 6/27-28.

⁴¹⁹ Enfâl 8/31.

⁴²⁰ Sâffât 37/15.

⁴²¹ el-Mâtürîdî, *Tefsîru’l- Mâtürîdî (Te’vîlâtü ehli’s-sünne)*, 4/52.

⁴²² Bursevî, *Rûhu’l-beyân fi-tefsîri’l-Kur’ân*, 3/21.

⁴²³ er-Râzî, *Tefsîru’l-Kebîr (Mefâtîhu’l-gayb)*, 12/508.

olurduk” ifadesinin, gerçekliği olmayan bir ifade olduğu ve onların tekrar döndürülseler bile yine dini yalanlayanlardan olacaklarını Yüce Allah ifade etmiştir.⁴²⁴

Râzî, âyette ifade edilen kâfirlerin gizlemiş oldukları şeyden kastın ne olabileceği konusunda farklı çıkarım ve ihtimalleri ortaya koymuş,⁴²⁵ Bursevî ise, gizlemekte oldukları şeyin cehennemi yalanlamaları ve inkârları olduğu şeklinde âyeti değerlendirmiştir.⁴²⁶

Kıyamet gününde içerisine düşmüş olduğu azap ve dehşetin, kendi yaptıklarının veya yapmadıklarının bir sonucu olduğunu, sarih bir şekilde anlayan mücrim kulun nedameti, Kur’an’da karşımıza şu şekilde çıkmaktadır: وَأَمَّا مَنْ أُوْتِيَ كِتَابَهُ بِشِمَالِهِ فِي قَوْمٍ لَّا يُلِيَّانِي لَمْ أُوْ دَكَّنِيْةً وَلَمْ أُدْرَ مَا جَسَلِيْةً يُّلِيَّانِي لِي تَمَآ كَلَّ الْقَطْرِ يَّةً مَا أَغْوَى وَي مَلِيَّةً مَا كَرِي سُلْطَانِيَّةً “Kitabı sol tarafından verilene gelince o, ‘Keşke’ der, ‘Bana kitabım verilmeseydi de hesabımın ne olduğunu bilmeseydim! Keşke ölümüm her şeyi bitirseydi! Malım bana hiç fayda sağlamadı; Güç ve saltanatım elimden çıkıp gitti.’”⁴²⁷ Hakikati ve yaklaşan çetin ve zor anların farkına varan insanoğlunun, hiç dirilmemeyi ve ölmek suretiyle yok olup gitmeyi dileyerek olması, o günün dehşetli tasvirini ortaya koyması açısından mühimdir.⁴²⁸ Âhiret hesabını, ihtimal dâhilinde dahi görmediği ve ölümün her şeyin sonu olacağı üzerine hayatını bina etmiş olan mücrim kulun, kendisine verilecek kitabı okumasıyla, iman sahibi salih kulların dünyadaki tercihlerinin doğru eylemler olduğunu anlaması⁴²⁹ onu son derece pişmanlık ve kendisini kınamaya sevk edecektir.

Kişinin kendisine verilecek kitabı okuması ve yapmış olduğu kötü fiilleri hatırlama neticesinde son derece utanca gark olacağını ifade eden Râzî, bu utancın bir azaba dönüşeceğini belirtmiştir.⁴³⁰ Bursevî de o andaki ruhta hâsıl olacak bu şiddetli pişmanlığın, bedenini çekecek olduğu acı ve ıstıraptan daha şiddetli olduğuna işaret etmiştir.⁴³¹ Görülecek hesabın tamamının kendi aleyhinde tecelli edeceğini anlaması sebebiyle kişi, hesabının görülmemesini temenni eder bir halde olacak ve ölümün, dünya hayatında kendisine en kötü şey olarak durduğu ve görüldüğü halde en fazla

⁴²⁴ er-Râzî, *Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihu'l-gayb)*, 12/509.

⁴²⁵ er-Râzî, *Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihu'l-gayb)*, 12/508-510.

⁴²⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi-tefsîri'l-Kur'ân*, 3/22.

⁴²⁷ Hâkka 69/25-29.

⁴²⁸ Ebü'l-Meâlî Muînüddîn Muhammed b. Abdîrahmân b. Muhammed el-Îcî, *Câmi'u'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân (Tefsiru'l-Îcî)* (Beyrut: Daru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2004), 4/365.

⁴²⁹ el-Mâtürîdî, *Tefsiru'l-Mâtürîdî (Te'vîlâtü ehli's-sünne)*, 10/183.

⁴³⁰ er-Râzî, *Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihu'l-gayb)*, 30/630.

⁴³¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi-tefsîri'l-Kur'ân*, 10/144.

ölüp yok olmayı temenni edecektir.⁴³² Çünkü dünyada insanlara kendisiyle tahakküm ettiği malı ve saltanatı ondan alınmış fakir ve zelil bir halde diriltiştir.⁴³³ Kendisini kurtaracağını düşündüğü malı ise kurtarmak bir yana kendisine azap olarak geri dönmüştür.⁴³⁴ Bursevî, “*Malım bana hiçbir fayda vermedi*” âyetinin iğneleme ve dokundurma anlamı taşıdığını, bu ta’rizin, çok zengin ve varlık sâhibi olan ve Kureyş’in ileri gelenlerinden Velid bin Muğire ve onun gibiler için olduğunu, ifade etmiştir.⁴³⁵

Kişinin kendini kınayıp pişmanlığını dile getirdiği ve geriye dönüşün olmadığı o dehşetli günü tasvir eden âyetlerden biri de; *وَجِيءَ عِيَ وَيَوْمَئِذٍ بِجَهَنَّمَ وَمَنْ يَنْذَكُرُ الْإِنْسَانُ وَلَئِي* “O gün cehennem getirildiğinde, insan işte o gün yaptıklarını birer birer hatırlayacaktır. Fakat bu hatırlamanın ona ne faydası var!”⁴³⁶ buyurulduğu Fecr Sûresindeki bu âyettir. İnsanın dünya hayatında yapmış olduğu yanlış, hata ve günahları, ayrıntılarıyla hatırlayacak olduğunu ve bu hatırlamanın kendisine fayda vermemesinin pişmanlığıyla azap çekeceği bir gün olduğu ifade edilmiştir. Amellerin o gün, güzel ve çirkin bir surete somutlaşarak kişiye görüleceği ve kişi bu suretleri görünce amellerini hatırlayarak utanıp pişman olacağı şeklinde de âyet yorumlanmıştır.⁴³⁷ Râzî “*Fakat bu hatırlamanın ona ne faydası var!*” âyetine, nerde onu hatırlayacak hal şeklinde de mâna verilebileceğini söylemiş, bu kimselerin görececek oldukları azap sebebiyle dünyaya geri dönme arzularını dile getirecek olduklarını ifade etmiştir.⁴³⁸ Râzî dünya hayatına dönme isteğinin, dünya hayatının geçici ve kısa bir hayat olması ve neticesinde sürekli bir hayatın onunla kazanılacak olduğunun iyice anlaşılmasından kaynaklandığını söylemiştir. Râzî, ayrıca âhiret hayatının kâfir kimse için sanki bir hayat olmadığını; *فَيَلْتِيهِ أَلَمَوْ تَمِنْ كُ لِمَكَانٍ وَمَا يُؤْبِي ت* “Ona her taraftan ölüm gelecek, ama ölmeyecektir”⁴³⁹, *ثُمَّ لَا يَمُوتُ فِيهَا وَلَا يَحْيَى* “Sonra orada ne ölür (kurtulur), ne de (rahat bir hayat) yaşar”⁴⁴⁰, *فَإِنْ لَهُ جَهَنَّمُ لَا يَمُوتُ فِيهَا وَلَا يَحْيَى* “Bilsin ki cehennem onu beklemektedir; orada ne ölür ne de düzgün yaşar”⁴⁴¹ âyetlerinden

⁴³² er-Râzî, *Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihu'l-gayb)*, 30/630; Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi-tefsîri'l-Kur'ân*, 10/144.

⁴³³ er-Râzî, *Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihu'l-gayb)*, 30/630.

⁴³⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi-tefsîri'l-Kur'ân*, 10/144.

⁴³⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi-tefsîri'l-Kur'ân*, 10/144.

⁴³⁶ Fecr 89/23.

⁴³⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi-tefsîri'l-Kur'ân*, 10/431.

⁴³⁸ er-Râzî, *Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihu'l-gayb)*, 31/160.

⁴³⁹ İbrahim 14/17.

⁴⁴⁰ A'la 87/13.

⁴⁴¹ Ta-ha 20/74.

hareketle, âhiret hayatının onlar için tam bir hayat sayılamayacağı şeklinde istidlal etmiştir.⁴⁴²

Kâfir kimselerin kıyamet günü yaşayacak olduğu pişmanlık ve kurtuluş çabalarını ifade eden bir diğer âyet ise, onların acıklı durumunu anlatan şu âyettir:

هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا تَأْيِيْدَ لِّمِيْ وَمِيْ اَتٰى تَأْيِيْدُ لِّمِيْ قُوْلَ الَّذِيْنَ نَسُوْهُ مِنْ قَبْلُ قَدْ جَآءَ رُسُوْدُنَا بِالْحَقِّ فَهَلْ لِّنَا مِنْ شَفَعَاۗءٍ فِىْ شَفَعُوْۤا۟ لَنَا اَوْ نُرَدُّ فَعَمَلُ غَيَّرَ الَّذِيْ كُنَّا نَعْمَلُ قَدْ خَسِرُوْۤا۟ اَنْفُسَهُمْ وَضَلَّ عَنْهُمْ مَا كُنُوْۤا يَفْتَرُوْنَ

“Onlar (kâfirler), onun te’vilinden başkasını bekler mi? Onun haber verdiği akıbetin geldiği gün ise, daha evvelden onu unutanlar diyecek ki: ‘Cidden Rabbimizin peygamberleri hakkı getirmişti. Şimdi bizim için şefaathiler var mıdır ki, bize şefaath etsinler yahut (dünyaya) döndürülür müyüz ki, (evvelce) yapmış olduğumuzdan başkasını yapalım.’ Onlar kendilerine cidden yazık etmişlerdir. Uydurmakta devam ettikleri şeyler de kendilerinden uzaklaşıp ortadan kaybolmuştur.”⁴⁴³ Her şeyin ortaya çıkmış olduğu o anda artık kâfirler her türlü vesileyi kullanmak suretiyle içerisinde bulunmuş oldukları ahvâlden kurtulmak isteyecek ve bu ahvâlden kendilerini kurtaracak vesilelerin ise sâdece şefaath edip kendilerini kurtaracak şefaathilerin veya tekraren dünyaya döndürülmekten başka bir şey olamayacağını anlayacaklardır. Şefaathçi istemelerini, Mustafa el-Merâğî (ö. 1883-1952), dünya hayatında Allah’a şirk koşma alışkanlıklarının bir devamı olarak görmüş, şirk koştukları şeylerin Allah katında kendilerini kurtaracaklarını ümit ettikleri şeklinde âyeti açıklamıştır.⁴⁴⁴

Râzî ise, Allah’ın, hidâyet ve rahmet sebebi olarak nitelendirmiş olduğu Kur’an’ı indirmesi sebebiyle her türlü mazereti ortadan kaldırmış olduğunu ve dünyada onunla amel etmeyi unutanların kıyamet günü unutulmuş eşya gibi terkedileceğini ifade etmiştir. Râzî, âyetin kıyamet günü kâfirlerin iki ihtimal dâhilinde kurtulma yanılgısına kapılacaklarını söylemiş, bu iki ümitlerinin de şefaathiler veya dünyaya tekrar döndürülme ihtimali olacağını ifade etmiştir. Onların bu hale gelmelerini, âyetin üç aşamada ifade etmiş olduğunu belirten Râzî, bunların önce dinlerini eğlence edinmeleri, bunu takiben yine dinlerini oyun haline getirmeleri sonra ise bu hallerinin dünyanın kendilerini aldatması olarak hayatlarına yansıdığını söylemektedir. Bu tutumlarının

⁴⁴² er-Râzî, *Tefsiru’l-Kebir (Mefâtihu’l-gayb)*, 31/160.

⁴⁴³ Araf, 7/53.

⁴⁴⁴ Ahmed b. Mustafa el-Merâğî, *Tefsiru’l-Merâğî* (Mısır: Matbaatü Mustafa el-Bâbî, 1946), 8/167.

neticesinin ise kendilerini Allah'ı inkâra sürükleyip hüsrânlarına sebep olduğunu ifade etmiştir.⁴⁴⁵

Râzî, âyette ifade edilen; “*yapmış olduğumuzdan başkasını yapalım*” kısmının, bu kimselerin dünya hayatlarında imana ve tövbeye imkânlarının olduğuna delâlet ettiğini, bu sebeple tekrar dünyaya dönüp tövbe dileyceklerini ifade etmiştir.⁴⁴⁶

Bursevî, “*İllâ ki onun te'vîlini mi gözlüyorlar*” kısmında kâfirlerin va'd ve vaîdin Kur'an'da anlatılmasına inanmayıp ortaya çıkmasını beklediklerini, onun geldiği o dehşetli günde ise pişmanlıkla elçilerin getirmiş olduklarının doğru olduğunu itiraf etmek zorunda kalacakları şeklinde anlamıştır. Bursevî, Râzî'den farklı olarak iki şeyin beklenti değil tek çareleri olduğunu anlayacaklarını âyetin ifade etmiş olduğu görüşündedir. O, kâfirlerin şefaatchilerden ilk beklentisinin kabir azabından kurtulmak, ikincisinin ise dünyaya tekrar döndürülmek olacağını ifade etmiştir. Fakat onların bu temennilerinin, boş ve yersiz bir temenni olduğu; وَلَوْ رُدُّوْا لَعَادُوْا لِمَنْ لَّمْ يُوْا عِىْهُ وَيْلًا لَّكَذِبُوْنَ “Şayet onlar geri gönderilselerdi yine men olundukları şeyi yapmaya dönerlerdi. Onlar yalancılardır”⁴⁴⁷ âyetinde ifadesini bulduğu vech ile tekrar aynı günaha döneceklerinin Allah Teâlâ tarafından kesin olarak bilinmesine bağlanmıştır.⁴⁴⁸

Bursevî âhirette amelin değil hesabın olduğu bilinciyle çalışılmasının gereğini Hz. Peygamber'in; “*Akıllı olan, nefsinin alçaltıp ölümden sonrası için amel işleyen kimsedir. Facir, ise nefsinin hevasına tâbî olup sonra da Allah'tan boş isteklerde bulunan kimsedir*”⁴⁴⁹ sözüyle açıklayarak âyetin anlaşılmasına katkıda bulunmuştur.

1.2.3.3. İnsan Âzalarının Kendi Aleyhine Şahitliği

Ölüm sonrası, şahit olunan gerçek ve ebedî hayatın girizgahı olarak kabul edilen berzahtan sonra haşır ve hesabın çok şiddetli olması, insanı farklı bahane ve kurtuluş vesilelerine sığınmaya sevk edecektir. Yalan söyleme veya bahane bulma eğilimleri ise hakikatin çeşitli şekillerde delilleriyle birlikte ortaya konulmasıyla reddolunacaktır. Bu bahanelerin reddedilişi ve kabul edilmeyerek hakikatin ortaya çıkarılmasının bir yöntemi ise Kur'an'ın ifadesiyle insanın günahları işlemiş olduğu azalarının dile gelerek konuşturulması olarak tanımlanmıştır. Bahsedilen durumun anlatılmış olduğu

⁴⁴⁵ er-Râzî, *Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihu'l-gayb)*, 14/253.

⁴⁴⁶ er-Râzî, *Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihu'l-gayb)*, 14/253.

⁴⁴⁷ En'am, 6/28

⁴⁴⁸ Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi-tefsiri'l-Kur'an*, 3/172.

⁴⁴⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmam Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb el-Arnâvûdî, Adil Mürşid (Müessesetü'r-risale, 2001), 28/350 No: 17123.

âyetlerden biri Yâsîn Sûresi'nde şöyle zikredilir: *لَيَوْمَنَ حَتْمٌ عَلَى أَقْوَامٍ وَتُكَلِّمُ آلِي يَمِّمْ* “O gün biz onların ağızlarını mühürleriz. Elleri bize konuşur, ayakları da kazandıklarına şahitlik eder”⁴⁵⁰ âyette eller ve ayakların kişilerin aleyhinde yapmış oldukları anlatacaklarına dair ifadeler karşılaşılabilecek olan bu hakikati ortaya koymaktadır.

Müfessirler, o gün hesap için Rablerinin katına çıkan müminlere sorulduğunda günahlarını itiraf edeceklerini, bu itirafları sebebiyle de Allah Teâlâ'nın onları affedeceğini söylemişlerdir. Ancak yalanı alışkanlık haline getirmiş olan kâfirlerin âyette de belirtilmiş olduğu; *ثُمَّ لَمْ تَكُنْ فِتْنَتُهُمْ إِلَّا أَنْ قَالُوا وَاللَّهِ رَبَّنَا مَا كُنَّا مُشْرِكِينَ* “Sonra onların mazeretleri “Rabbimiz Allah’a andolsun ki biz ortak koşanlar olmadık”⁴⁵¹ demekten başka bir şey olmadı şeklinde, kendi yapmadıklarını meleklerin amel defterlerine fazladan yazmış olduklarını iddia edeceğini ve bunun üzerine kişinin âzalarının dile gelip onun aleyhine şahitlik edip gerçeği söyleyecek olduğunu ifade etmişlerdir.⁴⁵² Dilin bir et parçası olduğu halde Allah'ın kendisine lütfetmesiyle konuşma yetisini kazanmış olduğu dolayısıyla hangi organa konuşma lütfedilirse aynı görevi yaparak konuşabileceği ve bunun imkân dâhilinde olduğu da müfessirlerin değinmiş olduğu hususlardandır.⁴⁵³

Râzî, kıyamet günü kâfirlere inkâr ettikleri hatırlatıldığında onların bunu inkâr edecekleri ve iman etmiş olduklarını iddia etmelerine karşın Allah'ın onların ağızlarını mühürleyeceği ve elleriyle, ayaklarının günahlarını itiraf edeceklerini, söylemiştir. Kâfirlerin kendilerine hitaben söylenecek olduğu; *أَلَمْ أَعِزِّدْ لَكُمْ آلِيَّ عَائِدَةً أَنْ لَا تَعْبُدُوا* “Ey Âdemoğulları! Size ‘Şeytana kulluk etmeyin, o sizin için apaçık bir düşmandır; bana kulluk edin, doğru yol budur’ dememiş miydim?”⁴⁵⁴ sözü üzerine hüsrana uğrayıp boyunları bükük bir şekilde sükût edecekleri ve bunun üzerine, âzalarının kendileri aleyhine şahitlik edeceği şeklinde de âyet yorumlanmıştır.⁴⁵⁵ Bursevî de Râzî'nin yorumunda olduğu gibi kâfirlerin şeytana tapmadıkları, iman edip müşrik olmadıklarını iddia etmeleri üzerine olayın gerçekleşeceğini söylemiş, el ve ayaklardan muradın günah işleyen tüm uzuvlar olduğunu ve tüm uzuvların kendileriyle

⁴⁵⁰ Yâsîn 36/65.

⁴⁵¹ En'âm 6/23.

⁴⁵² et-Taberî, *Câmi 'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 19/473.

⁴⁵³ el-Mâtürîdî, *Tefsîru'l-Mâtürîdî (Te'vîlâtü ehli's-sünne)*, 8/533.

⁴⁵⁴ Yâsîn 36/60.

⁴⁵⁵ er-Râzî, *Tefsîru'l-Kebîr (Mefâtihu'l-gayb)*, 26/302.

işlenmiş olan günahları kıyamet günü itiraf edeceğini âyetin belirtmiş olduğunu ifade etmiştir. Kıyamet günü sâdece azaların değil, önce kişinin komşularının, sonra akrabaları ve ailesinin, sonra kabilesinin kâfir kimseyi yalancılıkla suçlayacağı ve aleyhine şahitlik edeceğine işaret etmiştir.⁴⁵⁶

Kişinin aleyhine kendi azalarının şahitliğini, daha etraflıca anlatan bir diğer âyet grubu ise Fussilet Sûresinde yer almaktadır:

هَيَّوْمِيُحْشَرُ أَعْدَاءُ اللَّهِ إِلَى الْبَارِ فَهَمَّيْوْا عَنْ حَفْلَىٰ إِنَّا مَا جَاءُوا مَا شِئْنَا عَلَيْهِمْ سَمْعُهُمْ وَأَبْصَارُهُمْ
وَجُلُودُهُمْ بِمَا كَلُّوْا يَوْمَئِذٍ يَعْمَلُونَ وَقَالُوا لِمَ جُلُودِنَا لَمْ شِئْنَا عَلَيْهِمْ قَالُوا لَنْطَقَا اللَّهُ الَّذِي لَمْ يَكُنْ شَيْءٌ
وَمَوْخَلَفَكُمْ أَولَٰ لِمَا تَرْجِعُونَ وَمَا كُنْتُمْ تَسْتَتِرُونَ أَنِ شِئْنَا عَلَيْهِمْ سَمْعَكُمْ وَلَا أَبْصَارَكُمْ وَلَا
جُلُودَكُمْ وَلَكِنْ ظَنَنْتُمْ أَنَّ اللَّهَ لَا يَعْلَمُ كَثِيرًا مِّمَّا تَعْمَلُونَ وَذَلِكُمْ ظَنُّكُمُ الَّذِي ظَنَنْتُمْ بِرَبِّكُمْ أَرَأَيْتُمْ فَاصْبِرْ لِحُكْمِ
مِنَ الْخَاسِرِينَ

“O gün Allah’ın düşmanları ateşe sevk edilmek üzere bir araya getirilir. Oraya vardıklarında, kulakları, gözleri ve derileri, vaktiyle yaptıklarından dolayı onların aleyhine şahitlik eder. Derilerine: ‘Niçin aleyhimizde şahitlik ettiniz?’ derler. Derileri der ki: ‘Bizi, her şeyi konuşuran Allah konuştu. Sizi ilk defa yaratan da O idi; yine O’na dönüyorsunuz.’ Oysa siz daha önce ne kulaklarınızın ne gözlerinizin ne de derilerinizin aleyhinize şahitliğinden çekinmiyor, üstelik yaptıklarınızın çoğunu Allah’ın bilmediğini sanıyordunuz. İşte, Rabbiniz hakkındaki bu yanlış düşünceniz sizi helake sürükledi de böyle mahvolup gidenlerden oldunuz.”⁴⁵⁷

Yukarıda söz konusu olan âyetler, suçluların cehenneme sevklerinin nasıl olacağını, insanların işlemiş olduğu günahlara göz, kulak ve derilerinin nasıl tanıklık edeceklerini anlatmaktadır. Daha sonra suçluların, yapmış oldukları bu tanıklıktan dolayı uzuvlarına serzenişte bulunup nasıl düşman olacakları ve sonuçta o uzuvlarının vereceği cevaplar yer almaktadır.⁴⁵⁸

Müfessirler, kâfirlerin kendilerinden bir parça olan uzuvlarının bu şahitliğinden dolayı büyük bir şaşkınlık ve korku duyacaklarını belirtmişlerdir.⁴⁵⁹ Râzî’ye göre Allah’ın ehli küfrün dünyadaki hallerini haber vermesinin akabinde korkutma ve engelleme ile birlikte ibret alınmasını da sağlamak amacıyla önceki âyetlerin peşine bu

⁴⁵⁶ Bursevî, *Rûhu’l-beyân fî-tefsîri’l-Kur’ân*, 7/424.

⁴⁵⁷ Fussilet 41/19, 23.

⁴⁵⁸ Hasan Tahsin Emiroğlu, *Kur’an Âyetlerinin İnş Sebepleri ve Tefsirleri* (İstanbul: Yasin Yayınevi, 2013), 11/70.

⁴⁵⁹ el-Kuşeyrî, *Letâ’ifü’l-işârât (Tefsiru’l-kuşeyrî)*, 3/325.

kişilerin âhirette başlarına gelecek olan azabı da anlatmıştır. Bu kısımdan anlaşılan o dur ki bir araya getirilen bu kâfirlerden yaptıkları sorulacak, kulak, göz ve derileri kendi aleyhlerinde şahitlik edecektir.⁴⁶⁰ Rivayete göre o gün kul, “*Ey Rabbim, sen bana zulmetmeyeceğine dair va'id de bulunmadın mı?*” diye soracak, Allah ise “*evet*” cevabını verince, kişi “*Ben şahit olarak yine kendimden olanı kabul ederim*” dediği anda Allah o kişinin ağzını konuşamayacak şekilde mühürleyecek ve kendinden sadır olan fiillerini uzuvları birer birer anlatacaktır.⁴⁶¹

Uzuvların şهادeti konusunda âlimlerin görüşlerinden üçüne değinen Râzî, bunların Allah'ın bu uzuvlara konuşma filini bahşetmesi, Hz. Musa örneğinde olan ağaçta olduğu gibi bu uzuvların belli ses ve harflerle konuşmaları ve bu uzuvlardan yapmış oldukları eylemlerin sudur etmesi şeklinde olabileceğini ifade etmiştir.⁴⁶² Râzî, Taberî ile aynı görüşte olup kıyamet günü kâfirlerin göz, kulak, deri ve hatta cinsel uzuvları dâhil olmak üzere diğer organlarının tamamının konuşacağını söylemektedir.⁴⁶³

Bursevî ise ilk âyette, önceden âhirete gidenlere sonra gidenler kavuşsun diye şeklinde belirtilen âyette kesretten kinaye olduğunu söylemekte ve cehennemliklerin sayıca çok olduğunun buradan anlaşılması gerektiğini ifade etmektedir. Âyette hesap yerinin “*nâr*” olarak belirtilmesi ise hesaplarının ateşin yanında olacağı anlamını kapsadığını söylemektedir. Ayrıca Bursevî'ye göre bu âyette tevhit inancını kabul etse dahi Allah'ın emirlerini dinlemeyen ve peygambere itaat etmeyen kimselerin Allah'ın düşmanı olduğuna bir işaret vardır.⁴⁶⁴

Müfessirler, kâfirlerin kulakları, gözleri ve derilerinin kendi aleyhlerinde şahitlik edecek olmasını, bu uzuvları yaratılışları dışında Allah'ın haram kıldığı ve nehyettiği şeyler için kullanmış olmalarına bağlamaktadırlar. Bu organların hepsi kendileri ile işlenmiş olan günahları itiraf edeceklerini, kulakları duymuş oldukları kötü şeylerden, derileri dokunmuş oldukları haram şeylerden ve gözleri ise bakmış oldukları haramlardan kaynaklı olarak şahitliklerini yerine getirecek oldukları ve organların hepsinin yalnızca kendi adına şahitlik edeceklerini belirtmişlerdir.⁴⁶⁵

⁴⁶⁰ er-Râzî, *Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihu'l-gayb)*, 27/555.

⁴⁶¹ İbnü'l-Cevzî Ebû Muhammed (Ebü'l-Mehâsin), “Zâdü'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr”, thk. Abdurrezzak el-Mehdi (Beyrut: Daru'l-kitabil Arabiyyi, 1422), 4/49.

⁴⁶² er-Râzî, *Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihu'l-gayb)*, 27/556.

⁴⁶³ et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 20/40, 407.

⁴⁶⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi-tefsiri'l-Kur'ân*, 8/247.

⁴⁶⁵ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Hisar, 2011), 7/186.

Âyetler devamla, mücrimlerin, kendi azalarının kendi aleyhine yapacak oldukları şahitlikleri garipseyeceğini ve aynı azaba onlarında düşer olacakları halde yapmış oldukları aleyhteki bu şahitliğin sebebini soracaklarını belirtmektedir. Onlar ise âyette de belirtildiği üzere, Allah nasıl insanı yaratıp dünyaya göndermiş ve ona konuşma melekesini vermişse, aynı şekilde kendileri için de Allah'ın buna kadir olduğunu, dolayısıyla her şeyin Allah'ın emrine tâbi olduğunu bildireceklerdir.⁴⁶⁶

Bursevî, âyetteki “*yaptıklarınızın çoğunu Allah'ın bilmediğini sanıyordunuz*”⁴⁶⁷ kısmında, kâfirlere nasıl tehdit ve azarlama varsa, Müminler için de bir uyarının olduğunu söylemiştir. Çünkü Allah, nerede bulunursa bulunsun iman eden kişiyi sürekli gözetlemektedir.⁴⁶⁸ Âyetlerin devamında ise bu mücrimlerin artık yerlerinin ateş olduğu bildirilmiş ve bulabilecekleri bir dayanak varsa ateşin azabını, kendilerinden savmaları istenmiştir. Onlar her ne kadar bu durumdan kurtulmak için çaba sarf etmek isteseler de bu isteklerine icabet edilmeyecek olduğu da devam eden âyetlerde belirtilmiştir.⁴⁶⁹

Bursevî, âyette geçen “*kendilerine yeni bir fırsat verilmesini talep etseler de bu talepleri kabul edilmez*”⁴⁷⁰ “*yesta'tibû*” (yeni bir fırsat talep etmek) kelimesinin dönmeyi istemek anlamına geldiğini söylemiştir. İçinde bulundukları azaptan hoş bir hale dönmeyi isteyecekler, fakat bu isteklerine asla karşılık bulamayacaklardır. Kâfirlerin bu son isteklerinin kabul edilmeyeceğinin ifadesi, onlar için sabır veya sabırsızlık göstermelerinin, sonuç açısından önemli olmadığını ortaya koymaktadır.⁴⁷¹

⁴⁶⁶ Mukatil b. Süleyman, *Tefsiru Mukatil b. Süleyman*, 3/739.

⁴⁶⁷ Fussilet 41/22.

⁴⁶⁸ Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi-tefsiri'l-Kur'ân*, 8/249.

⁴⁶⁹ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-'azîm*, 7/172.

⁴⁷⁰ Fussilet 41/24.

⁴⁷¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi-tefsiri'l-Kur'ân*, 8/250.

İKİNCİ BÖLÜM

RÂZÎ ve BURSEVÎ TEFSİRLERİNDE KULLARIN KENDİ

ARALARINDAKİ DİYALOGLARI

Ölüm sonrası adım atılacak olan ebedî hayatın en önemli safhalarından birini, insanın dünyada iken yaratılış gayesine uygun olarak yaşayıp yaşamadığına dâir sorgulanacağı ve hesap vereceği “mahşer” oluşturmaktadır. Ölüm anıyla başlayan bütün bu safhalarda, kulların yaşayacakları mahiyet bakımından farklı farklı diyalog süreçleri vardır. Bu süreç içerisinde bazen ölüm meleğiyle, bazen kendileriyle, bazen hayatı beraber paylaşmış oldukları insanlarla, bazen de diğer görevli meleklerle diyalog kurulmuş olduğu görülmektedir. Dünya hayatını paylaşarak yaşayan ve tercihleri çeşitli olan insanların diyalogları ise, bazen cennetlikler, bazen cehennemlikler kendi aralarında, bazen cennet ve cehennemliklerin karşılıklı konuşmaları ve bazen de A’raf’takilerin konuşmaları, âyetlerdeki yerini almaktadır.

2.1. Kullar Arasındaki Diyaloglar

İnsan yaratılışı gereği medeni/sosyal bir varlıktır. Bu özelliği, onun dünya hayatını yaşamış olduğu süreç içerisinde isteyerek veya istemeyerek birçok kimseyle farklı şekilde ilişki kurmasını beraberinde getirmiştir. Toplumsal hayatı idame ettirirken inanan bir kimse için dikkat edilmesi gereken hususların en önemlisi, kendi inancının gereği olarak dünya hayatındaki eylemlerini ve neticesinde ise ebedî hayatını berbat etmeyecek kişileri kendisine yaren olarak seçmesidir.

Allah Teâlâ, Kur’an’da; *يٰۤاَيُّهَا الَّذِيْنَ ءَامَنُوا اٰتَقُوا اللّٰهَ وَكُنُوْا مَعَ الصّٰدِقِيْنَ* “Ey iman edenler! Allah’a karşı gelmekten sakının ve doğrularla beraber olun”⁴⁷² âyetiyle günlük hayattaki gönüllü iletişim kurulurken seçilecek kişilerin Allah Teâlâ tarafından “sâdık” diye isimlendirilmiş olan kişiler içerisinde seçilmesini önemsemekte ve emretmektedir. Sâdık kimselerin, dünya hayatında Allah’a olan imanını doğrulayan ve sözünün gereğini yerine getiren kimseler olduğunu belirten müfessirler, âhiretteki elim ve can yakıcı azaptan kurtulmanın yolunun, bu kimselerle dünya hayatında beraber olmaktan geçtiğini ifade etmişlerdir.⁴⁷³ Ayrıca sâdık olmanın, Allah’ın hukukunu zayi etmemek, zorluk ve sıkıntılarda müminlerle birlikte olmak, Allah Resulünün emirlerine

⁴⁷² Tevbe 9/119.

⁴⁷³ et-Taberî, *Câmi ‘u l-beyân ‘an te’vîli âyi l-Kur’ân*, 12/67.

muhalefet etmemek gibi anlamları bünyesinde barındırdığını ve bunları güzel bir şekilde yerine getirmenin, âyetin delaleti olduğu da ifade edilmiştir.⁴⁷⁴

2.1.1. Cennetliklerin Kendi Aralarındaki Diyalogları

İman eden bir kimsenin dünya hayatında Allah Teâla'nın arzusu istikametinde iman etmiş sâlih kimselerle birlikte olması, hayatını onlarla beraber devam ettirmesi, âhirette de onların eriştikleri dereceye ulaşarak onlarla haşr olmasını beraberinde getirecektir.⁴⁷⁵ Âhirette beraber olan bu muttaki ve salih insanların o zor zamanda nasıl bir ortamda olacaklarını ve kendilerini nasıl bir durum ve sonucun beklediğini âyetler haber vermektedir: فَأَمَّا مَنْ أُوتِيَ كِتَابَهُ بِيَمِينِهِ فَيَقُولُ مَا أَوْمَرْتُ أَقْرَأُوا كِتَابِيَةَ لِي ظَنَنْتُ أَنِّي مُلَاقٍ حَسْبِيَ ⁴⁷⁶ “İşte o vakit, kitabı kendisine sağından verilen kimse: ‘Gelin, kitabımı okuyun! Çünkü ben, hesabımla karşılaşacağımı zaten biliyordum’ der.”

Kitabı sağ taraftan almanın, kesin bir kurtuluş, ebedî mükâfat için bir işaret olduğunu ve kitabını bu şekilde alanların bu müjde ile sevincin zirve noktasına ulaşacaklarını ifade eden Râzî, bu kimselerin sevdiği kimselerle bu büyük sevinci paylaşma ve onların da sevinmeleri adına “Gelin, kitabımı okuyun!” diye bağıracağı şeklinde âyeti yorumlamıştır.⁴⁷⁷ Arapçada sağın uğurlu sayılması sebebiyle kitabını sağından almanın o kimse için saygı ve hürmete layık olma anlamını taşıdığını söyleyen Bursevî ise âyetin ifadesini, Râzî gibi bu kimsenin sevincini yakınları ve dostlarıyla paylaşacağının işareti olarak değerlendirmiştir.⁴⁷⁸ Ancak Râzî’den farklı olarak kitabını sağından alacaklar ile mukarrebûn sınıfında olanları birbirinden ayırmıştır. O, kitabını sağ tarafından alacak olanların Allah Teâlâ katında iyi kimseler olduğunu ifade etmiş ancak mukarrebûn diye tarif olunan kulların ise Allah katında yüce mertebeye sahip kullar olması sebebiyle onlar için herhangi bir kitabın söz konusu olmadığını ve hesaba çekilmeyeceklerini ifade etmiştir.⁴⁷⁹

Âhret gününe ve âhret günü dünya hayatında tüm yapılanların hesabının verilecek olduğuna iman etme ve bu şekilde yaşamış olmanın önemine dikkat çekilmektedir. Zira âyeti takip eden cümlelerin; “Doğrusu ben, hesabımla karşılaşacağımı zaten biliyordum, der”⁴⁸⁰ şeklinde devam ediyor olması, bu hakikate

⁴⁷⁴ el-Mâtürîdî, *Tefsîru’l- Mâtürîdî (Te’vîlâtü ehli’s-sünne)*, 5/507.

⁴⁷⁵ et-Taberî, *Câmi’u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, 12/67.

⁴⁷⁶ Hakka 69/19-20.

⁴⁷⁷ er-Râzî, *Tefsîru’l-Kebîr (Mefâtihu’l-gayb)*, 30/628.

⁴⁷⁸ Bursevî, *Rûhu’l-beyân fi-tefsîri’l-Kur’ân*, 10/140.

⁴⁷⁹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân fi-tefsîri’l-Kur’ân*, 10/141.

⁴⁸⁰ Hakka 69/20.

işaret etmektedir. Âyet, hesabın olduğu bilinciyle dünya hayatını geçirmenin, âhirette diğer günahların af olmasına sebep teşkil etmektedir.⁴⁸¹ Bu âyet, kulların, Yüce Allah'tan dâima af dileme bilinciyle yaşamalarına da işaret etmektedir. Çünkü kullar günahları sebebiyle hesaba çekilirlerse mutlaka hüsrana uğrayacaklardır.⁴⁸²

Âyette ifade edilen “zanantü” (zannediordum) ibaresinin aslında kesin olarak bilme mânasına geldiğini ifade etmiş, eğer böyle değerlendirilmezse âyetin mânasının “Ben, hesabımla karşılaşacağımı ve Allah'ın beni günahlarımla ayıplayacağını zannediordum. Ancak Allah'ım beni affetmek suretiyle, bana lütufta bulundu ve beni günahlarımdan dolayı sorgulamayarak affetti, ‘işte kitabım okuyun...’” şeklinde olabileceğini belirtmiştir.⁴⁸³ Dolayısıyla Râzî, kişinin kıyamet gününde getirileceği ve kendisine kitabının verileceği, onun hasenatı, elinin üzerinde zuhur ederken, günahlarının ise avucunun içine yazılı olarak karşısına çıkacağı şeklinde âyeti yorumlamıştır. Bu mümin, avucunun içindeki günahlarına bakarak üzüleceği, bunun üzerine, kendisine, “Avucunu ters çevir” denileceği, böylece o kişinin hasenatlarını görüp sevineceği ve neticesinde de sevinçle; “İşte kitabım, okuyunuz. Ben ilk bakışta, alabildiğine muhasebe edileceğimi sanıyordum. Ama şu anda, Allah benden bu kederi giderdi de beni ferahlattı” diyerek âyeti yorumlamıştır.⁴⁸⁴

Bursevî, Râzî'nin âyeti yorumlamasına yakın bir yaklaşım içerisinde. O, âyette geçen “hesab” ve “muhâsebe” kelimelerini açıklayarak âyetin şu mânaya gelebileceği yorumunda bulunmuştur: Âyette; “Ben ilâhî hesap divanında hesabımla karşılaşacağımı, âhirette hesaba çekileceğimi kesin olarak biliyordum ve bundan kesinlikle emindim. Beni hesaba çekeceklerini bildim ve buna iman ettim, bu duruma hazır ve amade oldum” demek istenmiştir.⁴⁸⁵

Bursevî, âyette geçen “zan” kelimesini Râğıb İsfahânî'nin yorumundan hareketle değerlendirerek, “Zan” kelimesinin gerçek anlamı zannetmek/sanmak olduğu, ancak âyette geçen “zan” ifadesinin kesin bilgi anlamında kullanılmış olacağını söylemiştir. Çünkü Arapçada “Zan” herhangi bir ipucu, delil ile kazanılan bilgidir. İnsanda zan kuvvetlendiğinde bilgiye yol açar, zayıf olduğunda da şüpheye, kuruntuya dönüşür. Bu nedenle, “yakîn; yâni kesin bilginin de zan lafzıyla ifade edilebildiği

⁴⁸¹ el-Mâtürîdî, *Tefsîru'l- Mâtürîdî (Te'vîlâtü ehli's-sünne)*, 10/180.

⁴⁸² el-Kurtubî, *el-Cami' li ahkâmî'l-Kur'an*, 18/270.

⁴⁸³ er-Râzî, *Tefsîru'l-Kebîr (Mefâtîhu'l-gayb)*, 30/628.

⁴⁸⁴ er-Râzî, *Tefsîru'l-Kebîr (Mefâtîhu'l-gayb)*, 30/628.

⁴⁸⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân fî-tefsîri'l-Kur'an*, 10/141.

görülür. Zannın “*ilim*” kelimesi ile yorumlanması, ölümden sonra dirilme ve hesaba çekilmenin iman edilmesi gereken hususlardan olması ve “*yakîn*” olmadıkça imanın da gerçekleşmemesinden dolayıdır.⁴⁸⁶

2.1.2. Cehennemliklerin Kendi Aralarındaki Konuşmaları

Öldükten sonra böyle büyük bir günle karşılaşmayı ummayarak yapılan amellerin ve eylemlerin sonucunu düşünmeden ve hesap etmeden dünya hayatını geçirenlerin, pişmanlık ve dövünmelerine de âyeti kerimeler dikkat çekmiştir. Bu kâfir ve mütekebbir kişiler, Allah Teâlâ ve görevli meleklerle yalvarmalarıyla birlikte kendi aralarında da dünya hayatında yapmış oldukları hataları ve sonuçlarının ne kadar pahalıya patladığını, âdetâ kendilerine isyan edercesine karşılıklı konuşarak bu büyük hüsrانlarını ve pişmanlıklarını dile getireceklerdir.

Kıyamet gününde cehennemliklerin kendi aralarında hesaplaşacağını ve birbiriyle kavga edeceğini, âyet kesin bir şekilde ifade etmektedir: *إِنَّ ذَلِكَ لَدَقَّتْخَاصُّمُ* “*Şüphesiz cehennemliklerin birbiriyle çekişmesi kesin bir gerçektir*”⁴⁸⁷ âyetinde, cehennemliklerin birbirleriyle karşılıklı konuşmalarının ana çerçevesinin, kavga ve çekişme olacağı, ortaya konulmuştur. Bu âyeti, Kur’an-ı Kerîm’de geçen; *قَالُوا وَنُؤْمِنُ فِي مَا يَخْتَصِمُونَ تَأَلَّى إِنْ كُنَّا أَفِيضِلًا لِّمُؤْمِنٍ* “*Orada onlar taptıklarıyla çekişerek şöyle derler: Allah’a yemin olsun ki biz gerçekten apaçık bir sapıklık içindeymişiz*”⁴⁸⁸ âyetle tefsir eden Taberî, kâfirlerin dünyada hem birbirleriyle hem de tapmış oldukları ilahlarıyla kavga edeceğini belirtmiştir.⁴⁸⁹

Cehennemlik ve cennetlik olan kimselerin konuşmaları ve çekişmelerinden önce, ortamın keyfiyeti adına Kur’an’da ifade edilen; *يَوْمَ قُومُ الرُّودُ وَالْمَلَكَةُ صَفًّا لَا* “*Ruh (Cebrail) ve melekler saf saf olup durduğu gün, Rahman’ın izin verdiklerinden başkaları konuşmazlar; konuşan da doğruyu söyler*”⁴⁹⁰ âyeti, o gün konuşmanın izne bağlı olacağı ve kimsenin izinsiz konuşamayacağı hakikatini ortaya koymaktadır.

Yukarıdaki âyette kıyamet gününün korkutuculuğunun çok ileri seviyede olmasıyla her canlının dehşete kapılmış bir halde hesap meydanında bulunacağını ve

⁴⁸⁶ Bursevî, *Rûhu’l-beyân fî-tefsîri’l-Kur’ân*, 10/141, 142.

⁴⁸⁷ Sâd 38/64.

⁴⁸⁸ Şu’ara 26/96, 97.

⁴⁸⁹ et-Taberî, *Câmi’u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, 20/139.

⁴⁹⁰ Nebe 78/38.

Allah Teâlâ'nın büyüklük ve yüceliğinin haşmetini vurgulama sadedinde kimsenin konuşamayacağını, adeta herkesin lâl olmuşçasına bekleyeceğini müfessirler ifade etmişlerdir.⁴⁹¹ Kıymet ve derece bakımından Allah katında şerefli bir yere sahip olan melekler bile Rablerine olan haşyet, tevazu ve saygılarından dolayı kıyamet günü mahşer meydanında konuşamayacaklarını, diğer mahlukâtın ahvâlinin ise çok daha çetin olacağını belirtmişlerdir.⁴⁹²

O dehşetli günde Rûh (Cebrail) ve melekler Allah Teâlâ'nın kulları ile ilgili emirleri pür dikkat sessizce bekledikleri gibi, istisnasız diğer varlıklar da sessizce bekleyeceklerdir.⁴⁹³ *يَوْمَئِذٍ لَا تَكَلُمُونَ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ فَمَنْ شَاقِيَ وَسَعِيدٌ* “O gün geldiği zaman Allah'ın izni olmadan hiçbir kimse konuşamaz. Onlardan mutsuz (cehennemlikler) olanları da vardır, mutlu (cennetlik) olanları da”⁴⁹⁴ âyetiyle yukarıdaki âyeti açıklayan müfessirler, o gün kimsenin kimseye şefa'at etmek için konuşamayacağını dile getirmişlerdir.⁴⁹⁵

Konuşacak ve konuşmak isteyecek kimselerin ise sâdece doğruyu ve hakkı konuşabileceğini, mahlukâtın hiçbirinin tek kelam etmeye muktedir olamayacağını, Bursevî ifade etmiştir. Yeryüzünde şirk ve bâtılı konuşanlar o gün Rahman ile konuşamayacak sâdece yeryüzünde hakkı konuşmuş olanlara söz söyleme izni verilecektir.⁴⁹⁶ Bursevî âyeti; Hz. Nuh'un oğlu Kenan için de dâhil olmak üzere Allah dostlarının o gün, nefesine uyan, heva ve hevesinin peşinden koşanlar için Allah'tan şefa'at adına hiçbir şey istememeyecekleri şeklinde yorumlamıştır.⁴⁹⁷

Râzî, âyetin bir başka mânasının; “Onlar ancak Allah Teâlâ'nın şefa'at edilmesine izin verdiği doğru sözlü kimseler hakkında konuşup şefa'at edenler” şeklinde olduğunu ifade etmiştir. Bu mânayı benimseyenler, bu âyetteki kıymet verilmiş kimselerin, günahkârlara şefa'at edebilecekleri sonucunu çıkarmışlardır. Bu günahkârların ise, doğru sözlü oldukları ve onların doğru sözlerinin ise, “Allah'tan başka ilah olmadığına şehadet etmeleri” olduğunu belirtmiştir.⁴⁹⁸

⁴⁹¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi-tefsîri'l-Kur'ân*, 10/310.

⁴⁹² er-Râzî, *Tefsîru'l-Kebîr (Mefâtîhu'l-gayb)*, 31/24.

⁴⁹³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi-tefsîri'l-Kur'ân*, 10/310.

⁴⁹⁴ Hûd 11/105.

⁴⁹⁵ Muhammed Cemalüddin el-Kasımî, *Mehâsinu't-te'vîl*, thk. Muhammed Basil Uyuni's-Sûd (Beyrut: Daru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1418), 9/394.

⁴⁹⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi-tefsîri'l-Kur'ân*, 10/311.

⁴⁹⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi-tefsîri'l-Kur'ân*, 10/311.

⁴⁹⁸ er-Râzî, *Tefsîru'l-Kebîr (Mefâtîhu'l-gayb)*, 31/25.

Surenin devamı ise, cehennemlik oldukları artık kesin olan kişilerin o gün yaşayacak oldukları pişmanlık ve üzüntülerinin derecesini, çarpıcı bir şekilde ortaya koyacak niteliğe sahiptir. Dünya hayatında çok yakında karşılaşacak oldukları bir azap ile uyarılmalarına karşın buna kulak tıkamaları ve o azap gününün geleceğini hiç akıllarına getirmemiş olduklarını ve bu sebeple yok olmak, toprak olmak isteyeceklerini âyet dile getirmektedir: *إِنَّا لَنَدْرَأُكُمْ عَذَابًا قَبِيْلًا وَمِنْ ظُرِّ الْمَرْءِ مَا قَلَمَ تَيَدَّلُهُ* “Biz, yakın bir azap ile sizi uyardık. O gün kişi önceden yaptıklarına bakacak ve inkârcı kişi: ‘Keşke toprak olsaydım!’ diyecektir”⁴⁹⁹

Allah Teâlâ, azabın çok yakın olduğunu Kur’an’da; “Şüphesiz onlar o azabı uzak görüyorlar, biz ise onu yakın görüyoruz”⁵⁰⁰ âyetiyle açıkça bildirmiş olmasına rağmen, bu kâfirlerin azabı çok uzak görmeleri sebebiyle, bu kimseler o gün kendi aralarında dövünerek, yakınlık ve hüsrân duyguları içinde toprak olmayı isteyeceklerdir.⁵⁰¹ İnsanlar arasında kıyamet gününde hesap görülüp hüküm verildiğinde, cennetlik olanlar cennete, cehennemlik olanlar ise cehenneme sevk edilirler. Diğer ümmetlere ise toprak olun denilerek onların toprağa dönüşmesi gerçekleşince kâfir olup hakkında ateş hükmü verilmiş olanlar, onların bu haline imrenerek toprak olmayı isteyeceklerdir.⁵⁰²

Râzî, âyetteki “yakın bir azap” ifadesi ile âhiret azabının kastedilmiş olduğunu, şu âyetin de; *كُلُّ الْمَمِيِّ وَمِنْ رَقِّ مَا لَمْ يَلْبَثُوا إِلَّا عَشِيَّةً أَوْ ضُحًى* “Kıyamet gününü gördüklerinde (dünyada)sâdece bir akşam vakti veya onun kuşluğu kadar kaldıklarını sanırlar”⁵⁰³ yine, âhiret azabına delâlet ettiğini söylemiş, aynı zamanda bu haberin “inzar” için, yani kâfirleri şiddetli bir biçimde tehdit etmek için tenzil buyrulduğunu bildirmiştir.⁵⁰⁴ Ayrıca Râzî, âyette geçen “kişi” tabirinden kâfirlerin kastedilmiş olduğunu, zira mümin kimsenin, her iki elinin ne sunduğunu yani dünyada iken yaptığı salih amellerin neticesini umduğu gibi, Allah’ın af ve rahmetini de umması sebebiyle yapmış olduğu hataların gizleneceğini onları görmeyeceğini, ancak azap görecektir olan kâfirlerin ise, iki elinin yaptıklarının neticesini açık bir şekilde görecektir olduğunu ifade etmiştir. Zira

⁴⁹⁹ Nebe 78/40.

⁵⁰⁰ Me’âric 70/6, 7.

⁵⁰¹ Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve ’t-tenvîr* (Tunus: Daru’t-Tunusiyye, 1984), 30/56.

⁵⁰² el-Kurtubî, *el-Cami’ li ahkâmi ’l-Kur’an*, 19/189.

⁵⁰³ Nâziât 79/46.

⁵⁰⁴ er-Râzî, *Tefsîru ’l-Kebîr (Mefâtîhu ’l-gayb)*, 31/26.

onun başına gelecek ilahî ceza, o günle karşılaşmayı yalanlaması ve yaptığı kötü işlerden ötürü olacaktır.⁵⁰⁵

Râzî, kâfir olan kişinin, “*Ah, ne olurdu keşke ben toprak olsaydım*” diyecek olduğunu müminin ise, işlediği amellerden dolayı, Allah’ın huzurunda, korku ve ümit arası bir durumda olacağını, kendi başına nelerin geleceğini beklediğini dile getirmiştir. Kâfir ise, ilahi cezaya çarptırılacağını zaten anlamış, bu sebeple de o esnada nasıl bir durumla karşılaşacağını merak etmemektedir. Çünkü kesin bilginin olduğu bir hususta başka beklentiler içine girmenin bir mânada yersiz ve anlamsız olacağı sebebiyle toprak olmayı isteyecektir. Bu istek aslında keşke dünyada, sorumlu tutulan akıl sahibi bir canlı olmasaydım mânasında bir temennidir.⁵⁰⁶ Yine Bursevî’nin de kendisine katılmış olduğu bir diğer yorumunda ise Râzî, bu âyetten çıkarılacak diğer sonucun şeytanın temennisi olabileceğini söyler. Şöyle ki; قَالَ لَأَنْبَحِيَنَّ مِنْهُ خَلْقًا مِّنْ نَّارٍ وَخَلَقْتَهُ مِنْ طِينٍ “*Sen beni ateşten, onu ise çamurdan yarattın*”⁵⁰⁷ serzenişini hatırlayıp aşağılayarak hakir gördüğü Hz. Âdem ve zürriyetinin ulaşmış oldukları güzel âkibeti görünce, keşke bende bu insan cinsinden olsaydım şeklinde temenni etmesi ve kendini kınaması da imkân dâhilindedir.⁵⁰⁸

Bursevî, “*Biz, yakın bir azap ile sizi uyardık. O gün kişi önceden yaptıklarına bakacak ve inkârcı kişi: ‘Keşke toprak olsaydım!’ diyecektir*”⁵⁰⁹ âyetinin müşrik Araplar ile Kureyşli kâfirleri anlattığını, bunun sebebinin ise onların öldükten sonra dirilmeyi inkâr ettiklerini söyler.⁵¹⁰ Bazı müfessirler ise bu hitabın bütün insanları kapsadığını ifade ederler.⁵¹¹ Bursevî’ye göre âyette âhiret azabının “*yakın azap*” şeklinde geçmesi, bu azabın bir gün kesin biçimde gerçekleşeceğinden dolayıdır. Bu sebeple âhiret azabı Yüce Allah için kâfirler uzak ve imkânsız görseler de hem yakın hem de mümkündür. Dolayısıyla onlar da: “*Kıyamet gününü gördüklerinde (dünyada) sâdece bir akşam vakti ya da kuşluk zamanı kadar kaldıklarını sanırlar*”⁵¹² âyetinin hükmü uyarınca bu azabı onlarda yakın görürler şeklindedir.⁵¹³

⁵⁰⁵ er-Râzî, *Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihu'l-gayb)*, 31/26. 27.

⁵⁰⁶ er-Râzî, *Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihu'l-gayb)*, 31/26, 27.

⁵⁰⁷ Sa’d 38/76.

⁵⁰⁸ er-Râzî, *Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihu'l-gayb)*, 31/27; Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi-tefsîri'l-Kur’ân*, 10/312.

⁵⁰⁹ Nebe 78/40.

⁵¹⁰ Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi-tefsîri'l-Kur’ân*, 10/312.

⁵¹¹ el-Mâtürîdî, *Tefsîru'l-Mâtürîdî (Te’vîlâtü ehli’s-sünne)*, 10/42.

⁵¹² Naziat 79/46

⁵¹³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi-tefsîri'l-Kur’ân*, 10/313.

Bursevî, ayrıca âyetin tefsirinde, kıyamet günü insan olsun veya diğer canlılardan olsun, her hak sahibinin hakkını kısas yoluyla alacağına değinmiştir. Bununla ilgili Peygamber Efendimizin; “*Kıyamet gününde haklar sahiplerine verilecektir. Öyle ki boynuzsuz koyunun hakkı boynuzludan kısas yoluyla alınacaktır*”⁵¹⁴ hadisine yer vermiştir. Hesapları görüldükten sonra hayvanlara toprak ol emri verilecektir. Bunu gören Kâfir “*keşke ben dünyada iken toprak olsaydım da yaratılmasaydım ve mükellef olmasaydım*” ya da “*keşke ben bugün toprak olsaydım da yeniden dirilmeseydim*” diyecektir. Tıpkı; *يَا لَيْتَنِي لَمْ أَوْ تَكُنِّي* “*Keşke bana kitabım verilmeseydi*”⁵¹⁵ âyetindeki olduğu gibi hayıflanarak pişmanlığını ifade edeceğini dile getirmiştir.⁵¹⁶

Cehennem ehlinin hesap sonrası varacakları yer belli olduğunda, dünya hayatında cehenneme girecek ameller hususunda birbirini teşvik edip kötülükte birbirlerine yardım edenlerin konuşmalarına Kur’an şu şekilde yer vermektedir:

لَمَّا قُورِجَ مُقْتَحِمٌ لِمَعَكُمْ لَا مَرْحَبًا بِمَنْ رَأَاهُمْ صَلُّوا أَلْتَارَ قَالُوا بَلْ لَأَنْتُمْ لَا مَرْحَبًا بِكُمْ لَأَنْتُمْ قَدَامْتُمُوهُ لَأَنْتُمْ
فَبَدَّ سَدَّ أَلْقَرَارُ قَالُوا رَلْنَا مَنْ قَلَمْنَا لَمَّا قَرْنَهُ عَذَابَابُ عَفَا فِي أَلْتَارَ

“(Kendi aralarında şöyle derler) işte sizinle beraber cehenneme tıklacak bir grup. Onlara rahat ve huzur olmasın! Şüphesiz onlar cehenneme girecektir. O grup ise ‘Hayır, size rahat ve huzur olmasın. Bu cehennemi bizim önümüze siz sürdünüz. Orası ne kötü bir durma yeridir’ derler. (Sonra) şöyle derler: Ey Rabbimiz bunu (cehennemi) önümüze kim sürdüyse onun azabını bir kat daha arttır.”⁵¹⁷ Bu âyetlerden anlaşılmaktadır ki hem önder olanlar hem de bu önderlere uyanlar karşılıklı olarak birbirlerini suçlayarak çekişmektedirler. Şöyle ki iki tarafta bu suçlamalarıyla kendilerini az da olsa haklı göstermek için mazeret üretmekte ve dünyadaki menfaat ilişkilerini unutup birbirlerine alabildiğine hakaret etmektedirler. Dolayısıyla dünyadaki menfaate dayalı olan dostluklar, âhirette insana hüsrandan başka bir şey kazandırmayacaktır.

Bursevî, “*işte sizinle beraber cehenneme girecek topluluk*” diye seslenecek olanların cehennem bekçileri olacağını, bu zebanilerin hem efendiler hem de tabilerini

⁵¹⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmam Ahmed b. Hanbel*, 15/439 no: 9702.

⁵¹⁵ Hakka 69/25

⁵¹⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi'tefsiri'l-Kur'ân*, 10/313.

⁵¹⁷ Sâd 38/59-61.

kırbaçlayarak cehenneme atacağını, âyette geçen “*muktehim*” ifadesinin de bu zorlu ve sıkıntılı girişi anlatmak için kullanılmış olduğunu açıklamalarında belirtmiştir.⁵¹⁸

Dünyada cehalet ve inkârda beraber oldukları gibi âhirette de cehenneme beraber girip orada kendileri için çok çetin ve can sıkıcı sohbetleri yapacaklardır denilmiştir.⁵¹⁹ Cehenneme girecek olan her bir kimsenin dünyadaki kardeşine lanet edeceğini ifade eden âyette⁵²⁰ anlatılmış olduğu şekliyle, kıyamet günü önderler ile onlara tâbi olanların bu şekilde lanetleşecek olması olarak da âyet anlaşılabilir.⁵²¹ Önderlere “*bize siz sundunuz!*” ifadesinin kullanımının, dünya hayatında bozuk, kötü, boş inançları bizim önümüze koymak ve bize güzel göstererek imrendirmek suretiyle bizi cehenneme düşürdünüz mânasında olduğunu Bursevî ifade etmiştir.⁵²² Yine A’raf Sûresinde ifade edildiği şekliyle tâbi olanların, önderleri hakkında Allah’tan iki kat azap talebinde bulunacakları ve şöyle diyecekleri ifade edilmiştir: رَّبَّنَا مُؤَلَّاءٌ لِّمَن لَّنَا رَحْمَةٌ وَرَحْمَةٌ رَّبَّنَا *“Ey Rabbimiz! Bunlar bizi saptıranlardır onlara iki kat azap ver”*.⁵²³ Yine bu tâbi olan kimselerin burada ki şikâyetlerinin bir benzeri, diğer bir âyette; قَالِ لِقَوْمِيٓ إِنَّ بِي سَفَاهَةً وَلِكُنِي رَسُولٌ مِّنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ أُنَبِّئُكُمْ رَسُولًا رَّبِّي وَلَوْلَا كُنْتُ فَا لِي لَاقَوْمِي إِنَّ بِي سَفَاهَةً وَلِكُنِي رَسُولٌ مِّنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ *“Ey Rabbimiz! Biz önderlerimize ve büyüklerimize tâbi olduk onlar ise bizi doğru yoldan saptırdılar. (Dolayısıyla) Onlara iki kat azap ver”*⁵²⁴ şeklinde o günün ahvâli ve suçluların karşılıklı çekişmeleri dile getirilmiştir.

Azabın iki kat olmasını Hz. Peygamber’in “*Kim iyi bir sünnet (yol/tutum) ihdas eder ve onunla başkaları da amel ederse, onun eciri ve onunla amel edenin eciri, ihdas edenden eksiltilmemek suretiyle ona da vardır. Ve kim kötü bir sünnet (yol/tutum) ihdas eder ve onunla başkaları da amel ederse, onun vebali ve onunla amel edenin vebali, ihdas edenden eksiltilmemek suretiyle ona da vardır*”⁵²⁵ hadisini delil getirerek her iki tarafın da kıyamet günü cehennem azabında eşit olacaklarını ifade etmiştir.⁵²⁶ Bursevî, akıllı olan kimse için hem zahiri hem de batını temizlenmenin gerektiğini, bunun

⁵¹⁸ Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi-tefsîri'l-Kur'ân*, 8/52.

⁵¹⁹ er-Râzî, *Tefsîru'l-Kebîr (Mefâtîhu'l-gayb)*, 26/404.

⁵²⁰ A'râf 8/38.

⁵²¹ er-Râzî, *Tefsîru'l-Kebîr (Mefâtîhu'l-gayb)*, 26/404.

⁵²² Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi-tefsîri'l-Kur'ân*, 8/53.

⁵²³ A'râf 8/38.

⁵²⁴ A'râf 8/67, 68.

⁵²⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce (Daru ihyai'l-kütübi'l-Arabî, ts.)*, 1/74 no: 203.

⁵²⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi-tefsîri'l-Kur'ân*, 8/53.

yanında da kötü arkadaş ve çevreden uzaklaşmasının gerekli olduğunu zira bu arkadaşların kişiyi âhirette güzelliklerden mahrum bırakacağını ifade etmiştir.⁵²⁷

Dünyada kâfirlerin dost olmuş oldukları kimselerle âhirette düşman olacakları ifade edildiği gibi, dünyada iken imanları ve fakirlikleri sebebiyle aşağılayıp düşman olduklarının âhirette ki durumları da kâfirlerin bakış açısıyla, âyetin devamında dile getirilmiştir. Onları cehennemde etraflarına baktıklarında göremeyecek olan kâfirlerin gözlerinin onları arayacağı ve “*yahu bize ne oluyor da dünyada bizim şerli, kötü, fakir olarak görüp alay edip eğlenmiş olduğumuz kimseleri burada göremiyoruz.*” diyecekleri ifade edilmiştir.⁵²⁸ Bu kimselerin kâfirler tarafından birçok eziyet ve işkenceye tâbi tutulan Bilal, Habbab, Ammar ve Suheyb gibi güçsüz kimselerin olacağı da rivayetlerde mevcuttur.⁵²⁹ Dünya hayatında iken müşrikler bu fakir ve güçsüz müminler hakkında; *يَقُولُوا أَمْ لَآءٍ مِّنْ آلَهِ عِزِّهِمْ مِنْ يَزِينَا* “Allah, aramızdan şu adamları mı iman nimetine lââyık gördü?”⁵³⁰ demiş ve onları tahkîr etmişlerdi.⁵³¹

2.1.3. Cennetlikler ve Cehennemliklerin Karşılıklı Konuşmaları

Kıyamet gününde cennet ve cehennemliklerin belli olması neticesinde cennetliklerin cennetlik olanlarla, cehennemliklerin de kendi aralarında konuşacak olmalarının yanı sıra, cennet ve cehennem ehlinin karşılıklı olarak da diyalog kuracak oldukları Kur'an âyetlerinden anlaşılmaktadır. Keyfiyeti çok bilinmese de cehennem ehlinin cennet ehline, cehennem ehlinin de cennet ehline hitap edecek oldukları ve hali hazırda durumlarının mahiyeti hakkında ve de dünya hayatı hakkında konuşacakları belirtilmiştir. Bu hitaplardan bir bölümünü cennet ehlinin cehennemliklere sormuş olduğu şu sorular oluşturur. Âyetlerde; *فِي حَيَاتِهِمْ تَسَاءَلُونَ عَنِ الْمُجْرِمِينَ مَا سَلَكَكُمْ فِي سَقَرٍ قَالُوا لَمَن لَّمْ يَأْمُرْ بِالْمُنَافِقِينَ وَالْمُنَافِقِينَ وَكُلَانِ خُوضَ مَعَ الْخَافِضِينَ وَكُلَانِ كَذِبٍ وَمِ الْيَمِينِ* “Her nefis, kazandığı şey mukabilinde bir rehindir. Ancak, ashabı yemin müstesna. Onlar cennetlerdedirler. Birbirlerine suçlular hakkında sorular sorarlar ve dönüp onlara şöyle derler: ‘Sizi Sakar’a (cehenneme) ne soktu?’ Onlar şöyle derler: ‘Biz namaz kılanlardan değildik.’ ‘Yoksula yedirmezdik.’ ‘Bâtıla dalanlarla birlikte biz de dalaridik.’ ‘Ceza gününü de yalanlıyorduk.’ ‘Nihayet ölüm bize gelip çattı’”⁵³²

⁵²⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi-tefsîri'l-Kur'ân*, 8/54.

⁵²⁸ er-Râzî, *Tefsîru'l-Kebîr (Mefâtîhu'l-gayb)*, 26/405.

⁵²⁹ el-Mâtürîdî, *Tefsîru'l-Mâtürîdî (Te'vîlâtü ehli's-sünne)*, 5/109.

⁵³⁰ En'âm 6/53

⁵³¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi-tefsîri'l-Kur'ân*, 8/54.

⁵³² Müddesir 74/40-47.

şeklinde sorular ve muhatapların verecek olduğu cevaplar dile getirilmiştir. Âyette ifade edilen ashabı yemin ve rehin kelimelerini açıklayan Râzî, her kişinin yapmış oldukları nedeniyle Hak katında rehin olduğunu, ashabı yeminin ise aynen rehin bırakan bir kişinin alacaklının borcunu ödeyerek rehinini kurtardığı gibi; salih amelleri vesilesiyle kendilerini kurtaracak kişilerin olduğu şeklinde anlamıştır.⁵³³ Ashâbü'l yemin'inn, mümin kimseler veya melekler olabileceği gibi, amel defterini sağdan alanlar veya mümin kimselerin çocukları olabileceğini ifade etmiştir.⁵³⁴ Günahkâr kimseler ise yapmış oldukları kötü ameller ve günahlar vesilesiyle rehin olmaktan, dolayısı ile cezadan kurtulamayacak kimseler olmuşlardır.⁵³⁵

Bursevî, Râzî'de olduğu gibi, kötü fiiller sebebiyle her nefsin Allah'ın katında rehin olduğunu ifade etmektedir. Her yükümlünün nefsinin kendisine Allah'ın dünya hayatında yüklemiş olduğu ve sırf Allah hakkı olan sorumluluklar sebebiyle rehin olduğunu, eğer bu mükellefiyetleri istenildiği gibi ifa ederse kendini kurtaracağını ve nefsini temize çıkaracağını, bunu yapmayanların ise Allah'ın indinde rehin olarak hapsolacağını belirtmiştir.⁵³⁶

Yukarıda ki âyetlerde ifade edilen konuşmaların, müminlerin kendi aralarındaki konuşmalar olduğunu söyleyenler varsa da⁵³⁷ âyetin devamında geçen; “‘Sizi Sakar’a (cehenneme) ne soktu?’ Onlar şöyle derler: ‘Biz namaz kılanlardan değildik.’ ‘Yoksula yedirmezdik.’ ‘Bâtıla dalanlarla birlikte biz de daldık.’ ‘Ceza gününü de yalanlıyorduk.’ ‘Nihayet ölüm bize gelip çattı’”⁵³⁸ kısmının müminler ve mücrimler arasında geçmiş olduğunu göstermektedir.

Râzî, cehennemde olan kimselere onları cehennemin en derin yerine sokanın ne olduğunun sorulması, onları aşağılama ve rezilliklerini artırma amaçlı olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca o, bu kimseleri cehenneme sokan iki önemli hususun namazı kılmayıp zekâtı vermemeleri olduğunu ve cehennem ehlinin ayette belirtilen dört özelliğin ortak olarak hepsinde olacağına âyetin delâlet etmiş olduğunu belirtmiştir.⁵³⁹

Âyetlerde cennetlik olanların cehennemlik olanlara diğer bir seslenişi de; **وَنَادَىٰ أَصْحَابُ النَّارِ أُولَٰئِكَ الَّذِينَ كَانُوا بِآيَاتِنَا كَافِرِينَ**

⁵³³ er-Râzî, *Tefsiru'l-Kebir (Mefâtîhu'l-gayb)*, 30/715.

⁵³⁴ er-Râzî, *Tefsiru'l-Kebir (Mefâtîhu'l-gayb)*, 30/715.

⁵³⁵ el-Mâtürîdî, *Tefsiru'l- Mâtürîdî (Te'vîlâtü ehli's-sünne)*, 10/325.

⁵³⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi-tefsiri'l-Kur'ân*, 10/240.

⁵³⁷ el-Mâtürîdî, *Tefsiru'l- Mâtürîdî (Te'vîlâtü ehli's-sünne)*, 10/325.

⁵³⁸ Müddesir 74/40-47.

⁵³⁹ er-Râzî, *Tefsiru'l-Kebir (Mefâtîhu'l-gayb)*, 30/716.

نَعَمَّ فَإِنَّ مُؤَذِّنُ يَوْمَئِذٍ أَنْ لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الظَّالِمِينَ ‘Cennetlikler cehennemliklere, ‘Rabbimizin bize va’ d ettiğini biz gerçek bulduk. Siz de Rabbinizin va’ d ettiğini gerçek buldunuz mu?’ diye seslenirler. Onlar, ‘Evet’ derler. O zaman aralarında bir duyurucu, ‘Allah’ın laneti zalimlere!’ diye seslenir”⁵⁴⁰ şeklinde tasvir edilmiştir. Râzî ve Bursevî bu âyette karşılıklı olarak bu soruların cehennemliklere sorulmasının nedenini, cennetliklerin tatmış oldukları mutluluk ve huzurlarının, cehennemliklere özellikle arz edilmesi ve neticesinde yaptıkları hata ve günahlar sebebiyle cehennemliklerin hüznü ve kederini arttırmak şeklinde tanımlamışlardır.⁵⁴¹

Cennet ve cehennem gibi mahiyet ve mekân açısından birbirinden farklı iki yerde bulunanların nasıl birbirleriyle diyalog kurabilecekleri meselesi, müfessirlerin yorumlarında daima yer vermiş oldukları hususiyetlerden biri ola gelmiştir. Son dönem müfessirlerinden Merağî (ö. 1371/1952), dünya hayatının cismin önde olduğu bir yaşam biçimi olmasına karşın, âhiret hayatının ruhun ağırlıkta olduğu bir hayat olacağını ve ruhun ağırlıkta olduğu bir hayat için ise sesin farklı mekânlarda işitilmesinin ve kişinin farklı yerlerde görülmesinin kolay olacağını ifade etmiştir.⁵⁴²

Râzî, cennetin en yüce yerde ve cehennemin ise en alt tabakada olmasına rağmen birbirlerine seslerini nasıl duyuracaklarını, âyetin yorumunda ele almış ve çok yakın olma veya çok uzak olmanın bir şeyin idrak edilmesine mâni olmadığı şeklinde bir açıklama getirmiştir.⁵⁴³ Bursevî ise bu iki gruptakilerin nasıl birbirine seslerini duyurabileceklerini farklı olarak açıklamıştır. O, cennetin her derecesi karşılığında cehennemin bir tabakası olduğunu ve bu şekilde cennetteki şahısların kendi mukabillerinde cehennem tabakalarındakilere muttali olabileceğini ifade etmiştir.⁵⁴⁴ Ayrıca Râzî, âyetin cennete girecek her bir müminin dünyada tanımış olduğu her bir kâfire âyette ifade edilen şekilde soru soracağını ortaya koymuş olduğunu belirtmiştir.⁵⁴⁵

Cennete girmesi kesinleşip oraya yerleşenlerin cehenneme giren kimselere söyleyecek olduğu şey dünyada inandıkları ve iman ettikleri hususların neticesine kendilerinin kavuştukları ve kendileriyle dalga geçen kimseler olarak onların

⁵⁴⁰ A‘râf 7/44.

⁵⁴¹ er-Râzî, *Tefsiru’l-Kebir (Mefâtîhu’l-gayb)*, 14/245; Bursevî, *Rûhu’l-beyân fi-tefsiri’l-Kur’ân*, 3/164.

⁵⁴² el-Merâğî, *Tefsiru’l-Merâğî*, 8/156.

⁵⁴³ er-Râzî, *Tefsiru’l-Kebir (Mefâtîhu’l-gayb)*, 14/245.

⁵⁴⁴ Bursevî, *Rûhu’l-beyân fi-tefsiri’l-Kur’ân*, 3/164.

⁵⁴⁵ er-Râzî, *Tefsiru’l-Kebir (Mefâtîhu’l-gayb)*, 14/245.

istediklerini elde edip etmedikleri meselesi olacaktır.⁵⁴⁶ Râzî, âyetteki “*Rabbimiz*” ve “*Rabbiniz*” ifadelerini, Allah’ın mümin kullarının şerefini artırmak ve onları muhatap almak suretiyle onlara ikramda bulunmak için kullanmış olduğunu, kâfirler için ise bir ceza ve kınama olması ve Allah’ın kendilerini muhatap almamasına işaret etmek üzere kelimenin bu şekilde kullanılmış olabileceğine işaret etmiştir.⁵⁴⁷ Bursevî ise bu konuşmanın cennetliklerin sevinçlerini izharının yanında kâfirlerle dalga geçip istihza ederek pişmanlıklarını artırma maksatlı olduğunu söylemiştir.⁵⁴⁸

Bursevî, âyette geçen “*Cennet ehli*” için muhabbet ehli olan kimseler tabirini kullanmış, cehennem ehline ise “*ayrılık ateşinde olanlar*” şeklinde isim vermiştir. Cennet ehlinin cehennem ehline söylemiş olduğu sözün aslında, “*Biz Rabbimizin bize; ‘dikkat ediniz beni isteyen/arzulayan beni bulur’*” buyurmasını dikkate alarak “*bize va’dettiğini hakikat olarak bulduk*” derler mânasında olduğunu ifade etmiştir. Devamının ise, “*Siz de Rabbinizin; ‘benden başkasını talep eden beni bulamaz’*” buyurarak “*va’dettiğini gerçek buldunuz mu ?*” mânasına gelmiş olacağını belirtmiştir. O kâfirler ise: “*Evet*” diye itiraf edecek olduğunu ve bundan sonra aralarında bir nida edici “*Allah’ın laneti*” iradesini yanlış yönde kullanarak dünyasını yanlış işlerde ve yollarda yaşayan “*zalimlerin üzerine olsun!*” diye bağırarak olduğunu âyetin yorumunda dile getirmiştir.⁵⁴⁹

Bu kâfirlerin dünyadaki ahvâline de değinen Bursevî, Allah’ı istemekten yüz çeviren bu kimselerin kalp ve ruhu reddedenler olduğunu, onu eğriltmek istediklerini, yüzlerini sâdece dünyaya ve dünyadakilere çevirerek âhireti de inkâr etmiş olduklarını belirtir. Âhirette zalimler diye anılacak olan bu kişilerin muhabbet ehlinin talep ettiği fakat kendilerinin hissedemedikleri hususları da inkâr eden kişiliğe sahip olduğunu, bu kimselerin âhirete yönelik olanı bırakıp, sâdece zahiri duyu organları ile idrak edilebilen şeyleri isteyen gafiller olduğunu da eklemiştir.⁵⁵⁰

Âyetin devamı cehennemliklerin dünya hayatında hakir görüp eğlenmiş olduğu ve istihza ettiği kimselere nasıl yalvaracak olduğunu ifade etmektedir: *وَنَادَىٰ أَصْحَابُ الْأَنْجَارِ أَصْحَابَ الْخَاةِ أَنْ أَفِضُوا عَلَيْنَا مِنَ الْمَاءِ أَوْ مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ حَرَمَهُمَا عَلَى الْكَافِرِينَ* *الَّذِينَ أَنْجَحُوا دِينَهُمْ لَقُوا وَلَعِبُوا وَغَرَّتَهُمُ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا فَنُفِخَ بِنْفِخٍ وَهُمْ فِي سُلُوفٍ* *وَمَا كُنُوا*

⁵⁴⁶ A’râf 7/44.

⁵⁴⁷ er-Râzî, *Tefsiru’l-Kebir (Mefâtihu’l-gayb)*, 14/246.

⁵⁴⁸ Bursevî, *Rûhu’l-beyân fi-tefsiri’l-Kur’ân*, 3/164.

⁵⁴⁹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân fi-tefsiri’l-Kur’ân*, 3/165.

⁵⁵⁰ Bursevî, *Rûhu’l-beyân fi-tefsiri’l-Kur’ân*, 3/165, 166.

بِئْتَانِي جَحْدُونَ “Cehennemlikler, cennetliklere ‘sudan ve Allah’ın size verdiği rızıktan biraz da bize akıtın (verin)’ diye feryat ederler. Onlar da ‘Allah bunları kâfirlere haram etti’ derler. O kâfirler dinlerini bir eğlence ve oyun edinmişlerdi. Onları dünya hayatı aldatmıştı. İşte onlar nasıl şu günlerine geleceğini unuttular ve âyetlerimizi bilerek unuttular ise, biz de onları bugün öyle unutacağız.”⁵⁵¹

Âhirette hesabı görülüp cehenneme atılanların ıstırap ve elemi artıp, başlarındaki bela çekilmez bir hal alınca, sığınacak hiçbir yer bulamaz çareyi dünya hayatında hakir görmüş oldukları ve zulüm yaptıkları kimselere sığınmakta bulurlar. Cennet ehline yönelerek kendilerine Allah’ın onlara lütfetmiş olduğu cennet ikramları olan su ve yemekten vermelerini talep ederler. Aynı zamanda maruz kaldıkları azaptan kurtulmalarını sağlamak için de bağırıp dururlar.⁵⁵²

Râzî, cehennemdekilerin cennettekilerle yalvarmalarının, A’rafta olanların cennete girdiklerini görmeleri üzerine gerçekleşeceğini, arafta olanların cennete girmelerinin, kendilerinde cehennemden kurtulmak için bir ümit ortaya çıkaracağını ifade etmektedir. Bu ümit sebebiyle cehennem ehlinin: “Ey Rabbimiz, bizim, cennetlikler arasında yakınlarımız var. Bize izin ver de onları görelim ve onlarla konuşalım” diyeceklerini, kendileri için cennetin yakınlaştırılmasıyla cennetliklerin nimetler içerisinde oldukları görününce, kendileri yandıkları ateşten dolayı “sudan bize de akıtın” diye yalvarmaya başlayacakları şeklinde âyeti yorumlamaktadır.⁵⁵³ Cennet kendilerine yaklaştırılınca, cennetteki nimetler içerisindeki yakınlarını görüp tanıyacaklarını, onlara sesleneceklerini cennetteki yakınlarının ise yanmış ve farklı bir yaratılışa dönüşmüş olmaları sebebiyle onları tanımayacak olduğunu da yorumlarına eklemiştir. Ayrıca Râzî âyetteki “akıtın” ifadesinden cennet ehlinin cehennem ehlinden daha yüksek bir yerde olduğunun anlaşılacak olmasının gereğini de vurgulamıştır. Yine cehennemliklerin yemek ve su isteklerini talep olarak hemen dile getirmelerinin, bu kâfir kişiliklerin dünya hayatında yeme içmeye çok düşkün olmasının bir yansıması olduğuna işaret etmiştir.⁵⁵⁴

Bursevî’nin bu âyetin tefsiri çerçevesinde Râzî’nin yorumlarını benimsemiş olduğu ve büyük bir kısmını aynen eserine almış olduğu görülecektir. Bursevî cehennem ehlinin talebine cennettekilerin kırk yıl cevap vermesine izin

⁵⁵¹ A’râf 7/50-51.

⁵⁵² Vehbe b. Mustafa ez-Zuhaylî, *et-Tefsîru’l-vasît* (Dımaşk: Daru’l-fikr, 1422), 1/667.

⁵⁵³ er-Râzî, *Tefsîru’l-Kebîr (Mefâtihu’l-gayb)*, 14/252.

⁵⁵⁴ er-Râzî, *Tefsîru’l-Kebîr (Mefâtihu’l-gayb)*, 14/252, 253.

verilmeyeceğini, izin verilince ise “Allah bu ikisini kâfirlere haram kıldı” şeklinde cevap verecek olduklarını ifade etmiştir.⁵⁵⁵ Allah Teâlâ’nın cehennemliklere azap verdikçe açlıklarının artacak olduğu, açlıkları arttıkça kendilerine açlığı gidermeyecek bir diken verileceği, su isteyince ise demirden dikenlerle karışık sıcak kaynar su ve irinden bir içecek verilmesiyle içlerinin paramparça olacağı ve bunun üzerine cennetliklerden yardım talebinde bulunacak oldukları şeklinde de âyet yorumlanmıştır.⁵⁵⁶

Râzî, cehennemliklerin görmüş oldukları azabın sebebi olarak, dünya hayatının kendilerini aldatması şeklinde âyette belirtilmesinin mecâzi bir ifade olduğunu söylemiştir. Zira ona göre dünya hayatı aldatmaz, insanın kendisi daha fazla mal, mevki, uzun yaşam arzularından dolayı dini istemez hale gelir ve dünyayı elde etme çabasına düşer ve âhireti unuttur. Onlar unuttunca, Allah da onları unutmuş gibi onlara muamelede bulunur. Râzî, “Dünya sevgisi her türlü günahın başıdır”⁵⁵⁷ hadisinden yola çıkarak dünya sevgisinin, her türlü afetin başlangıcı olarak görüldüğü hatta küfre kadar götürebileceğine âyetin delâlet ettiğini ifade eder.⁵⁵⁸

2.1.4. A‘râftakilerin Cennet ve Cehennemliklerle Diyalogları

Kur’an, yukarıdaki bölümlerde zikri geçen, cennet ve cehennemlikler ve onların hem kendi aralarında hem de karşılıklı olarak birbirleri ile konuşmalarına yer vermesinin yanında, bir üçüncü gruptan söz ederek onların konuşmalarına da yer vermektedir. Bu kimseleri cennete girmemiş olan fakat cennete girme ümidini taşıyan kimseler olarak tanıtan Kur’an, onların cennetlik ve cehennemliklerle olan diyaloglarına da yer vermektedir. Bu taife, âyette; *وَيَنْبَغِي لَهُمْ حَبَابٌ وَعَلَى الْأَعْرَافِ رَجَالٌ* “İki taraf arasında bir perde ve A‘râf üzerinde de herkesi simalarından tanıyan adamlar vardır ki bunlar, henüz cennete girmedikleri halde (girmeyi) uman, cennet ehline, “Selâm size!” diye seslenirler”⁵⁵⁹ şeklinde kendilerine yer bulmaktadır.

Bu kimseleri “A‘râf ta olanlar” diye isimlendiren âyetteki “A‘râf” kelimesini, bazı müfessirler cennet ve cehennem arasında bulunan sur olarak isimlendirmiş,⁵⁶⁰ bir

⁵⁵⁵ Bursevî, *Rûhu’l-beyân fi-tefsîri’l-Kur’ân*, 3/171.

⁵⁵⁶ er-Râzî, *Tefsîru’l-Kebîr (Mefâtîhu’l-gayb)*, 14/252.

⁵⁵⁷ Ebûbekir Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd b. Süfyan İbn Kays, *ez-zühed li ibni ebî’l-dünya* (Dimaşk: Daru İbn Kesîr, 1999), 26 No:9.

⁵⁵⁸ er-Râzî, *Tefsîru’l-Kebîr (Mefâtîhu’l-gayb)*, 14/253; Bursevî, *Rûhu’l-beyân fi-tefsîri’l-Kur’ân*, 3/171.

⁵⁵⁹ A‘râf 7/46.

⁵⁶⁰ el-Mâtürîdî, *Tefsîru’l-Mâtürîdî (Te’vîlâtü ehli’s-sünne)*, 2/225; el-Merâgî, *Tefsîru’l-Merâgî*, 8/155.

kısmı ise bu ismin onlara verilme sebebini, bu kişilerin, cennet ve cehennem ashabını tanıyabilme yeteneğine sahip olma özelliklerine dikkat çekerek açıklamışlardır.⁵⁶¹ Bursevî ise A'rafın, cennet ve cehennem arasındaki perdenin üst kısmı olabileceğini, ikisinin arasına çekilmiş bir sur olma ihtimalinin de olduğunu, hatta bazılarının A'rafın, uhud dağı olduğunu ve oraya yerleştirildiğini söylemiş olduklarını eserinde ifade etmiştir.⁵⁶² Bu kimselerin, cennetlikleri yüzlerindeki nurdan, cehennemlikleri ise yüzlerindeki siyahlıktan ayırt edip tanıdıklarını ifade eden diğer bazı müfessirler,⁵⁶³ A'raftakilerin onlarla nasıl konuştuğunu ve onları nasıl gördüğünü başka bir âyette geçen; *يَوْمَ يَقُولُ الْغَافِقُونَ وَالْغَافِقُونَ الَّذِينَ عَاقَبُوا الظَّالِمِينَ أَن قَدْ بَدَأْنَا فِي إِبْرَاهِيمَ وَآلِهِ الْقُرْآنَ* "Aralarına kapısı olan bir sur çekilir ki iç tarafında rahmet, onlar tarafındaki dış cihetinde ise azap vardır"⁵⁶⁴ şeklindeki ifadeye dikkat çekerek cennet ve cehennem arasında perde olmasını, bu kapısı olan surla açıklamışlardır.⁵⁶⁵

Bursevî ise cennetlikler ile cehennemlikler veya cennet ile cehennem arasında şehrin etrafını bütünüyle saran sur gibi bir perde olduğunu ve bu perde sayesinde cennetlikler cehennemden etkilenmeyeceğini, cehennem ehlinin de aynı şekilde cennetin nimetlerinden faydalanamayacağını belirtmiştir.⁵⁶⁶ Bursevî, bu perdenin cehennem ehli açısından beşerî sıfatlar ve nefsanî huylar olduğunu, bu sebeple cehennemliklerin bu perdenin arkasındaki cennet ehlini göremeyeceğini ifade etmiştir. A'raf ehlinin ve cennet ehlinin de aralarında ki perdenin, ahlaki vasıflar ve övülen manevî huylardan oluştuğunu, cennet ehlinin de araf ehlini göremeyeceğini, araf ehlinin ise cennetlikleri simalarında beliren kalp nurundan, cehennem ehlini ise yüzlerindeki zulmetten tanıyacaklarını âyetin yorumu olarak dile getirmiştir.⁵⁶⁷

Âyette bahsi geçen araftakilerin kimlikleri, müfessirler arasında birçok yoruma sebep olmuştur. Râzî, araftakilerin kimlikleriyle ilgili müfessirlerin yorumlarına eserinde genişçe yer vermiştir. Bu kimselerin; itaat edenler ve sevaba nail olanların en önde gelenleri olabileceği gibi, sevaba nail olanlardan en aşağı derecede olan

⁵⁶¹ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *ed-Dürri'l-menşûr* (Beyrut: Daru'l-fikr, ts.), 3/460.

⁵⁶² Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi-tefsîri'l-Kur'ân*, 3/166.

⁵⁶³ Mukatil b. Süleyman, *Tefsiru Mukatil b. Süleyman*, 2/39.

⁵⁶⁴ Hadîd 57/13.

⁵⁶⁵ et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 10/208.

⁵⁶⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi-tefsîri'l-Kur'ân*, 3/166.

⁵⁶⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi-tefsîri'l-Kur'ân*, 3/166.

kimselerin olma ihtimalleri de olabileceğini ifade etmiştir.⁵⁶⁸ Râzî, A'raf ehlinin cennetlikleri ve cehennemlikleri tanıyan ve bilen melekler, bahsedilen adamların ise peygamberler olmaları ihtimalini değerlendirmiştir. Peygamberlerin, dünyada iken ehli iman ve ehli küfrün şahitleri olmaları sebebiyle, âhirette de insanların durumlarına şahitlik etsinler diye Allah tarafından arafta bulundurulduklarını ve şahitlik ettikleri olma hususlarına genişçe değinmiştir.⁵⁶⁹ Yine A'raf ehlinin, ibadetler açısından cennete girmeye hak kazananların derece bakımından altında olanlarında olabileceğini söylenmiştir. Bunun sebebi, bu kimselerin iyilik ve kötülüklerinin müsavî olan kimseler olmasındandır.⁵⁷⁰ Râzî, bu görüşler dışında A'raf ehlinin kimlikleriyle ilgili, müfessirlerce yapılmış yorumların daha birçoğuna da genişçe yer vermiş ve değerlendirmiştir.

Bursevî, A'raftaki kimselerin, günahları ve sevapları eşit olan kimseler olduğu ve bu kimselerin bir cennete bir cehenneme baktıkları, Allah Teâlâ'nın onlardan secde etmelerini isteyeceği ve secde ettikten sonra iyilikleri artıp cennete girmeye hak kazanacak kimseler olduğu görüşündedir.⁵⁷¹ A'raf ehlinin kimler olduğuna dair daha farklı görüşlere de eserinde yer vermiş olan Bursevî, A'raf ehlinin peygamberler olabileceğini, Allah Teâlâ'nın, onları diğer insanlardan mahşer günü ayırt etmek için surun en üst kısmına oturtacağını ve kulların sevaplarının günahlarının ne kadar olduğuna bakarak kendi ümmetlerine şahitlikte bulunacaklarını belirtir. Ayrıca Râzî'nin belirtmiş olduğu şekliyle A'raf ehlinin şehitler de olabileceğini, diğer insanlardan farklı olarak tazim için A'rafa yerleştirilmiş olduklarını söyleyen Bursevî, onların en yükseğe oturtulmalarının mahşer alanında Allah'ın fazlı ve adaletiyle nasıl hükmettiğine şahit olmaları için olduğu şeklindeki, Râzî'nin görüşünü aktarmıştır.⁵⁷²

Bursevî, A'raf ehlinin salih, fakih ve âlimlerden, adil kimselerin, Hz. Abbas, Hz. Hamza, Hz. Ali ve Hz. Cafer vb. gibi sahabelerin, yine bir kısım meleklerin ve anne babalarından izin almadan savaşa gidip şehit olan kimselerin olabileceği gibi, bir kısmının Râzî'nin eserinde de yer aldığı çeşitli görüşlere, kendi eserinde yer vermiştir.⁵⁷³

⁵⁶⁸ er-Râzî, *Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihu'l-gayb)*, 14/248.

⁵⁶⁹ er-Râzî, *Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihu'l-gayb)*, 14/248.

⁵⁷⁰ er-Râzî, *Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihu'l-gayb)*, 14/249.

⁵⁷¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi-tefsiri'l-Kur'ân*, 3/166.

⁵⁷² er-Râzî, *Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihu'l-gayb)*, 14/248.

⁵⁷³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi-tefsiri'l-Kur'ân*, 3/166, 167.

Bursevî, A'raf ashabının, kullar henüz cennete ve cehenneme girmeden önce cennetlikleri yüzlerinin bembeyaz olmasından; cehennemlikleri yüzlerinin simsiyah olmasından ötürü tanıyacaklarını belirtmiştir. Cehennemliklerin cehenneme, cennetliklerin cennete koyulmasından sonra ise A'raftakiler cehennemliklere seslenecek ve onlardan yüz çevirecektir.⁵⁷⁴

A'rafta olanların cennet ehline söylemiş olduğu söz; “*Selam olsun size!*”⁵⁷⁵ kelâmıdır. A'raftakiler, cennetliklere baktıklarında onların kötülükten ve azaptan kurtulmuş olduklarını onlara müjdeler ve “*selam size*” derler. Araf ehli cennete girme noktasında “*la ilahe illallah*” diyen kimseler olmaları sebebiyle çok fazla istekli kimselerdir. Fakat bu kişilerin amelleri sevap ve günah bakımından birbirine eşit olduğundan Allah'tan rahmet beklemekte ve kendileri için cennet hükmünü vermesini ümit etmektedirler.⁵⁷⁶

Âyette, daha sonra cennete girmeyi ümit eden A'raftaki kulların, cehennemliklere; *وَمَا كُنْتُمْ تَسْتَكْبِرُونَ أَهْلَؤَلَاءِ الَّذِينَ أَقْسَمْتُمْ لَا يَنَالُهُمُ اللَّهُ بِرَحْمَةٍ ادْخُلُوا الْحَيَاةَ لَا يَخَوُّ فِي عَيْكُمْ وَلَا لَكُمْ* “*Yine A'raftakiler, simalarıyla tanıdıkları birtakım adamlara öyle nida ederek: 'Ne çokluğunuz ne de devam etmekte olduğunuz büyüklenmeniz, size hiçbir fayda vermedi, Allah'ın, kendilerini hiçbir rahmete erdirmeyeceğine dair yemin ettiğiniz kimseler bunlar mı?' (Sonra cennet ehline de:) 'Girin cennete; artık size korku yoktur ve siz üzülecek de değilsiniz' derler*”⁵⁷⁷ şeklindeki hitaplarına yer verilmektedir. Bu âyetler, dünya hayatında kendilerini, en yüce ve haklı gören, maddî anlamda çok zengin ve itibarlı kimselerin diğer insanları özellikle de fakir müminleri hakir gördüklerine işaret etmektedir. Aynı zamanda Allah'a şirk koşan bu kimseler, ateşe atıldıkları, zaman A'raftaki kulların onları tanıyıp tahkir etmek ve günahlarını kendilerine hatırlatmak için bu şekilde onlara seslenecek oldukları tefsirlerde belirtilmiştir.⁵⁷⁸

Âyette zikredilen, “*Ne çokluğunuz, ne de devam etmekte olduğunuz büyüklenmeniz, size hiçbir fayda vermedi*”⁵⁷⁹ kısmının, ayıplayan ve azarlayan kişinin sözü olmasının muhtemel olduğunu ifade eden Râzî, hakkı kabul etmeyerek

⁵⁷⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi-tefsîri'l-Kur'ân*, 3/167.

⁵⁷⁵ A'râf 7/46.

⁵⁷⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi-tefsîri'l-Kur'ân*, 3/167.

⁵⁷⁷ A'râf 7/48, 49.

⁵⁷⁸ Muhammed b. Ahmed b. Mustafa b. Ahmed Ebû Zehre, *Zehretü't-tefâsîr* (Daru'l-fikr, ts.), 6/2851.

⁵⁷⁹ A'râf 7/48.

büyüklenen bu kimselerin cehenneme girmiş olmalarına araf ashabının sevinecek olduğu şeklinde âyeti yorumlamıştır.⁵⁸⁰ A'raftakiler tarafından yapılacak olan bu azarlamanın, aşağılamanın dozunun artırılacağı ve cehennemdekilere cennettekiler gösterilmek suretiyle; “*Kendilerini Allah'ın, rahmetine erdirmeyeceğine yemin ettiğiniz kimseler bunlar mıydı?*”⁵⁸¹ diye söyleyerek onları iyice tahkir edeceklerini ifade etmiştir. Âyet, kendilerini, dünya hayatında hakir ve işe yaramaz olarak görmüş oldukları kimselerin, âhiret hayatında erecek oldukları nimet ve ikramı görmeleri, kâfirler için pişmanlıklarını had safhaya çıkaracak bir durum olacağı şeklinde anlaşılmıştır.⁵⁸²

“*Girin cennete*”⁵⁸³ ifadesinden hareketle böyle bir hitap sahibi kimselerin peygamber ya da mahşer halkından derece itibari ile daha yüksek olan kimseler olması gerektiğini, zira amelleri az olan kimselerin insanlara cennete girin demesinin çok uygun ve mânayla tutarlı olamayacağını ifade etmiştir. Yine Bursevî'ye göre âyette ifade edilen; “*simalarından tanıdıkları birtakım adamlara*” kısmıyla anlatılmak istenilen kimselerin Ebû Cehil, Velid b. Muğire, Âs b. Vâil ve benzeri kâfirlerin ileri gelenleri olduğunu belirtmiştir.⁵⁸⁴

“*Allah onları hiçbir rahmete erdirmeyecek*”⁵⁸⁵ sözü Bursevî'ye göre araf ehlinin kâfirlere söylediği sözlerin devamıdır. Onlar zayıf ve güçsüz müminlere dünya hayatında Allah'ın kendilerine rahmet etmeyeceğini söyleyerek istihza etmiş, bu sebeple âyette, mal çokluğu ile övünme, kibirlenme ve hizmetçilerin, yardımcılarının, tarafların çokluğuyla iftihar etme yerilmiştir. Bursevî, mal sevgisinin, kibir ve nefsi özellikler arasında olduğunu, dolayısıyla salikin bu gibi kötü görünümünden temizlenmesinin gerekli olduğunu ifade etmiştir.⁵⁸⁶

2.2. Önderler ve Tâbi Olanların Diyalogları

İnsanoğlu, yaratılışı itibariyle sosyal yönü ağır basan bir varlıktır. İnsanın dışa bakan yönüyle fitratında var olan en önemli özelliklerinden birisi, sosyal varlığını yaşaması ve gerçekleştirmesidir. Dolayısıyla çevresindeki diğer insanlar tarafından karşılık bulmayı, kabullenilmeyi ve anlaşılmayı ister. Kişi, bu sosyal yönünü, fikir ve

⁵⁸⁰ er-Râzî, *Tefsiru'l-Kebir (Mefâtîhu'l-gayb)*, 14/251.

⁵⁸¹ A'râf 7/49.

⁵⁸² er-Râzî, *Tefsiru'l-Kebir (Mefâtîhu'l-gayb)*, 14/251.

⁵⁸³ Araf 7/49.

⁵⁸⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi-tefsîri'l-Kur'ân*, 3/169.

⁵⁸⁵ A'râf 7/49.

⁵⁸⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi-tefsîri'l-Kur'ân*, 3/169.

duygusal açıdan kendisini en rahat hissettiği ortamlarda yaşar ve gerçekleştirir. Başka bir ifadeyle bulunduğu ortamda doğru anlaşılması ve doğru anlama imkânı bulması kendisini rahat ettirir. Beğenen, benimseyen ve kendisinin de tasvip etmiş olduğu kişilerle beraber hayatını idame etmeye meyillidir.

İnsanın, bu sosyal süreci yani fert ve toplum bazında bulunduğu ortam, kurmuş olduğu ilişkiler ve arkadaşlıklar kendisini maddeten ve manen şekillendirir. İşte tamda bu sebeple insan kimliğinin en belirgin özelliklerinden olan arkadaş edinme oldukları şeyin kendilerini dünya hayatında yanlış yola sevk edenleri şikâyet hususuna, Hz. Peygamber şu hadisinde: “*Kişi arkadaşının dini üzeredir. Dolayısıyla herkes kiminle arkadaşlık yapmış olduğuna dikkat etsin*”⁵⁸⁷ şeklinde buyurarak dikkat çekmiştir. İnsanın bu yönü, kişinin âhiret gününde de karşısına çıkacak önemli bir detaydır. Âhirette özellikle cehennem ehli arasına giren kimselerin azaba mülaki olduklarında yapacak oldukları çeşitli yakınmalar, âyetlerde ifadesini bulmuştur. Bu şikâyet edilen ve kendilerine öfke duyularak lanet edilenler arasında ilk sırayı şeytan ve onun yolunda olan toplumun önder şahsiyetleri gelmektedir.

2.2.1. Şeytan ve Aldattıkları Arasındaki Diyaloglar

İnsanoğlunun, dünya hayatının neticesini yani dünyadaki amellerinin karşılığını bulacağı zaman ve mekân, mahşer meydanı ve hesap anıdır. Bunun sonucunda eğer bir olumsuzlukla karşılaşır, veyl edecek olduğu varlıkların başında iblis gelmektedir. İnsanlar kendilerini yanlış yollara davet ederek onlara yanlış işlere sürükleyip göstermesinin neticesinde karşılaşmış oldukları kötü, çetin ve aynı zamanda ebedî son sebebiyle Allah Teâlâ’ya şikâyetle bulunacak ve suçlunun şeytan olduğu şeklinde bir savunmayla kendilerini kurtarmaya, hiç değilse azaplarını hafifletmeye gayret edeceklerdir. Bu diyalogun keyfiyetinin tasvirini Kur’an, dünya hayatında muhataplarını uyararak gözler önüne sermiştir. Bu bağlamda nazil olan dikkat çekici âyetlerden bir tanesi şu âyettir:

وَقَالَ الشَّيْطَانُ لَمَّا قُضِيَ الْأَمْرُ إِنَّ اللَّهَ وَعَدَكُمْ وَعْدَ الْحَقِّ وَوَعَدْتُكُمْ فَأَخْلَفْتُكُمْ وَمَا كَانَ لِي عَلَيْكُمْ مِنْ سُلْطَانٍ إِلَّا أَنْ دَعَوْتُكُمْ فَاسْتَجَبْتُمْ لِي فَلَا تَلُمُونِي وَلُومُوا أَنْفُسَكُمْ مَا أَنَا بِمُصْرِخِكُمْ وَمَا أَنَا بِمُصْرِخِي لِي كَفَرَ دُبًّا أَشْرَكْتُمُونِ مِنْ قَبْلُ إِنَّ الظَّالِمِينَ لَمَعَدَا إِلَهِم

⁵⁸⁷ Süleymân b. el-Eş’as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd*, thk. Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türki (Mısır: Daru’l-hicr, 1999), 4/299 No: 2696.

*“İş bitirilince şeytan diyecek ki: ‘Şüphesiz Allah size gerçek olanı söz verdi. Ben de size söz verdim ama yalancı çıktım. Zaten benim sizi zorlayacak bir gücüm yoktu. Ben sâdece sizi çağırdım, siz de hemen bana geliverdiniz. O halde beni kınamayın, kendinizi kınayın. Artık ben sizi kurtaramam, siz de beni kurtaramazsınız. Şüphesiz ben, daha önce sizin, beni Allah’a ortak koşmanızı kabul etmemiştim. Şüphesiz, zalimlere elem dolu bir azap vardır”*⁵⁸⁸

Râzî, âyetle söz konusu edilen şeytanın, şeytanların başı ve reisi olan İblis olduğunu ifade etmektedir. Âyetin devamında gelen ve Bursevî’nin de kendisiyle aynı görüşü paylaşmış olduğu, “*işin bitirilmesi*” tabirini ise cennet ve cehennemliklerin hesaplarının görülmesi ve akabinde ebedî kalacakları mekânlarına geçmeleri şeklinde anlamaktadır.⁵⁸⁹ Râzî, o gün Allah Teâlâ’nın insanlar arasında hüküm verince kâfir olanların: “*Müslümanlar umduklarına nail oldu, bize yardım edecek olan ancak bizi saptıran İblis olacaktır*” diyerek ona gideceklerini ve ondan kendilerini kurtarma yönünde şefaathçi olmasını talep edeceklerini ifade eden Hz. Peygamber’in rivayetine⁵⁹⁰ yer vererek âyeti hadis ışığında açıklama yolunu tercih etmiştir.⁵⁹¹ Bursevî ise, o ahvâlle ilgili olarak, cehenneme girecek olanların tamamının İblis’i suçlayacaklarını, İblis’in ise ateşten bir minberin üzerine çıkmak suretiyle kendine uyanlara âyetle ifade edildiği şekliyle cevap vereceğini ifade etmiştir.⁵⁹² Şeytan o gün kendine uyanlara, Allah Teâlâ sizi âyetlerde ifadesini bulduğu şekilde şeytana kulluk etmemeye, onun sizi aldatmasına karşı uyardığı halde siz, Allah’a değil de kendi istek ve iradenizle bana uydunuz diyecektir.⁵⁹³ Şeytanın, kıyamet gününün olacağı hususunda size Allah Teâlâ gerçek bir vaatte bulunurken, ben ise size o günün söz konusu olmadığını söyledim diyeceği, şeklinde de âyeti anlayan müfessirler olmuştur.⁵⁹⁴

Râzî, bu âyetin aslında gerçek şeytanın kişinin kendi nefsinin olduğuna işaret ettiğini söylemiştir. Çünkü şeytanın vesvese vermek dışında insana yaklaşılamayacağını, insanın şehvet, gazap, hayal vs. gibi hususiyetleriyle şeytanın davetine meyletmesi olmasa, herhangi bir yanlış sonucun ortaya çıkmayacağını ifade etmiştir.⁵⁹⁵ Âyete

⁵⁸⁸ İbrâhîm 14/22.

⁵⁸⁹ er-Râzî, *Tefsiru’l-Kebir (Mefâtîhu’l-gayb)*, 19/84; Bursevî, *Rûhu’l-beyân fi-tefsîri’l-Kur’ân*, 4/412.

⁵⁹⁰ Süleyman b. Ahmed b. Eyyüb Ebu’l-Kasım et-Taberânî, *el-Mu’cemu’l-kebîr*, thk. Hamdi b. Abdilmecid (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1994), 17/320 No: 887.

⁵⁹¹ er-Râzî, *Tefsiru’l-Kebir (Mefâtîhu’l-gayb)*, 19/85.

⁵⁹² Bursevî, *Rûhu’l-beyân fi-tefsîri’l-Kur’ân*, 4/412.

⁵⁹³ Bursevî, *Rûhu’l-beyân fi-tefsîri’l-Kur’ân*, 4/412.

⁵⁹⁴ Mukatil b. Süleyman, *Tefsiru Mukatil b. Süleyman*, 2/403.

⁵⁹⁵ er-Râzî, *Tefsiru’l-Kebir (Mefâtîhu’l-gayb)*, 19/86.

yaklaşım açısından benzer anlayışta olan Bursevî, şeytanın bizzat kendisinin kulların üzerindeki güç ve etkisinin sınırlı olduğunu itiraf ettiğini, dolayısıyla âyetin asıl anlatmak istediğinin, insanların kendilerini kınamaları gerektiğini ifade etmiş olduğunu açıklamaya çalışmıştır.⁵⁹⁶

2.2.2. Önderler ve Tâbileri Arasında Geçen Konuşmalar

Ölüm sorası âhiret sürecinde yaşanacak önemli sahnelerden biri de Kur'an-ı Kerîm'in ifadesiyle insanların birbirleriyle konuşma sahneleridir. Bunlar arasında dünya hayatındayken kişilerin kendilerine örnek almış olduğu ve onlarla aynı hayat düzenini ve anlayışını paylaştıkları kimselerin şikâyet edilmesi yer almaktadır. Farklı saiklerle toplumun güçsüz ve daha zayıf halkasını oluşturanların peşlerinden giderek yaşantılarını kendilerine örnek almış oldukları, toplumun ileri gelenlerini Allah Teâlâ'ya şikâyet etmesi şu şekilde zikredilmektedir: وَبَرُّوْا لِلّٰهِ جِهِي عَاقَا لَاضْعُفُوْا لِلّٰهِ اَسْتَكْبِرُوْا اِلَّا كَلَّا لَكُمْ تَبَعَا فَهَ لَ اَنْتُمْ مُّقُوْنَ عَا مِنْ عَدَا بِ اللّٰهِ مِنْ شَيْءٍ قَالُوْا لَوْ يَهْدِيْنَا اللّٰهُ لَهَيِّنْ لَكُمْ اَسْتَكْبِرُوْا اِلَّا كَلَّا اَجَزْ عَا اَمْ صَبْرْنَا مَا لَنَا مِنْ مَّحِي ص “Hepsi Allah’ın huzuruna çıkacaklar; zayıflar, büyüklük taslamış olanlara diyecekler ki: ‘Biz size uymuştuk, şimdi siz Allah’ın azabından küçücük bir şeyi bizden savabilir misiniz?’ Ötekiler şöyle cevap verecekler: ‘Allah bizi doğru yola iletmış olsaydı biz de siziiletirdik. Şimdi sızlansak da katlansak da fark etmez. Bizim için artık sığınacak bir yer yok!’”⁵⁹⁷

Kur'an'ı Kerim'in en önemli üslup özelliklerinden birisi istikbalde vuku bulacak olan bir hadiseyi şu anda meydana geliyormuş gibi anlatmasıdır. Bu üslup dokusunu, hem cennet, hem cehennem, hem de âhiret süreciyle alakalı bütün âyetlerde görmek mümkündür. Kur'an, bu yolla, kulların duygularına hitap etmek suretiyle muhatabını bazen rahatlatmayı bazen de korkutarak doğru yola sevk etmeyi amaçlamaktadır.⁵⁹⁸ İbrâhîm Sûresinde geçen ve yukarıda ifade edilen âyette de mütekebbirleri, kendilerine önder kabul edenlere bu kimselerin kıyamet günü kendilerine hiçbir fayda veremeyeceği uyarısında bulunmasında bu üslup özelliği rahatlıkla müşahede edilir.

Müfessirlere göre, âyette geçen “zayıflar” (الضعفاء) kelimesi tâbi olanları, “büyüklük taslayanlar” (استكبروا) kelimesi ise, insanlara karşı kibirlenen. Halkın önde

⁵⁹⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi-tefsîri'l-Kur'ân*, 4/413.

⁵⁹⁷ İbrâhîm 14/21.

⁵⁹⁸ Hadîd 57/16; Beyyine 98/8.

gelenlerini, liderlerini/reislerini ifade etmektedir.⁵⁹⁹ Bursevî, âyette zikri geçen zayıflığın, maddiyat, statü vs. gibi konumları sebebiyle toplumdaki zorbaların ve güç sahiplerinin zalimliğinden korkan zayıf karakterli kimselerin göstermiş olduğu zafiyet olduğu görüşündedir. Bursevî'ye göre âyette ifade edilen, zayıflık tabirine uygun düşen zayıflar terkibi, toplumda zelil görülen ve başkalarına boyun eğen/eğmek durumunda bırakılan kimselerdir.⁶⁰⁰ Âyette tasvir edilen bu sahne hususunda müfessirlerin bir kısmı buna benzer değişik rivayetlerde bulunmuşlardır.

Rivayetlerde kendileri zayıf olup toplumdaki ileri gelenlere tâbi olanlar birbirlerine, cennet ehlinin cennette olmalarının sebebinin dünyadaki ağlamaları, tazarru ve niyazları olduğundan hareketle kendilerinin de ağlayıp sızlayacaklarını, ağlamaların ve sızlanmalarının fayda vermemesi üzerine sabretme yolunu tercih edeceklerini, sabretmenin de azaplarını hafifletmemesi üzerine ise âyette geçtiği şekliyle; “*Yapacak bir şey yok, sabretsek de sabretmesek de bizim için birdir*” diyeceklerini aktarırlar.⁶⁰¹ Bursevî, kıyamet gününde bu zayıf kimselerin, tâbi olmuş olduklarına söylemiş olduğu “*Biz size uymuştuk, şimdi siz Allah'ın azabından küçücük bir şeyi bizden savabilir misiniz?*” sözünü söylerken, kendilerinden her hangi bir azabı savamayacaklarını bildikleri ve onlarla dalga geçme ve kınama adına böyle bir söylemde bulunacak olduklarını belirtmektedir.⁶⁰² Râzî, ileri gelenlerin kendilerine sorulan bu soruya karşılık, “*sabretsek de sabretmesek de bizim için birdir*” cevabını vermelerinin kendilerinin tüm güçlerini kaybedip tam bir rezillik ve büyük bir utanç içerisinde olacaklarını gösterdiği görüşündedir. Bu kendilerine tâbi olunanların ise Allah Teâlâ'ya ibadet etme hususunda kibir içerisinde olan kimseler olduğunu ifade etmektedir.⁶⁰³

Bursevî, doğru yolun sünnet ve cemaat ehlinin yolu olduğuna inandığı için bahsi geçen “*Allah bizi hidayete erdirseydi...*” âyetini ehl-i sünnetin yolu olarak anlayıp sünnet ve cemaatin yoluna iletseydi şeklinde anlamaktadır. et-Te'vîlâtü'n- Necmiyye⁶⁰⁴ isimli tefsirde lütuf kavramıyla ifade edilen şeyin Allah'ın kullarına hidayetinin ve

⁵⁹⁹ Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî, *Me'alimu't-tenzîl fi tefsiri'l-Kur'an*, thk. Abdürrezzak el-Mehdi (Beyrut: Daru ihyai't-türasi'l-Arabi, 1420), 3/35.

⁶⁰⁰ Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi- tefsiri'l-Kur'ân*, 4/411.

⁶⁰¹ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî), *Zâdu'l-Mesîr* (Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-Arabi, 1422), 2/509.

⁶⁰² Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi- tefsiri'l-Kur'ân*, 4/411.

⁶⁰³ er-Râzî, *Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihu'l-gayb)*, 19/83.

⁶⁰⁴ Hamid Algar, “Bahrü'l-hakâik ve'l-meâni” (İstanbul: İSAM Yayınları, 1991), 4/515, 516.

dalaletinin bir neticesi olduğunu, hiç kimsenin de hidayete ve dalalet kendiliğinden malik olamayacağı görüşüne yer vermiştir.⁶⁰⁵

Râzî, toplumun ileri gelenlerine tâbi olan kimseler için, bu kişilerden kastedilenin, küfür konusunda ileri gelenlere uyan kişiler olabileceği gibi, bunun dışında dünya işlerinde ve günlük hayatlarında bu kimselere tâbi olanların da anlaşılmasının imkân dâhilinde olduğu görüşündedir.⁶⁰⁶

Kur'an'da kıyamet gününün insanlar arası diyalogları ile ilgili bir diğer âyet de kâfirlerin birbirleriyle tartışmalarını ifade eden âyettir:

وَإِنَّا رَعَا الَّذِينَ شَرَكُوا شُرَكَاءَهُمْ قَالُوا رَبُّنَا لِلْمُؤَلَّاءِ شُرَكَاءُ الَّذِينَ كَانُوا مِنْ دُونِكُمْ فَأَلْقَوْا لِيَمِ
الْقَوْمِ لِبُكَائِهِمْ لَكَذِبُونَ وَأَلْقَوْا إِلَى اللَّهِ يَوَدُّونَ أَنْ يَكُونَ لَهُمْ قَوْلٌ مِمَّا كَانُوا يَفْتَرُونَ

“Şirke sapanlar, Allah’a ortak koştukları şeyleri gördüklerinde, “Ey rabbimiz! İşte bunlar, seni bırakıp da kendilerine taptığımız putlarımızdır” diye itirafta bulunurlar. Fakat o varlıklar, “Siz gerçekten yalancısınız” diyerek onlara cevap verirler. Onlar da artık ister istemez Allah’ın iradesine boyun eğler; tanrı diye uydurdukları ise onları yüzüstü bırakmış olur.”⁶⁰⁷

Râzî, Allah Teâlâ’nın kıyamet günü kâfirlerin suçlarını tapmış oldukları putlara yüklemeye çalışmaları sebebiyle, onlara hayat verip, inkârcıların karşısına çıkaracağını ve o putların kâfirleri yalanlayacağını ifade etmiştir. Bu durumun sebebinin ise bu kapsamdaki diğer âyetlerde olduğu gibi kâfirlerin tahkir ve tezyif edilmesi olarak belirtmektedir.⁶⁰⁸ Bursevî, kâfirlerin kendilerini putların saptırmış olduğuna yönelik iddialarını, bizzat putların reddedeceğini ve kendilerine ibadet edilmesini talep etmemiş olduklarını ve dünyadayken onların, Allah’ı teşbih etmekle meşgul olduklarını söyleyeceklerini ifade etmiştir. Ve bu geç kalmış uyanışın ve zamanı geçmiş pişmanlığın onlara hiçbir faydasın olmayacağını belirtmiştir.⁶⁰⁹

Yukarıda ifade edilmiş olduğu üzere kıyamet günü hesap ve sorgu esnasında kâfirlerin birbirinden şikâyet edip tartıştıklarını ortaya koyan daha başka âyetler de vardır. Bu âyetlerden biri: وَإِنِّي تَحَاجُّونَ فِي الْآلَارِ فِي قَوْلٍ لِّالضُّعْفَاءِ الَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا إِلَيْنَا كَلَّا لَكُمْ تَبَعًا فَهَلْ أَنتُمْ مُّقْتَدُونَ كَلَّا لَ الَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا إِلَيْنَا كَلَّا لَ فِي مَا إِنَّ اللَّهَ قَدْ حَكَمَ بَيْنَ الْعِبَادِ

⁶⁰⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi-tefsîri'l-Kur'ân*, 4/411.

⁶⁰⁶ er-Râzî, *Tefsîru'l-Kebîr (Mefâtîhu'l-gayb)*, 19/83.

⁶⁰⁷ Nahl 16/86, 87.

⁶⁰⁸ er-Râzî, *Tefsîru'l-Kebîr (Mefâtîhu'l-gayb)*, 20/256.

⁶⁰⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi-tefsîri'l-Kur'ân*, 5/69.

“Ateşin içinde birbirleriyle tartışırken, zayıf olanlar, büyüklük taslayanlara, ‘Biz size uymuş kimselerdik. Şimdi şu ateşin bir kısmını üzerimizden kaldırabilir misiniz?’ derler. Büyüklük taslayanlar ise şöyle derler: ‘Biz hepimiz ateşin içindeyiz. Şüphesiz Allah kullar arasında (böyle) hüküm vermiştir’”⁶¹⁰ âyetidir. Bu âyetin açıklama ve yorumları, yaklaşık olarak yukarıda geçen âyetle birbirine çok benzer tevîl ve yorumlar içerdiğinden Râzî ve Bursevî’nin bu âyet hakkındaki yaklaşımları, detaylı olarak ele alınmamıştır.⁶¹¹

Müstekbirlerin kıyamet günü kendilerini yoldaş edinenlerle ortaya çıkacak tartışma ve konuşmalarının anlatılmış olduğu bir diğer âyet grubu da Sebe Sûresi’ndeki şu âyetlerdir:

وَقَالِ الَّذِينَ كَفَرُوا لَنُؤْمِنَ بِهَذَا الْفُرْعَانِ وَلَا بِالَّذِي بَيْنَ يَدَيْهِ وَلَوْ تَرَىٰ إِذِ الظَّالِمُونَ مَوْقُوفُونَ عِندَ رَبِّهِمْ يَرْجِعُ بَعْضُهُمْ إِلَىٰ بَعْضٍ الْقَوْلَ لِيَفُوَ الَّذِي اسْتَضَعَّفُوا لِلَّذِي اسْتَكْبَرُوا وَلَا لَنُتَّكِلَا مُؤْمِنِينَ قَالِ الَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا لِلَّذِي اسْتَضَعَّفُوا لَنَحْنُ صَادِقُكُمْ عَنِ الْهَدَىٰ بَعْدَ إِذْ جَاءَكُمْ بِهِ كُنْتُمْ مُجْرِمِينَ وَقَالِ الَّذِينَ اسْتَضَعَّفُوا لِلَّذِي اسْتَكْبَرُوا بِهِ مَكَرٌ لَّيْلٍ وَلَالِهَارٍ إِذْ تَأْمُرُونَنَا أَنْ نَكْفُرَ بِاللَّهِ وَنَجْعَلَ لَهُ لَدَدًا وَأَسْرُوا لِلْإِدَامَةِ لَمَّا رَأَوْا الْعَذَابَ دَبَّ وَجَعًا أَلَا غُلٌّ فِي أَفْئَادِ الَّذِينَ كَفَرُوا هَلْ يَجْزُونَ إِلَّا مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ

“İnkâr edenler şöyle dediler: ‘Biz ne bu Kur’an’a inanırız ne de bundan öncekilere!’ Sen o zalimleri rablerinin huzurunda, tutuklanmış halde birbirlerine söz atarlarken bir görsen! Horlananlar büyüklük taslayanlara şöyle derler: ‘Siz olmasaydınız, hiç kuşkusuz biz iman ederdik.’ Büyüklük taslayanlar hor görülenlere, ‘Size doğru yol gösterildikten sonra sizi ondan biz mi çevirdik? Hayır, günah işleyenler sizsiniz’ derler. Hor görülenler büyüklük taslayanlara şöyle cevap verirler: ‘Bilâkis! Bize Allah’ı inkâr etmemizi ve O’na ortaklar koştığımızı telkin ederken gece gündüz yaptığınız aldatmadan ibaretti.’ Sonunda azabı görünce için için yanarlar. Biz de inkârcuların boyunlarına halkalar geçiririz. Onlar ancak yapıp ettiklerinin karşılığını görürler”⁶¹²

Fahreddin er-Râzî, tefsirinde âyetin ‘bir işin olmasına engel olacak sebebin, bir işin olmasını gerektirecek sebepten daha fazla ağırlığının olması gerektiğini söyler. Bu kaideden hareketle Râzî, Peygamber’in getirdiği şeyin hidâyet olduğunu, âyette ifade

⁶¹⁰ Mü’min 40/47, 48.

⁶¹¹ er-Râzî, *Tefsiru’l-Kebir (Mefâtihu’l-gayb)*, 27/521, 522; Bursevî, *Rûhu’l-beyân fi-tefsiri’l-Kur’ân*, 8/191, 192.

⁶¹² Sebe 34/31, 32, 33.

edilen müstekbir kimselerden kaynaklı engelin ise aslında peygamberin getirdiğini (hidayeti) kabul etmekten alıkoymayı gerektirecek bir şey olmadığını, dolayısıyla da kibirli olan kimseleri suçlayan zayıf görülen kişilerin öne sürdüğü bu sebebin/bahanenin bir mâni teşkil etmeyeceğini belirtir. Buna bağlı olarak Allah Teâlâ'nın devamında onların inkârlarının bir cürüm olduğunu açıkladığını belirtir.⁶¹³

Bu noktada Râzî, cürmün ne olduğunu izah etmemekle birlikte bunun cürüm olma yönünü şöyle izah eder: O, burada mazur (özürlü) olma durumunun olmayışının cürmü ifade edeceğini belirterek; mazur olma durumunun ise ancak ya muktezinin (yani bir işin olmasını gerektirecek sebebin) bulunmaması ile ya da mâni teşkil edecek bir durumun (yani bir işin olmamasını gerektirecek sebebin) olması ile gerçekleşeceğini belirtir ki şu durumda burada yani kıyamet gününde hiçbir özür mevcut değildir, der.⁶¹⁴

İsmail Hakkı Bursevî ise tefsirinde, burada gizli bir sorunun cevabının verildiğini ifade eder. O soru da “*Büyüklük taslayanlar ne dedi?*” sorusudur. Ayrıca Râzî'nin tefsirinde belirtilmese de İsmail Hakkı Bursevî, bu سوال-cevap olayının kıyamet gününde gerçekleşeceğini belirtir. Ve yine Râzî'nin tefsirinden farklı olarak o, âyeti müstekbirlerin cihetinden yorumlarken; Râzî, zayıf görülenlerin müstekbirleri mâni olmakla suçlamaları üzerinden açıklamaktadır. Bu da her iki müfessirin izahatta odak noktalarının farklı olduğunu gösterir.⁶¹⁵

İsmail Hakkı, müstekbirlerin ithamları/suçlamaları inkâr ettiklerini yani kabul etmediklerini, aksine durumun zayıf sayılanlardan kaynaklandığını belirtir. Bu noktada âyeti “*Size hidâyet geldikten sonra sizi ondan*” şeklinden anlamlandırarak onlara gelen şeyi hidâyet olarak tefsir ederek Râzî ile ortak noktada buluşurlarken; Râzî'de hidayeti getirenin Peygamber olduğu zikredilirken, İsmail Hakkı tefsirinde bunu ‘hidâyet geldikten sonra’ şeklinde Peygamber ifadesine yer vermeksizin ifade etmiştir.⁶¹⁶

İsmail Hakkı, tefsirinde müstekbirlerin ifadelerine yer vererek aslında onları (zayıf görülenleri) imandan ve hidayetten uzaklaştıranların kendilerinin (müstekbirler) olmadıklarını, “*Bilakis siz suç işliyordunuz*” diyerek günah işleyenlerin kendilerinin (zayıf görülenler) olduklarını, kendi kararları doğrultusunda hidayetten uzaklaştıklarını söyler.⁶¹⁷

⁶¹³ er-Râzî, *Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihu'l-gayb)*, 25/207.

⁶¹⁴ er-Râzî, *Tefsiru'l-Kebir (Mefâtihu'l-gayb)*, 25/207, 208.

⁶¹⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi-tefsiri'l-Kur'ân*, 7/297.

⁶¹⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi-tefsiri'l-Kur'ân*, 7/298.

⁶¹⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân fi-tefsiri'l-Kur'ân*, 7/298.

İsmail Hakkı Bursevî, Râzî'nin tefsirindeki gibi mâni olma olayının olup olmama durumunu ele alıp bir mâninin olmadığını ortaya koymaktan ziyade men etme olayını kabul eder ancak bunun zayıf olanların kendilerince gerçekleştiğini belirterek *“kendinizi imandan men ettiniz ve taklidi tercih ettiniz”* diyerek tefsir eder. Bu noktada Râzî'den farklı olarak zayıf olanların kibirli olanları taklit ettiklerine ve onların kendi iradeleri ile yaptıklarına olan vurgusu dikkat çekmektedir.

İsmail Hakkı âyetin bütününe yönelik tefsirinin neticesini ise, kâfirlerin dünyada birbirlerine itaat etmelerinin âhirette düşmanlığa ve birbirlerinden uzaklaşmaya sebep olacağına dikkat çekmesi ve olayın kıyamette gerçekleştiğine yönelik vurgusu oluşturur. Bu bölüme bakıldığında İsmail Hakkı Bursevî'nin Kur'an âyetlerine yaklaşımı ve yorumlamasının keşif ve ilham esasına dayalı batını yorumlardan öte daha çok klasik selef ulemasının yolundan giden onların yorumlamalarını örnek alan ve çok cüzi ve kısmi olarak kendi yaklaşımlarını bir özet nevinden ortaya koyan bir yaklaşım sergilemektedir.

SONUÇ

İnsanoğluna gönderilmiş semavi kitaplar içerisinde son ilahi hitap olma özelliğini taşıyan Kur'an-ı Kerîm, müntesipleri için, ebedî hayata huzurla ulaşmalarını temin için bu dünyada nasıl bir hayat geçirmeleri gerektiğinin öğretilerini barındıran bir kitaptır. Kişinin dünya hayatını, diğer insanlarla birlikte en ideal bir şekilde yaşayabilmesi noktasında belli kural, kaide ve tavsiyeleri barındırmakta olan Kur'an aynı zamanda yaşanan bu hayatın kalitesi ve Kur'an'a uygunluğunun neticesinin ebedî formları olduğunu da haber verir. Bu âyetler, ebedî hayatın saâdet ve selametinin veya çile ve ızdırabının kendisine, daha doğrusu kendisinde yaşanan hayatın niteliğine bağlı olduğu dünya hayatını, idealize eden âyetlerdir. Bakıldığı zaman Kur'an'ın ölüm sonrasında yaşanacak olan sürecin selametini, dünya hayatında tüketilen fani ömrün, Allah'ın belirlediği normlara uygun olup olmamasına bağlamış olduğu söylenebilir.

Âhiret hayatının önemi, Kur'an'da en sık ve belki de en çok vurgulanmış olan hususların başında gelmektedir. Çünkü ölüm sonrası hayat insanoğlunun var olduğu günden bu yana gizemini korumakta ve bu yönüyle tüm topluluklarda farklı da olsa dünya hayatlarına yön verme açısından önemli etken olarak varlığını ve güncelliğini devam ettirmektedir. Ölüm sonrası hayatın varlığı ise, istisnalar olmak üzere, insanlık

tarihinde yok olma duygusunun vermiş olduğu ıstıraptan kurtulma açısından genel olarak inanılan bir husus olarak kabul görmektedir.

İslam dini ideal bir toplumu dünyada oluşturma vizyonu ile muhataplarının karşısına çıkmış bir dindir. İslam toplumunu oluşturma noktasında Kur'an ve sünnette birçok emir, nehiy, tavsiye ve uygulama mevcuttur. Bu genel çerçevede içerisinde tâbileri açısından dünya hayatını idealize etme hususunda son derece yaptırıma sahip olan Kur'an'î içeriklerden birisi âhirete iman hususudur. Ölüm sonrası hayatın huzur ve saadetinin dünya hayatını idame ettirirken ortaya konmuş olan fiil, davranış ve duruşlara bağlanmış olması, Kur'an'daki ölüm sonrası hayat ile ilgili âyetleri, ayrı bir yere oturtmaktadır. İlk muhatap olduğu cahiliye toplumundaki hızlı dönüşümün kodlarına ve Mekki âyetler içerisindeki âhiret vurgularının ağırlığına bakıldığında bu hakikatin, hem ne derece etkili hem de ne denli realist bir yaklaşım olduğu daha açık görülecektir.

Tıpkı cahiliye döneminde Kur'an'ın ve tefsirinin insanları değiştirme ve dönüştürme işlevinde olduğu gibi İslam'ın farklı toplum ve topluluklarla karşılaşması neticesinde aynı etkinin sağlanabilmesi, yine Kur'an ve tefsiriyle, özellikle o topluluklardan çıkmış müfessirlerin katkılarıyla olmuştur. Kur'an'ın daha iyi anlaşılıp o toplumda, maddeten ve manen, adet, gelenek, görenek ve kültürüyle ideal bir şekilde harmanlanabilmesi ve hayata aktarılması noktasında müfessirlerin katkı ve çabaları yadsınamaz derecede büyüktür. Bulunmuş oldukları çevrenin anlayış ve şartlarına göre Kur'an'ın evrensel ilkelerini yorumlamaları o toplumun Kur'an'ı daha hızlı ve doğru özümsemelerine ve içselleştirmelerine önemli derecede katkıda bulunmuştur. Bu itibarla Arap olmayan topluluklarda ortaya çıkarak ilmi donanımını yeterli seviyeye ulaştıran ve özellikle Kur'an'ın iyi anlaşılması ve yaşanması için tefsirini yapmış olan müfessirlerin, İslam'ın yayılması noktasında katkıları çoktur.

Hicri altıncı yüzyılın sonları ve yedinci yüzyılın başlarında yaşamış olan Fahreddin Râzî, kendi döneminde ve kendinden sonra gelen Müslüman toplumlarda, farklı ilimlerde olduğu gibi Kur'an'ın anlaşılması için kaleme almış olduğu tefsiriyle silinmeyecek izler bırakmış bir müfessir olmuştur. Birçok ilim sahasında, zamanının ve bölgesinin üstadı olarak kabul edilen Râzî, farklı alanlarda yazmış olduğu onlarca eserin nihayetinde, tüm bilgi birikimiyle hayatının son dönemlerinde bu tefsiri kaleme almış ve yaşamış olduğu Horasan bölgesindeki inanları birçok zararlı ve yanlış İslami akımlardan muhafaza edebilmiştir. Kendi döneminden sonra telif edilen bütün Kur'an

tefsirleri açısından örnek alınan başucu eseri olma özelliğini, aradan geçen uzun yıllara rağmen muhafaza edebilmiştir.

Hicri on ikinci yüzyılda yaşamış olan bir diğer müfessir olan İsmail Hakkı Bursevî ise tıpkı Râzî gibi dirâyet tefsir metodunu benimsemiş bir müfessirdir. Çalışmasında, ağırlıklı olarak tasavvufi yorumlara yer verdiği için tefsiri, tasavvufi/îşari tefsir olarak da değerlendirilmiştir. Kendi çevresinde ve Anadolu coğrafyasında İslam'ın doğru anlaşılıp yaşanması noktasında çok önemli hizmetleri olmuş olan Bursevî, aynı zamanda tasavvuf meşrep yaşantısıyla çevresinde rol model bir kişilik olarak temayüz etmiştir. Kur'an-ı Kerîm'in daha iyi ve zamanın ruhuna uygun anlaşılabilmesi adına kaleme almıştır.

Günümüzde hem İslami ilimler alanında hem de toplumsal hayatta tasavvufi oluşumlara karşı bazı çevrelerin, birçok sebebe matuf olarak yaklaşımları, ön yargı içermektedir. Bu tespit, haklı veya haksız, doğru veya yanlış olmasından öte sosyolojik bir vakıa olarak ifade edilmektedir. Zira bu çalışmanın amacının, başında da ifade edilmiş olduğu üzere, tasavvufi bakış açısına ve hayat tarzına sahip bir müfessirin, klasik dönem müfessirlerinden, Kur'an'ı yorumlama ve anlama noktasında ayrışıp ayrışmadığı veya ne kadar ayrıştığını ortaya koymaktır. Elinizdeki bu çalışma klasik döneme damgasını vurmuş müfessirlerin başında gelen Râzî ve kendisinden yüzyıllar sonra yaşamış ve tasavvufi bakış açısına sahip Bursevî'nin Kur'an'daki belli bir konuya yaklaşımlarını ele alma çabasının sonucudur. Ve bu çalışma tasavvufi yaşantı ve bakış açısına sahip bir müfessirin, şifahi olarak yapmış olduğu vaazlardan derlenmiş bir eser olmasına karşın, klasik anlayıştan ayrılmamış olduğunun ifadesi olmuştur. Zira şifahi sunumlarda kaynaklara bağlı kalmama ve hata ihtimali çok daha fazla olması beklense de Bursevî neredeyse âyetlerin tamamında geçmiş ulemanın yorumlarına aynen katılmış, bazı yerlerde ise kendi yorumlarıyla âyetleri açıklama yolunu tercih etmiştir.

Birbirinden yüz yıllarla ifade edilebilecek farklı zaman ve farklı mekânlarda hayatlarını devam ettirmiş olan İmam Râzî ve Bursevî'nin Kur'an üzerine kaleme almış oldukları çalışmaların incelenmesi birçok açıdan önemlidir. Bunlardan bir tanesi iki tefsirin telifleri açısından aradaki uzun zamana rağmen Kur'an'ı anlama hususunda temel noktalarda bir değişikliğin olmadığı görülmektedir. Diğer bir mühim husus ise yine bu tefsirlerin, farklı kültürlerle harmanlanmış olsa da İslam'ın karşılaştığı olduğu toplulukları İslâmî kültür ve anlayış birliği noktasında aynı çizgiye çekmiş olduğunun anlaşılmasıdır.

Tasavvuf meşrep olan İsmail hakkı Bursevî âhiret âyetlerini anlama ve anlamlandırma hususunda temel çerçeveden bakıldığında İmam Râzî ile birçok noktada yorum birliği içerisindedir. Âyetleri kendi çevresine ve kitlesine ifade anlamında bir takım derunî açıklamalara ve batını yorumlara girmiş olsa da bunların, temel bakış ve anlayışı değiştirecek kavilden yorum ve yaklaşımlar olmadığı söylenebilir. Çalışmada ele alınmış olan hususun âhiret ahvâlini ifade eden âyetler olması sebebiyle bu alanın daha da daralmış ve yorum farklılığının en aza inmiş olduğu görülecektir. Okuyucu açısından dikkate değer noktalardan bir diğeri de ebedî hayatı kurtarma felsefesiyle hareket etme noktasında âyetlere yüzyıllar geçse de yaklaşımın değişmediği gerçeğidir.

Burada kısaca şunu da belirtmek gerekir. Bursevî, kaleme almış olduğu tefsirini Arapça olarak yazmış, fakat Farsçaya olan hâkimiyetinin bir yansıması olarak âyetlerin açıklanması sadedinde başta Mevlânâ'nın şiirleri olmak üzere, görüşlerini destekleme mahiyetinde Farsça şiirleri, bolca kullanmıştır. Ancak bu şiirlerin kullanımının âyetlerin mânalarını verme veya direk olarak yorumlanması noktasında değil daha çok şifahi üslubun gereği olarak vaazlarını, dikkat çekici hala getirme ve muhatabın zihninde etki bırakma amaçlı kullanmış olduğu görülmüştür. Bu şiirsel yorum zenginliklerinde bize göre dikkat çeken en önemli unsur ise kullanılan bu şiirlerin âyetin yorumlanmasında klasik çizgi diyebileceğimiz ana eksenle farklılık içermemesi olmuştur.

KAYNAKÇA

- Abdülaziz Atik. *İlmü'l-meânî*. Beyrut: Daru'n-nehzati'l-Arabiyye, 2009.
- Ahmed b. Hanbel. *Müsnedü'l-İmam Ahmed b. Hanbel*. thk. Şuayb el-Arnâvûdî, Adil Mürşid. Müessesetü'r-risale, 2001.
- Algar, Hamid. "Bahrü'l-hakâik ve'l-meânî". C. 4. İstanbul: İSAM Yayınları, 1991.
- Altaş, Eşref. "Fahreddin er-Râzî'nin Hayatı, Hâmleri, İlmî ve Siyasî İlişkileri". *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*. ed. Ömer Türker. 41-90. İstanbul: İSAM Yayınları, 2013.
- Ayni, Mehmet Ali. "İsmail Hakkı'ya Dair Bir Tedkik Hülâsâsı". *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası* 2/9 (1928).
- Bebek, Adil. "Sûr". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 37/534-535. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-. *Me'alimu't-tenzîl fî tefsiri'l-Kur'an*. thk. Abdürrezzak el-Mehdi. 5 Cilt. Beyrut: Daru'ihyâi't-türâsî'l-Arabi, 1420.
- Bulut, Mehmet Ali. *Fahreddin Râzî'nin Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri*. İstanbul: İ.Ü.E.F. Arap-Fars Filolojisi, 1978.
- Bursalı Mehmet Tahir Efendi. *Osmanlı Müellifleri*. İstanbul, 1972.
- Bursevî, İsmâil Hakkı. *Rûhu'l-beyân fî-tefsiri'l-Kur'an*. Beyrut: Daru'l-fikr, ts.
- Bursevî, İsmâil Hakkı. *Tamâmü'l-feyz fî bâbî'r-ricâl (Atpazarî Kutup Osman Efendi Menâkıbı)*. çev. Ramazan Muslu, Ali Namlı. İstanbul: Türkiye Yazma eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2020.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Kitab-ı Silsile-i Şeyh İsmail Hakkı bi-Tariki Celveti*. İstanbul, ts. 1291
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Kitabü'n-Netice*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1997.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Fahreddin er-Râzî ve Tefsiri". *Ankara Üni. İlahiyat Fak. Dergisi* 2 (1977).
- Danişmend, İsmâil Hami. *Osmanlı Tarihi Kronolojisi*. İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1971.
- Döndüren, Hamdi. *Delilleriyle İslam İlmihali*. 1 Cilt. İstanbul: Erkam, 2002.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *Sünenu Ebî Dâvûd*. thk. Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türki. 4 Cilt. Mısır: Daru'l-hicr, 1999.
- Ebû Muhammed (Ebü'l-Mehâsin), İbnü'l-Cevzî. "Zâdü'l-mesîr fî 'ilmî't-tefsîr". thk. Abdurrezzak el-Mehdi. 4/49. Beyrut: Daru'l-kitabil Arabiyyi, 1422.
- Ebû Zehre, Muhammed b. Ahmed b. Mustafa b. Ahmed. *Zehretü't-tefâsîr*. 10 Cilt. Daru'l-fikr, ts.
- Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî). *Zâdu'l-Mesîr*. Beyrut: Dârü'l-kitâbî'l-Arabi, 1. Basım, 1422.
- Emiroğlu, Hasan Tahsin. *Kur'an Âyetlerinin İniş Sebepleri ve Tefsirleri*. İstanbul: Yasin Yayınevi, 2013.
- Hacımuftuoğlu, Nasrullah. "Fahreddin er-Râzî'nin Belâgat ve İ'câz Teorisi". *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*. ed. Ömer Türker. 265-278. İstanbul: İSAM Yayınları, 2013.
- Hacımuftuoğlu, Nasrullah. *Fahrüddin er-Râzî Nihâyetü'l-İcâz fî Dirâyeti'l-İ'câz'ının Tahkiki Neşri ve Abdülkahir el-Cürçânî'nin Belâgat Alanındaki Eserleriyle Mukayesesi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, 1987.
- Hamevî, Ebu Abdullah Yakut b. Abdillâh el-. *Mu'cemu'l-buldân*. Bayrut: Daru's-sadr, 1977.
- Heyet. *et-Tefsîru'l-müeyesser*. Suudi Arabistan: Mecmuatu'l-Melik Fahd, 2. Baskı., 2009.

- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. Tunus: Daru't-Tunusiyye, 1984.
- İbn Ebî Usaybia, Ahmed b. el-Kasım b. Halife b. Yunus el-Hazrecî Muvaffakuddin Ebû'l-Abbas. *'Uyûnü'l-enbâ fî tabakâti'l-etıbbâ*. thk. Nizâr Rızâ. Bayrut: Dar'ı mektebeti'l-hayat, ts.
- İbn Hallikân, Ebû'l-Abbas Şemseddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrahim b. Ebi Bekr. *Vefâyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Daru's-sadr, ts.
- İbn Kays, Ebûbekir Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd b. Süfyan. *ez-zühd li ibni ebî'd-dünya*. Dimaşk: Daru İbn Kesîr, 1999.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fida İsmail b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. thk. Ali Şîrî. Beyrut: Daru ihyai't-türasi'l-Arabi, ts.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer. *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*. thk. Sami b. Muhammed Selame. 8 Cilt. Daru tayyibe li'n-neşr ve't-tevzi, 1999.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî. *Sünenü İbn Mâce*. 2 Cilt. Daru ihyai'l-kütübi'l-Arabî, ts.
- İbnu'l-Esîr, Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî İzzeddin. *el-Kâmil fî't-târih*. thk. Ömer Abdüsselam Tedmirî. Bayrut: Daru'l-kitabi'l-Arabî, 1997.
- İbnu'l-İmâd, 'Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed b. El-İmâd el- Akrî. *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbari min zeheb*. thk. Mahmud el-'Arnavut. Dimaşk: Daru İbn Kesîr, 1986.
- İcî, Ebû'l-Meâlî Muînüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed el-. *Câmi'u'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'an (Tefsiru'l-İcî)*. 4 Cilt. Beyrut: Daru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2004.
- İlberî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdillâh b. İsa b. Muhammed el-. *Tefsiru'l-Kur'ani'l-aziz*. thk. Ebû Abdullah Hüseyin b. Akkâşe, Muhammed b. Mustafa el-Kenz. 5 Cilt. Kahire: el-Faruk el-Hadise, 1. Basım, 2002.
- İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-. *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'an*. thk. Safvan Adnan ed-Davûdî. Beyrut: Darü's-Şâmî, 1412.
- Kara, Mustafa. *Bursa'da Tarikatler ve Tekkeler*. Bursa, 1993.
- Karadaş, Cağfer. "İsmail Hakkı Bursevî'nin İtikadı Görüşleri". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (01 Ocak 1999).
- Karaman, Hayreddin (ed.). *Kur'an yolu meâlî*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013.
- Kasımî, Muhammed Cemalüddin el-. *Mehâsinu't-te'vîl*. thk. Muhammed Basil Uyuni's-Sûd. Beyrut: Daru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1418.
- Kaya, Tubanur. *İsmail Hakkı Bursevî'nin Fevâid Mecmuası Üzerine Bir İnceleme*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Kazvînî, Zekerîyya b. Muhammed b. Mahmud. *Âsâru'l-bilâd ve ahbâru'l-ibâd*. Bayrut: Daru's-sadr, ts.
- Kıftî, Cemaleddîn Ali b. Yusuf b. İbrahim eş-Şeybânî. *İhbâru'l-ulema bi ihbâri'l-hukema*. Bayrut: Daru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2005.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-. *el-Cami' li ahkami'l-Kur'an*. thk. Ahmed el-Berdûnî, İbrahim Adfîş. 20 Cilt. Kahire: Daru'l-kütübi'l-Mısıriyye, 1964.
- Kuşeyrî, Ebû'l-Kasım Zeynülislâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-. *Letâ'ifü'l-işârât (Tefsiru'l-kuşeyrî)*. thk. İbrahim el-Besyûnî. Mısır: el-Hey'etü'l-Mısıriyye, 3. Baskı, ts.

- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-. *Tefsîru'l- Mâtürîdî (Te'vîlâtü ehli's-sünne)*. thk. Mecdî Baslum. Beyrut: Daru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2005.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-. *en-Nüket ve'l-'uyûn (Tefsîru'l-Maverdî)*. thk. Abdülmaksud b. Abdirrahim. 6 Cilt. Lübnan: Daru'l-kütübi'l-ilmiyye, ts.
- Mekkî, Ebû Muhammed Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed el-Kaysî. *el-Hidâye ilâ buluğî'n-nihâye*. thk. Heyet. 13 Cilt. Camiatü's-Şarika, 2008.
- Merâğî, Ahmed b. Mustafa el-. *Tefsîru'l-Merâğî*. 30 Cilt. Mısır: Matbaatü Mustafa el-Bâbî, 1946.
- Mevdûdî, Ebü'l-A'lâ el. *Tefhimü'l Kur'an*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2. Basım, 1996.
- Mukatıl b. Süleyman, Ebü'l-Hasen b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî. *Tefsîru Mukatıl b. Süleyman*. thk. Abdullah Mahmut Şehhate. Beyrut: Daru ihyai't-türasi'l-Arabi, 1423.
- Namlı, Ali. "İsmail Hakkı Bursevî". 23/102-106. İstanbul: İSAM Yayınları, 2001.
- Namlı, Ali. *İsmail Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2001.
- Namlı, Ali. "İsmâil Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân Adlı Tefsiri". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 18 (2011), 365-385.
- Namlı, Ali. "Ruhu'l-Beyan". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 35/211-213. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2008.
- Namlı, Ali. "Kitâbetle Mübtelâ Olmak: İsmâil Hakkı Bursevî". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 16/31-32 (18 Mart 2020), 333-368.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-. *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl (Tefsîru'n-Nesefî)*. thk. Yusuf Ali Bedevî. 3 Cilt. Beyrut: Daru'l-kelim et-tayyib, 1998.
- Öztürk, Mustafa. "Tefsirde Fahreddin er-Râzî". *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*. ed. Ömer Türker. 279-346. İstanbul: İSAM Yayınları, 2013.
- Özünder, Hasan. "İsmail Hakkı Bursevî". *Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü* 1/92 (08 Haziran 1970), 553-559.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî er-. *Tefsîru'l-Kebîr (Mefâtihu'l-gayb)*. Beyrut: Daru ihyai't-türasi'l-Arabi, 1420.
- Safedî, Salahuddîn Halil b. Eybek b. 'Abdullah. *el-Vâfî bi'l-vefâyât*. thk. Ahmed el-Arnâvudî. Beyrut: Dar'u ihyai't-turâs, 2000.
- Said Havva. *el-Esâs fî't-tefsîr*. Kahire: Daru's-salam, 1423.
- Semerkandî, Ebü'l-Leys İmâmü'l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-. *Tefsîru's-Semerkandî*. thk. Ali Muhammed Muavvid. Beyrut: Daru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1993.
- Subkî, Tâciüddin Ebu Nasr Abdülvehhab b. Takiyyuddîn es-. *Tabakâtü's-şâfiyyeti'l-kübrâ*. thk. Abdulfettah Muhammed el-Hulv, Mahmûd Muhammed et-Tanâhî. Kahire: Dâru ihyai'l-kütübi'l-Arabî, ts.
- Süleyman, Toprak. "Haşîr". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 16/416-417. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Süyûtî, Abdurrahman b. Ebibekr Celâlüddîn. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. thk. Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1396.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-. *ed-Dürri'l-menşûr*. 8 Cilt. Beyrut: Daru'l-fikr, ts.
- Taberânî, Süleyman b. Ahmed b. Eyyüb Ebu'l-Kasım et-. *el-Mu'cemu'l-kebîr*. thk. Hamdi b. Abdilmecid. 25 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1994.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. Daru'l-hicr, 2001.

- Tüsterî, Ebû Muhammed Sehl b. Abdillâh b. Yûnus b. Îsâ b. Abdillâh b. Refî' et-. *Tefsîru't-Tüsterî*. thk. Muhammed Basil. Beyrut: Daru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1. Baskı., 1423.
- Uludağ, Süleyman. *Fahrettin Râzî (Hayatı, Fikirleri, Eserleri)*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991.
- Vâhidî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbûrî el-. *el-Vasît fî tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*. thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavviz. 4 Cilt. Beyrut: Daru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1994.
- Varlı, Abdussamet. *Fahreddin Râzî'nin Tefsirinde Anthropomorfist Yaklaşımlara Reddiyeleri*. Bayburt: Bayburt Üniversitesi, Doktora Tezi, 2018.
- Yahya İmâm İlâf. *Mevkifu'r-Râzî min mesâili'l-esmâi ve'l-ahkâm fî't-Tefsîri'l-Kebîr*. Mekke: Ümmü'l-Kura Üniversitesi, 2011.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Ba's". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 5/98-100. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Eş'arîyye". 11/447-455. İstanbul: İSAM Yayınları, 1995.
- Yazır, Elmalılı Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Hisar, 2011.
- Yıldız, Sakıp. "Türk Müfessiri İsmail Hakkı Burûsevî'nin Hayatı". *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi* 1/1 (1975), 103-126.
- Yurtsever, Murat. *İsmail Hakkı Divanı*. Bursa, Basılmamış Doktora Tezi, 1997.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-. *el-Keşşaf*. thk. Adil Ahmet Abdülmevcut. 4 Cilt. Beyrut: Daru'l-kitabi'l-Arabi, 1407.
- Zuhaylî, Vehbe b. Mustafa ez-. *et-Tefsîru'l-vasît*. Dimaşk: Daru'l-fikr, 1422.

ÖZ GEÇMİŞ

..... yılında [REDACTED] e doğdu. İlkokulu köyünde bitirdikten sonra Kur'an Kursu'nda üç yıl Kur'an eğitimi aldı ve yılında hafız oldu. Lisesinden yılında mezun oldu. İMYO dan, 'nden yılında mezun oldu. yılında ilçesi Köyünde imam hatip olarak göreve başladı. İmam-Hatiplik görevine yılında Köyünde üç yıl devam etti. Burada görev yaptığı süreçte, Hocanın 'ta ve 'de fahri olarak vermiş olduğu aşere-takrip derslerine yaklaşık üç yıl devam ederek icazet aldı. yılında girmiş olduğu Yüksek İhtisas Merkezinden yılında mezun olarak aynı yıl ili ilçesine vaiz olarak atandı. il vaizi olarak göreve devam etmekte olan, evli ve çocuk babasıdır., orta düzeyde Arapça bilmektedir.